

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

Ніна
КЛИМЕНКО

**ЯК
НАРОДЖУЄТЬСЯ
СЛОВО**

Видання 2-ге
доповнене і перероблене

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2017

УДК 81'373.611=161.2

К 49

doi:<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.314.252>

Рецензенти

д-р філ. наук, проф. Є.А. КАРПІЛОВСЬКА

д-р філ. наук, проф. О.Д. ПОНОМАРІВ

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту української мови НАН України
(протокол від 24.11.2015 № 13)*

*Видання здійснено за кошти
Цільової комплексної програми
«Створення та розвиток
науково-видавничого комплексу
НАН України»*

Клименко Н.Ф.

К 49 Як народжується слово / Ніна Клименко. — 2-ге вид., доповн., переробл. — К. : Академперіодика, 2017. — 252 с.

ISBN 978-966-360-314-8

У книжці доступно й цікаво розказано про словотворення в сучасній українській мові, зокрема про роль префіксів і суфіксів у творенні нових слів і оновленні старих, подано словотворчі моделі.

Для учнів і викладачів середньої та вищої школи, всіх шанувальників рідного слова.

УДК 81'373.611=161.2

© Клименко Н.Ф., 1991

© Клименко Н.Ф., 2017

© Академперіодика, оформлення, 2017

ISBN 978-966-360-314-8

ПЕРЕДМОВА

Г і

Є Ю Я

Л Б

М К Ш

Љ ґ

А

Ѳ

Дитя щойно зіп'ялося на ноги, а вже чути від нього: *Мамо! Бабо!*

Як засвоєно це? Як малюк не помиляється навіть у дуже ранньому віці (до року), називаючи маму – мамою, а бабу – бабою? Адже йому ніхто не пояснював значення цих слів!

Немовля стало мовцем, почало говорити. Часом правильно, частіше помиляючись: два слова, речення з трьох-чотирьох слів. Знову та сама загадка – без граматики, не знаючи правил, як дитина вчиться розмовляти?

Психологи, мовознавці розмірковують над цими природними загадками вже давно. І все ж у нас немає остаточних відгадок. Є здогади, гіпотези.

Перше, що звертає на себе увагу в дитячому опануванні мови, є те, що дитина повторює слідом за дорослими, старшими братиками і сестричками окремі слова й короткі речення. Ясно, що малеча вчиться, спочатку наслідуючи дорослих.

Доказом цього може бути хоча б такий діалог. На запитання – *«Ти будеш (або хочеш) пити молоко?»* – маленька дівчинка часто відповідала:

«Будеш. Хочеш».

Дитина виділила ту особу, в якій найчастіше до неї звертаються, – другу особу однини.

Характерно, що перша особа дієслова в однині взагалі маловживана у малят до двох років. Її вони засвоюють найпізніше. Недарма

4 діти полюблюють розповідати про себе в третій особі: Юрчик буде їсти. Юрко спить.

Своїм дитячим розумом вони вже пророблюють величезний мовний аналіз, вибирають найчастотніше в розмові старших. Не таємниця, що батьки саме так звертаються до дітей: «Ти будеш слухати?» або «Надійка буде гратися!»

Те, що для дорослих існує як очевидне, дане, дитина за своє. Вона не знає, що таке правильна словозміна іменника, а вже намагається відмінювати самостійно. Так, чуючи запитання: «Ти що? Вдарилася чобітком?» – дівчинка відповіла, плачучи: «Ніжком ударилася». Немає сумніву, що цю, хоча й неправильну, аналогію у відмінюванні між чобітком і ніжком вона вибудувала сама.

Необхідно виділити те, на що ми, дорослі, досить часто не звертаємо уваги, розмовляючи своєю рідною мовою, що видається для нас природним, зрозумілим і до чого діти особливо чутливі – це всілякі відхилення від схеми, наприклад, у наголосах.

Маленька дівчинка вперто твердила в метро: «Під **землю** поїхали». Жодні виправлення мами не допомагали. Справді, їй не раз казали: «**Земля** мокра, не бери **землі** в руки, будеш бігати по **землі**». Саме цей наголос характерний в однині для більшості форм слова *земля*. Дитина це чула і не може збагнути, чому повинно бути **землю**, а не **землю**. Вона вирівняла наголос за схемою.

Однак наші малята здатні не лише до повторювання. Вони й самі часто бувають сміливими словотворцями.

Спостерігаючи весною в лісі за джмелем, що хазяйновито облітав дзвіночки і сердито гув при намаганні наблизитися до нього, шестирічний Сашко сказав з докором: «Гудун нещасний!»

А що? Коли він плакав, його називали *плаксуном*. Джміль гув, то він – *гудун*.

Дитина за певним зразком утворила слово. У розмовах малюків оживає те, що в мовленні дорослих має характер готового, оформленого, що зветься знанням рідної мови.

Саме тому цікаво запитати себе, а що ж ми знаємо про словотворення мови, заглянути в його лабораторію. Адже воно невтомно і неспинно працює на нас, постачає готові слова і допомагає утворити нові. Як це відбувається, за якими законами та зразками оформляються слова, як вони уживаються між собою, старі й нові, побутові й наукові?

У кожного слова своя словотвірна доля. Однак слова не існують ізольовано одне від одного, вони живуть цілими родинами. У таких сім'ях є старші та молодші члени, є слова поважні, а є пустуни.

Наша мова підказує нам, до яких меж можуть збільшуватись слова, оскільки існують правила їх творення. Разом із тим вона здатна заощаджувати наші сили і скорочувати довгі словосполучення та складні слова в короткі одиниці. Ми можемо сказати: *Міністерство закордонних справ України* і коротко *МЗС України*. Нам і справді легше в розмові користуватися словом *тол*, ніж його повним відповідником *тринітротолуол*. І робимо ми так тому, що в мові діють певні правила скорочування слів. За одними залишаємо в слові тільки початкові літери словосполучення (*ЗМІ – засоби масової інформації*), за другими – частини слів, що частіше не збігаються навіть із коренями (*радіостанція* → [ра(діостан)ція] → *рація*).

Нам мало слів з одним коренем і ми будуємо кількакореневі. Серед них трапляються *правдолюб*, *технік-електрик*, *технік-архітектор* і *технік-механік*, *технік-конструктор*, *технік-радіолог*. Які мовні засоби творення таких одиниць, скільки коренів чи цілих слів можуть згортатися в одне складне слово?

З подивом дивляться на нас і одне на одного *олень*, *бик* і *оленебик*. Як народжуються схожі на них слова, що лежить в основі їхнього зближення?

Чи є в нашій мові серії однотипних слів, і хто відповідає за їх серійний випуск?

На ці та інші запитання ви знайдете відповідь у запропонованій вам книжці. Сподіваємося, що вона збагатить ваші знання про словотворення рідної мови, збудить думку і загострить увагу на джерелах формування слова, його житті й красі.

НА ШЛЯХУ ДО СЛОВА

Майже з перших шкільних класів ви дізнаєтеся, що слово складається з певних елементів – коренів, префіксів, суфіксів, закінчень. Найголовнішим серед них є корінь, бо він – носій основного значення слова. Без кореня слів не буває. Можна зустріти слова без закінчень тут, без суфікса і префікса село, а от без кореня – ніколи. Дарма, що він може бути однією буквою (чи звуком), а все ж головний. Ось подивіться, в слові *пі-р-ну-ти* корінь *-р-*. Це засвідчують його щасливіші побратими, в яких корінь з двох букв *пі-рн-а-л-о*, *пі-рн-а-нн-я*, *пі-рн-а-ти*.

Нічого, що одна чи дві букви. Це не заважає йому бути нарівні з довжелезними коренями, такими, як у слові *перпендикуляр-н-ий*. Кожен на своєму місці, кожен об'єднує споріднені за значеннями та формою слова.

І хоча це головний елемент слова, на нього теж накладаються пута, іноді такі, що корінь стає зв'язаним. Погляньте на слова *ем-к-ий*, *ем-н-ість*, *ем-к-іс-н-ість*, *ви-йм-а-ти* *ви-ім-к-а*, *вігі-йм-а-ти*, *віг-нім-а-ти*, *на-йом-н-ий*, *об-нім-а-ти*, *об'-ем*, *піді-йм-а-ти*, *під-йом*, *про-йм-а*. Ви здивовані. Вам здається, що в цих словах різні корені, адже вони так відрізняються своєю формою: *-ем-*, *-йм-*, *-йом-*, *-ім-*, *-нім-*. Коли пильніше придивитися до них, можна розгледіти щось спільне у їхній формі, це *-ім-*. Значення у них близькі, що закономірно. Адже вони мають спільного прапрадідуся ще з праслов'янщини, де було *imatī* «брати».

Довгий вік у цього кореня, ось і не може він існувати в сучасній мові без супроводу префіксів об'єм чи префіксів та суфіксів *обі-йм-а-ти*. І не він один. Щодня ви *взуваєтеся*, *роззуваєтеся*, *перезуваєтеся*. Тут зв'язаний корінь **-зу-**, що зазнав ще більших, ніж **-ім-**, перетворень. У праслов'янській було *obuti*, *obuvati*. Отже, корінь **-ути// -ува-**ти. З ним часто вживався префікс **вз-**, який поступово втратив первісне значення і пожертвував свій елемент з на користь кореня. Звідси і пішло *в-зувати*, *пере-зувати*, *роз-зувати*.

Кореням вільним, незв'язаним простіше, вони і виділяються чіткіше, і значення в них прозоріші. Скажімо, у слові *море* корінь **-мор-** існує самостійно, без префіксів і суфіксів. У інших споріднених словах до нього приєднуються і ті, й другі: *мор-ськ-ий*, *за-мор-ськ-ий*, *при-мор-ськ-ий*.

Вільних коренів у мові більше, ніж зв'язаних. Усі вони, і вільні, і зв'язані, є обов'язковою частиною слова на відміну від префіксів, суфіксів та закінчень. Ці елементи протиставляються кореневі як необов'язкові. Між собою вони і друзі, і вороги. Друзі, бо працюють на ниві словотворення, допомагаючи утворювати нові слова: *ліс* → *ліс-н-ий*, *ліс* → *пра-ліс*, *ліс* → *про-ліс-ок*. Ворогують вони за позиції в слові. Префікси стоять перед коренем і ніколи не пускають туди суфіксів.

Невже ніколи? — запитаєте ви. — Саме так. Ця їх особливість допомогла колись ученим відстояти свою думку в суперечці про те, як кваліфікувати запозичені з грецької мови елементи **-граф** телеграф, **-лог** біолог, **-скоп** мікроскоп.

Одні казали, що їх потрібно відносити до типових суфіксів, інші — до коренів. Перші твердили: існують цілі серії слів з ними: **-граф** автограф, археограф, біограф, картограф, картодіограф, комедіограф, спектрограф, хореограф; **-лог** археолог, астролог, алерголог, геолог, ідеоолог, ларинголог, нейрофізіолог, фармаколог; **-скоп** дефектоскоп, калейдоскоп, ларингоскоп, спектроскоп, телескоп, фільмоскоп.

Тому вони й схожі на суфікси, бо ті теж повторюються в численних за кількістю рядів слів: *бож-ок*, *вовч-ок*, *ліс-ок*, *сад-ок*, *цап-ок*.

Представники другого табору підкреслювали: і **-граф**, і **-лог** можуть стояти перед коренем. Ось порівняйте: *метролог* і *лог-о-пед*, *граф-о-ман* і *фон-о-граф*. На це не здатен жоден суфікс. До того ж, коли такі елементи займають першу позицію в слові, вони у поєднанні з іншими коренями вимагають

появи з'єднувальної голосної о. Ця риса притаманна лише кореням: *книг-о-люб*, *кост-о-гриз*, *кост-о-прав*, *лист-о-пад*.

Перемогли другі, але, щоб не було гірко їх опонентам, визнали, що корені **-граф-**, **-лог-**, **-скоп-** і справді дещо подібні до суфіксів. Вони дуже активно поєднуються з іншими коренями.

Префікси, суфікси, закінчення охоче підкоряються кореневі, але можуть істотно впливати на нього. Вони також є носіями певних значень. Суфікси, наприклад, приєднуючись до кореня, вказують, до якої частини мови ставати утворюваному слову. Коли суфікс **-ну-**, слово поповнює дієслова *блмнути*, *гримнути*, *грюкнути*, *стукнути*, коли **-ни-**, зростає клас іменників *доглядання*, *дослідження*, *зарубцювання*, *заскиртування*, якщо **-ов-**, збільшується кількість прикметників *діговий*, *казковий*, *світанковий*.

І це ще не все, на що здатні суфікси. Вони наділяють слово багатьма іншими значеннями: особи *гляд-ач*, предмета *руб-а-н-ок*, маленької істоти *тигр-ен-я*, багатократної дії *стук-от-і-ти*, недостатньо виявленої ознаки *син-юват-ий* тощо.

Префікси й собі спеціалізуються на вираженні багатьох значень, наприклад, просторових та часових. І якщо ми входимо і виходимо з будинку, на рух всередину нього або назовні вказують префікси **в-** та **ви-**.

Закінчення для того й існує, щоб бути в кінці слова, щоб допомагати йому зв'язуватися з іншими словами в словосполученні, а також у реченні, щоб завершувати словотворення. Це той останній штрих, який надає слову вигляду оформленого представника певної частини мови. Адже в нашій мові слова не існують поза частинами мови. Ось біг. Без закінчення він – кандидат у дві команди – в іменники або дієслова. Якщо на його захист стають іменникові закінчення, це слово в реченні буває підметом *біг сильнішав* чи додатком *переможець з бігу на короткі дистанції*. У контексті дієслова воно – присудок, пов'язаний з дією в минулому *боєць біг*.

Є ще одна дивна частина слова **-ся**, яка може стояти після його кінця – закінчення. Вона трапляється в займенниках *котрийсь*, *якийсь* та дієслівних формах *ворушитися*, *кидатися*, *метушитися*. Без частки **-ся** деяких дієслів просто не могло б бути: *гніздуватися*, *гілкуватися*, *дивитися*, *набідуватися*, *насміхатися*, *хизуватися*. Вона і значення має: у займенниках вказує на неозначеність особи *чийсь*, у дієсловах – на зворотність дії на себе *вмиватися* або на інших *битися*. Оскільки частка **-ся** стоїть «після всього слова», її ще називають постфіксом.

Префікси, суфікси, постфікси, закінчення – усі гуртом на протипагу кореням називають афіксами і поділяють за своїм призначенням (функцією) на два класи: словозмінний (усі закінчення) та словотворчий (префікси, суфікси, постфікси).

Разом із коренями вони є тим будівельним матеріалом, за допомогою якого зводиться будова слова. На них тримається відмінювання частин мови і все словотворення.

Причому словозміна бере готовою всю ту частину слова, що виникла внаслідок словотворення і що стала вже його основою і пристосовує слово до зв'язків у реченні, до вираження закінченої думки. Так, слово *учитель* утворене від дієслівної основи **учи-** за допомогою суфікса **-тель**. У словозміні воно наділене сукупністю закінчень іменників чоловічого роду другої відміни.

Усі складники слова, що далі неподільні за формою і мають значення, називаються морфемами. Так, у слові *книжковий* кожна морфема виконує своє завдання. Корінь **-книж-** пов'язаний з *книга*, суфікс **-к-** вказує на невеликі розміри предмета, **-ов** на ознаку відносно книжки, **-ий** прикметникове закінчення.

Однак існують афіксальні морфемі, що лише класифікують основи. Такими є дієслівні тематичні суфікси **-а-** *гумати*, **-и-** *говорити*, **-і-** *булькоти*.

Є морфемі, які виконують роль кріпильного матеріалу в слові. Ось порівняйте: *казахськ-ий*, *графськ-ий* і *американськ-ий*, *марс-іанськ-ий*. У першій парі суфікс **-ськ-** додається прямо до кореня. У другій між ним і коренем кладеться кріпильний матеріал – елементи **-ан-** чи **-іан-**. Він особливо часто використовується в запозичених словах. Так, носії мови прилаштовують їх до своїх словотвірних законів та слів: *купе-й-н-ий*, *шосе-й-н-ий*. Утім, і свої слова часто вдаються до кріпильного матеріалу: *тут* → *тут-еш-н-ий*, *дом-а* → *дом-а-ш-н-ий*, *вчор-а* → *вчор-а-ш-н-ий*. Підкреслені елементи **-еш-**, **-ш-** полегшують життя прислівниковим основам.

Ви замислювалися коли-небудь над тим, чи змінюють морфемі (префікси, корені, суфікси) хоч інколи свій одяг? Чи вони завжди в одній і тій самій формі?

Виявляється, для того щоб бути розпізнаною, морфема повинна мати те саме значення в різних словах і подібну форму. Отож, вона може лише додавати деякі деталі до своєї однієї форми. Залежно від умов морфема може змінювати окремі голосні чи приголосні, розширюватися або вкорочуватися.

Вибір форми не такий уже й малий у морфемі, але завжди продиктований формою сусіда в слові. Корінь, наприклад, коли після нього стоять суфікси, що починаються з **е**, **и**, **н**, йотованих, повинен змінити свою форму в такий спосіб: **б/бл** (люб-и-ти, любл-яч-ий), **в/вл** (лов-и-ти, з-ловл-ен-ий), **м/мл** (зем-н-ий, земл-ян-ий), **п/пл** (крап-а-ти, крапл-ин-а), **ф/фл** (роз-граф-и-ти, роз-графл-ен-ий), **г/ж** (друк, друж-н-ий), **д/дж** (слід-и-ти, до-слідж-ен-ий), **з/зз** (галуз-к-а, галузз-я), **л/л'** (бадил-ин-а, бадилл-я), **ш/с** (товариш, товариш-к-ий).

Корені можуть вкорочувати свою довжину (сон, сн-и-ти-ся; день, дн-юва-ти; роз-коло-ти, роз-кол-ен-ий), можуть її подовжувати (розі-п-ну-ти, розі-п'я-с-ти, розі-рв-а-ти, роз-рив).

Дуже важливо для нас знати, яка послідовність зміни форми коренів, бо від цього часто залежить їх значення. До речі, вас коли-небудь пригощали макоржениками? Ні? – Жаль. Це дуже смачні коржі з маком. А який корінь у цьому слові? Ви подумали **макорж**-еник і помилилися, бо такий слід маку в ньому залишився **ма**-. Виходить перед нами складне слово? Саме так. Ось, як воно правильно ділиться на морфеми: ма-корж-еник. У ньому остання приголосна першого кореня **к** злилася з початковою такою самою приголосною другого кореня. Відбулося часткове накладання морфем. Це теж поширене явище в нашій мові: францу[з++с]ьк-ий=французь-к-ий, Кавка[з + с]ьк-ий=кавказь-к-ий.

Коли корені запозичені в українській мові, у них своя манера зміни форми, свої чергування: **с/т** (хаос, хаот-ичн-ий), **з/т** (наркоз, наркот-ичн-ий), своя міра довжини (піаніно, піан-іст, кенгуру, кенгур-ов-ий).

Префікси консервативніші щодо форми. Багато з них за жодних умов не змінює своєї форми: **ви-**, **за-**, **на-**, **па-**, **пере-**, **пра-**, **при-**, **про-**. Деякі розширюють свої межі: **в-/ві-уві-** в-микати, уві-мкнути, **віг-/вігі-** віг-німати, вігі-ймати, **до-/ді-** до-писати, ді-знатися, **з-/зі-** з-дати, зі-брати, **над-/нагі-** над-кусити, наді-слати, **об-/обі-** об-класти, обі-гнути, **піг-/пігі-** піг-кинути, пігі-слати, **по-/пі-** по-їхати, пі-знати, **роз-/розі-** роз-хвилюватися, розі-мліти.

Рідко префікси чергуються так, як **з-/с-** з-ла-мати, с-питати, або як **віг-/ог-** вігі-брати, огі-брати.

Суфікси перебірливіші щодо форми. У них чергуються **к/ц** (див-ак, див-аць-к-ий), **ч/ц** (чит-ач, чит-аць-к-ий), **к/ч** (донь-к-а, донь-ч-ин). Вони можуть вкорочуватися (киг-ок,

киг-к-ов-ий, о-повз-ень, о-повз-н-ев-ий) і розширюватися (пись-м-о, пис-ем-н-ий, мол-и-тв-а, мол-и-тов-н-ий).

Коли в школі розбирають будову слова і визначають у ньому префікси, корені, суфікси, закінчення, знайте, це здійснюється поділ слова на морфеми.

На чому він ґрунтується? – На повторюваності виділених частин за значенням і формою в інших словах. При цьому ми робимо порівняння споріднених слів і підстанову виділених елементів у інше оточення.

Нехай у нас є слово *кидок*. За правилом спочатку добираємо слова, тотожні з ним за коренем: *киг-ок*, *пере-киг-ати*, *киг-а-ти*. Далі перевіряємо самостійність суфікса **-ок**: *киг-ок*, *кив-ок*, *маз-ок*, *стриб-ок*. І переконуємося в тому, що слово *киг-ок* повністю поділяється на частини, кожна з яких має значення.

Іноді поділ буває неповним. Внаслідок цього виділяються унікальні частини слова, які не повторюються в інших словах, пор., *піп* і *поп-аг-я*. Оце **-аг(я)** єдине в своєму роді за формою. А ось за значенням воно споріднене з тими суфіксами, що вказують на осіб жіночого роду, наприклад **-ниц(я)**: *годів-ник* → *годів-ниц-я*. Отже, слово *попадя* можна, хоч і з застереженнями, поділити на морфеми.

Правильний поділ слова на морфеми відкриває дорогу до вивчення особливостей конструювання слів у сучасній українській мові. Знання його необхідне всім, оскільки це фундамент словотворення.

На закінчення розповіді ми з'ясуємо кілька питань, для того, щоб надалі між нами було взаємопорозуміння. І перше з них про те, як розуміти словотворення?

Насамперед це процес творення нових слів. Якщо так, ми повинні знати про кожне слово, коли воно виникло і яка дата його народження. Отже, вміти розповідати про слова як про живих людей, знаючи, які з них були, які є, а які тільки з'явилися на світ.

Коли ми говоримо про дати народження слів, то можемо їх встановити лише у разі історичного розгляду словотворення. Нам слід дивитися на нього очима історика мови, бачити процес історичного розвитку і в ньому життя кожного слова. Цим займаються вчені, які встановлюють абсолютну чи відносну хронологію появи слова. На основі багатьох ознак і критеріїв вони визначають первісність одних слів і вторинність інших.

Багато несподіваного і нового в цьому плані можуть розповісти нам учені. Слово *товар*, наприклад, у значенні «рогата худоба» засвідчено ще в давньоруській мові. Вперше його зустрічаємо в Смоленській грамоті 1229 року. Отже, ми знаємо його абсолютну, тобто точно встановлену хронологію. До того ж, відоме і джерело його походження – уйгурська мова, яка належить до тюркських мов. У ній слово *товар* означало «майно, худоба».

Слово *фінік* «дерево» ще старіше. Його ми запозичили з грецької мови. Вперше воно зустрічається в грамотах 1087 року. *Флот* – пізніше запозичення з французької. Воно відоме з 1696 року і трапляється в творах Ф. Прокоповича.

А ось загадковий *фенікс* – птах, що за міфом відроджується з попелу, і в мовному плані подарував нам загадку! Ми точно знаємо, що це слово запозичене з грецької і лише здогадуємося, яка приблизна дата його запозичення. Вчені встановили його відносну хронологію – XIII століття.

З історичним словотворенням вже все зрозуміло. А що ж вивчає сучасне словотворення? – Відношення між словами у сучасній мові. У будь-яких відношень є свій вимір. Під час словотворення ми повинні для початку передбачити пару слів і вміти визначити, яке з двох слів у сучасній мові є твірним, а яке похідним. Цього ми можемо досягти, пояснюючи одне слово через друге. *Столик* – це малий стіл. Пояснюваним є *столик*, воно похідне. Отже, похідне слово, як правило, пояснюємо через твірне. *Зеленуватий* – трохи зелений, *м'ячик* – малий м'яч, *переписувати* – писати заново, *квакнути* – видати звук «ква» один раз, а *квакати* – повторювати його багато разів.

У нашій мові чимало непохідних слів на зразок *вода*, *ліс*, *поле*. Однак переважають слова похідні, які тлумачаться через інші споріднені з ними за формою і значенням слова.

Морфемна будова слів та їх словотвірна будова можуть збігатися, а можуть і суттєво розходитися. У словах *чит-ець*, *мов-ець* морфемна будова слова така сама, як і словотвірна: корені та **-ець**. З словотвірного погляду в цих словах твірні дієслівні основи та суфікс **-ець**, за допомогою якого утворюються іменники. Дієслово *пере-роз-по-діл-я-ти* ділиться на шість морфем, а ось за словотвірним виміром воно складається лише з двох частин: твірного дієслова *розподіляти* і префікса **пере-** який оформляє нове слово зі значенням заново виконаної дії.

Різниця, як бачимо, суттєва і йде вона від того, що, здійснюючи словотвірний аналіз, ми відповідаємо на питання, від якого слова безпосередньо утворене аналізоване слово. Наш шлях у такому аналізі окреслений двома пунктами: в і д с л о в а д о с л о в а. Коли ми здійснюємо поділ слова на морфеми, наш шлях пролягає іншим маршрутом – в і д с л о в а д о м о р ф е м и. Ми ділимо слово до кінця, до найменших компонентів, які мають значення. І, як ми переконалися, не завжди ці шляхи збігаються.

Слово може бути непохідним і ділитися на морфеми *гор-а, дерев-о, степ-и*. А от похідна одиниця, як правило, ділиться на морфеми, бо похідність виражається за допомогою префіксів, суфіксів, кількох основ.

Кожна мова має слова з різною морфемною будовою (її ще називають структурою). У неї ніби існує свій власний морфемний портрет, який вирізняє її з-поміж споріднених і неспоріднених мов. У ньому є слова, що дорівнюють кореням *там, тут*, а є такі, до складу яких входить корінь та п'ять суфіксів *смаг-л-яв-іш-а-ти*, три префікси, корінь та закінчення *не-с-про-мог-а*.

Найцікавіше те, що інвентар типів морфемних структур слова у мові обмежений. В українській мові їх близько чотирьох сотень.

Світ споріднених слів дуже багатий відношеннями між твірними і похідними одиницями. Він славиться своїми близькими і далекими родичами, цілими їх родинами (гніздами), коли на чолі багатьох похідних стає одне вихідне слово, або рядами, якщо похідні об'єднані спільним суфіксом *молод-ість, рад-ість, смілив-ість, щегр-ість*.

Існують зразки творення похідних слів, до яких носії мови підходять у всеозброєнні, бо мають у своєму розпорядженні і словотворчі засоби, і способи їх використання.

Словотворення тим і цікаве, що показує, наскільки тісно пов'язана історія слів з їхнім сучасним життям у мові, яка багата і невичерпна наша мова.

Розгадування мовних таємниць

Ми всі любимо розгадувати таємниці. Ось ви прочитали повідомлення: «Крокодили ковтають каміння, загальна маса якого дорівнює 0,01 маси тварини». І вас починає мучити питання: Навіщо вони це роблять? Ви шукаєте відповідь і незабаром знаходите її в чудовій книжці «Це дивне звичне», підготовленої А.М. Казановою (Мінськ, 1989). Виявляється, каміння служить баластом, що дає змогу крокодилам ходити по дну річки і швидко затягувати свою жертву під воду. Це біологічні загадки.

Існує безліч не менш цікавих мовних загадок, наприклад, етимологічних. Знання етимології слова, його походження розкриває джерела поповнення лексики мови, виявляє час запозичень, подробиці історичних зв'язків між носіями різних мов.

Вам трапився в художній літературі вислів *дати відкоша*, і ви не зрозуміли його. Розкриваєте тлумачний словник мови і знаходите пояснення до нього *«дати (дiставати) відсіч»*. Вже зрозуміліше. Однак слово якесь дивне – *відкоша*. Ніби іменник, а такого немає в називному відмінку. Чи є в нього споріднені слова? Який у нього корінь? Тут може допомогти тільки знання історії слова. Воно дасть змогу з'ясувати, що цей вираз має два значення: первісне *«дати прочухана, відбити»* і вторинне *дати гарбуза* (тобто відмовити при сватанні). Виник він у середовищі запорозьких козаків. Про це пише чудовий українсь-

кий історик Дмитро Іванович Яворницький у книжці «Історія запорозьких козаків». Козаки славилися своїм товариством, виборністю старшин, військовими радами, спільним скарбом, загальною для старшин і простого люду їжею, окремими куренями. Вони стояли *кошем* і були в них свої кошові. Горе було тим, хто нападав на кіш. Вороги діставали відсіч, бо коша захищали всі. З ним, *кошем*, пов'язане і слово *окошитися*, тобто зробити зупинку, стати табором, отаборитися, оселитися постійно.

Слово *кіш* стало історизмом. Воно означає «козачий стан; літне житло кочовиків; табір, стан» і пішло від давньотюркського *qoş* «пара» або *qoş* «з'єднувати, сполучати». Це слово живе і досі в киргизській *kos* «повстяний намет, юрта», башкирській *koş* «курінь», турецькій *koş* «стадо», монгольській *qoş* «дорожній намет» мовах.

Ви здивуєтеся ще більше, коли довідаєтеся, що і слово *козак* теж є давнім запозиченням з тюркських мов: турецьке *kazak* – «козак», кримськотатарське *казак* вказувало на вільну, незалежну людину або шукача пригод. Живе воно в казахській, татарській, киргизській, азербайджанській, башкирській мовах. Причому іменник *qazaq* пов'язується з давньотюркським *kez* – «ходити, блукати, мандрувати».

От тобі і маеш! В Україні козаки споконвіку воювали з татаро-турецькими ханами. Ходили вони на турецькі міста Очаків, Кочубеїв (теперішню Одесу), вели війни з кримчаками в Білгороді, Криму, на Азові. Нічого дивного, навпаки – закономірно. Д.І. Яворницький відзначає, що південнороси постійно стикалися з татарськими козаками і поступово переймали від них як окремі слова, так і одяг, зброю, самі прийоми бою і назву козаків. Учений підкреслював, що початки козацтва слід шукати не в Європі, а в Азії, що вперше слово «казак» стає відомим з XI сторіччя у половців – народу тюркського походження. Цікаво, що з давньоукраїнської мови слово *козак* запозичено в німецьку, де зустрічається вперше 1580 року.

А люлька – вірна супутниця козака в дорозі? Згадали рядки з пісні про Сагайдачного, що «проміняв жінку на тютюн та люльку, необачний»? Так ось. Українська люлька пов'язана з турецьким *lülä*. Через посередництво української вона проникла в німецьку мову, де оформлена вже як *die Lulke* і має пояснення *kurze Tabakspfeife* «коротка люлька для тютюну». Вчені відзначають, що це слово відоме в діалектах німецької мови, а також у мовленні злодіїв. Не ди-

вуйтеся. Раніше декласовані елементи Відня та Львова мали тісні зв'язки. Так і стала відома в пруських говірках люлька. Що ж – бувають і такі джерела запозичень.

Тютюн теж давнє запозичення української мови з турецької *tütün*, де він має значення «дим, кіптява». Його російський відповідник *табак* пішов від іспанського *tabaco*.

Подвиги козаків оспівані в народних піснях і думках. Їх часто співали кобзарі. Слово *кобза* запозичене українською мовою з турецької, де *koruz* – рід однострунної гітари.

Через посередництво української мови *кобза* 1841 року стає відомою в німецькій. З 1870 року в ній з'являється і слово *кобзар* у першому перекладі «Гайдамаків» Т.Г. Шевченка. З кінця XIX сторіччя воно проникає в німецькі словники. Ще раніше, 1666 року, до німецької мови ввійшло з української слово *китайка*, яке є подвійним запозиченням. Адже в українську воно прийшло з російської.

Пам'ятаєте Шевченкові рядки:

Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.

Китайка – суфіксальний іменник. Це назва густої, переважно синього кольору шовкової або бавовняної тканини, яку спершу ввозили з Китаю, а згодом навчилися виготовляти в Росії.

Багато, дуже багато розповідає історія слів, але вона промовляє до тих, хто нею цікавиться. Вивчаючи її, ви бачите, як перепліталися долі народів. Запозичені слова засвоювалися через безпосереднє спілкування або через переклади. Допитливі можуть спостерігати, як ті самі слова подорожують від мови до мови і знову повертаються в мову запозичення, але вже збагачені новими значеннями.

Візьмімо слово *гетьман*. В українську воно прийшло через посередництво польської, в яку запозичене з середньовішньонімецької – *Hauptmann* «капітан». З 1710 року в німецьких пам'ятках зустрічається *Netman*. Таким повернулося це слово в німецьку мову, але вже в значенні «козацький командир». Сприяли цьому переклади російських та українських художніх творів.

Хочете на кілька хвилин стати свідками того, як починають проникати в мову слова-чужинці? Візьмімо лише по-

чаток рядка з опису подорожі по Росії німецького автора Я. Коля, що з'явився 1841 року: Die kleinen «Chaten» (Lehmhäuser) und «Semlanken» (Erdwohnungen). Звичайно, ви пізнали слова в лапках. Це хати і землянки. Письменник дає німецькому читачеві їх пояснення в дужках.

При запозиченнях не обходиться без помилок, тому вам треба бути дуже і дуже уважними, використовуючи іншомовні слова. Засвойте правило: не знаєте точного значення слова, краще не вживайте його в своєму мовленні. Інакше доведеться вам сидіти під деревом «розлогої клюкви», як Олександрові Дюма-батькові. Йому вперто приписують цей жартівливий вислів, ніби зроблений ним в описах подорожі по Росії.

Іноді траплялося, що помилка набувала масового характеру і узаконювалася не в одній, а в кількох мовах. Ось бавовна. Це слово в нашій мові через чеську і польську запозичене з німецької Baumwolle, де воно є складним, з основами Baum «дерево» та Wolle «вовна». Як це – вовна і на дереві?! Саме так. Колись помилково вважалося, що імпортована бавовна росте на дереві. В українській мові це слово стало однокореневим і більше не асоціювалося з деревом. Навпаки, воно зблизилося зі словом вовна, бо є різновидом сировини.

Щоб зробити правильний морфемний поділ сучасних слів, теж необхідно знати їх етимологію. З історією виникнення слів, їх походженням треба бути добре знайомим ще й тому, що не завжди етимологічні зв'язки збігаються зі словотвірними, гніздовими їх угрупованнями в сучасній мові. Буває, що ці зв'язки або перериваються, або починають навіть суперечити одні одним.

Якось у мовному гуртку ми з'ясовували, чи однаковий корінь у словах *багно* і *багнути*. Подивилися словники сучасної української мови. В їхніх значеннях немає нічого спільного. *Багно* – болото. З ним споріднені слова *баговиння* і *багульник*. Так, той самий *багульник*, який ви п'єте від кашлю, і на гілочках якого на мамине свято 8 Березня з'являються чудесні рожево-фіолетові квіточки, якщо вони стоять у воді. Очевидно, назву рослина одержала за свою любов рости ближче до боліт, до води. *Багнути* – це бажати. Його побратими *забагнути*, *багнутися*. Виходить, зараз існує два різні корені *-баг⁻¹* і *-баг⁻²*. Але в минулому вони були спільнокореневими словами. Колишне *багно* безпосередньо споріднене з *bagti* «бажати». Його первісне значення «пектись, горіти», вторинне – «терпіти спрагу». З ним родичалося і слово *bagъ* «багровий,

темно-червоний». *Багном* первісно називалися торф'яні болота, придатні на паливо, або болота рудого кольору. Зараз це слова з різними коренями **-баг⁻¹**, **-баг⁻²** та **-багр**.

Ви пересвідчилися, що у значеннях кореня та інших морфем часто фіксуються ознаки, які лежать в основі первісного найменування. Справді, *підвіконням* називається предмет, що розташований під вікном, *підберезником* – гриб, що росте під березою, *підгубником* – гриб, який любить рости під дубом, а *одвірком* називають раму дверей, тобто предмет біля дверей.

Мова розвивається. Буває так, що морфемі втрачають свої значення, а слова розривають свої зв'язки, змінюють морфемний склад. Тому похідні стають немотивованими, непохідними одиницями. В них не виділяються колишні морфемі. Якщо ми відновлюємо втрачені або забуті значення морфем, зрозумілішими стають і лексичні значення сучасних слів, основа їх називання.

У російському слові *ожерельє* вже не виділяються зараз ні префікс **о-**, ні корінь **-жерел-**. Раніше ж у нього був і корінь **-жерел-** (від *жерло* «горло») і префікс **о-** зі значенням «навколо чого-небудь». Так ось, яка основа цього найменування – предмет навколо шиї. Правда ж, на цьому тлі краще відсвічується і сучасне значення російського слова *ожерельє* – прикраса на шиї з нитки перлів або коштовного каменя.

Отже, етимологічні довідки дуже важливі і потрібні всім, щоб правильно зрозуміти значення слів, морфем, їх співвідношення і врешті, щоб успішно провести морфемний розбір слова. Трапилася, наприклад, вам *антипка*. Ви прочитали до неї пояснення. Це або «вишня запашна, турецька», або «чубук з турецької черешні». І думаєте: *Мабуть, можна в цьому слові виділити ласкавий суфікс -к-?* Адже кажемо: *слива* > *сливка*, *груша* > *грушка*, *черешня* > *черешенька*, *ягода* > *ягідка* і виділяємо в цих словах суфікс **-к-**. Проте, навівши довідки, ми цього поділу в сучасному слові *антипка* не зробимо. Адже ми запозичили його з турецької повністю – *antypka!*

Не можна ототожнювати в мові те, що лише зовні подібне, а насправді є різним. Це стосується пояснень в душі так званої народної етимології. Хоч *окуляри* і носять біля очей, проте в цьому слові корінь **-ок-** не виділяється за аналогією до **ок-**а. Його корінь латинський *ocular* – (*ocularius* «очний»).

Не варто зближувати *поліклініку* з *півклінікою*, бо в ній дві основи *poly* – «багато» і *klinikē* – «лікування».

До речі, чи замислювалися ви над тим, чому російське слово *полоумный* пишеться так дивно і перекладається по-українськи як *недоумкуватий*? Нам хочеться записати і вимовити його як *полуумный*, зблизивши першу частину слова з основою *полу-*, українською *пів-*. Насправді ж, його перша основа від прикметника *полий*, тобто «пустий, порожній розум», тому і пишеться він з основою *поло-*.

Зараз слово *спорт* є інтернаціоналізмом і вказує на заняття різними фізичними вправами з метою досягнення перемоги або високих результатів у змаганнях. Нам здається, що так було завжди. Однак у середні віки *спорт* пов'язувався з англійським *disporter* «розважатися», що було взяте з старофранцузької, де воно охоплювало значення: сукупність занять, які дозволяли приємно проводити час: бесіди, розваги, жарти, ігри. Саме таким його в XIV віці запозичили з французької мови англійці. Так було до початку XIX сторіччя, коли шотландський лікар-психіатр Томас Арнольд надав цьому слову сучасного значення: змагання в силі, швидкості, витривалості, вправності. У нього були для цього всі підстави, адже лікар працював у Лондоні й вивчав вплив фізичних вправ на психічне та фізичне здоров'я людини. До нашої мови воно прийшло в своєму вторинному значенні.

А тепер кілька питань для роздумів і контролю.

1. Чи завжди лексичне запозичення пов'язане із засвоєнням нового поняття?

— Звичайно, — відповісте ви. І все ж не поспішайте з відповіддю. Справді, такі випадки переважають. Однак буває інакше. Під впливом однієї мови на іншу в одну з них без великої необхідності проникає ще одне найменування для позначення вже відомого і названого предмета чи поняття. Слово *спина*, наприклад, проникло в російську мову з польської. Зрозуміло, що раніше ця частина людського організму теж якось називалася в російській мові. Такою назвою було слово *горб*, якого згодом у цьому значенні витіснила *спина*.

2. Чи всі значення запозичуваного іншомовного слова засвоюються в іншій мові?

— Здебільшого ні. Береться тільки одне-єдине значення. Ось французьке *poudre*. Воно охоплює поняття: порошок, пудра, порох, пил, пісок (для присипання чорнил). У нашій мові слово *пудра* однозначне «дрібний, м'який, переважно пахучий порошок, що наноситься на шкіру як гігієнічний та косметичний засіб».

У французькій мові *rétron* – це під'їзд, сіни, перон. У нас *перон* – це платформа, збудована вздовж колії, біля якої зупиняється поїзд на залізничній станції.

Французький *plage* – це пляж, узбережжя; (поетично) країна, край, частина світу. В українській *пляж* – прибережна смуга моря, озера, річки, зручна для купання, сонячних ванн.

Ми звикли до того, що *шарж* – це «сатирична манера зображення зі збереженням зовнішньої подібності», «малюнок когось у навмисне смішному вигляді», «невдале наслідування чого-небудь». Його французький прототип має ще значення «тягар, вантаж, посада, заряд».

В українській мові поширене слово *міф*. Усі діти люблять їх читати. Адже міфи розповідають нам про уявлення далеких предків сучасного людства, про те, як вони добували і використовували вогонь, ставилися до тварин, як вірили в чудеса. *Міф* у сучасній українській мові – це стародавня оповідь про явища природи, історичні події або фантастичні оповіданки про богів, істот чи щось вигадане. У давньогрецькій мові йому відповідали значення: мова, розмова, слово, промова, рада, вказівка, задум, вислів, прислів'я, чутка, звістка, розповідь, оповідання, казка, байка, сюжет і нарешті міф, як ми його розуміємо зараз.

3. Чи завжди зберігаються значеннєві зв'язки між запозиченням і його прототипом?

Ці зв'язки можуть істотно порушуватися і навіть зникати. Іменник *вокзал* запозичений російською мовою з англійської в середині XVIII сторіччя і спершу мав значення «місце для гуляння, розваг». Писався він по-різному, то як *фоксал*, то як *воксал*, то як *вокзал*. У цьому значенні слово трапляється в творах О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лескова, Ф. Достоевського.

Пригадаймо рядки О. Пушкіна з вірша 1813 року «К Натальє»:

Ви чинно, молча, сложа руки,
В собраньях будете сидеть
И, жертвуя богине Скуки,
С воксала в маскарад лететь –
И уж не вспомните поэта.

Або з вірша «К Маше»:

Пролетело счастья время,
Как, любви не зная бремя,
Я живал да попевал,
Как в театре и на балах,
На гуляньях иль в воксалах
Легким Зефиром летал.

Згодом, коли мережа залізниць оперезала Росію, назву вокзал було перенесено на центральний будинок залізничної станції. Зараз це ще й пристань для обслуговування пасажирів, коли вокзал річковий. Отже, семантично вокзал є суто російським явищем. Тільки його звукова оболонка пов'язується з англійським *auxhall* – прототипом слова. Через посередництво російської це слово потрапило і в українську мову.

Іноді на цьому не закінчуються значеннєві перетворення слова. Воно може повернутися з мови запозичення в рідну для нього мовну стихію, увібравши придбані значення.

Хто з вас не знає про красу і гордість Києва – бульвар Шевченка? Прокладений він ще в 30-ті роки XIX сторіччя і називався спершу Бульварною вулицею. Спочатку на бульварі росли каштани і липи, згодом його прикрасили пірамідальні тополі. Скільки історичних подій прокотилося бульваром, скільки великих людей ходило ним! До Першої гімназії (тепер корпус університету, який багато поколінь студентів називають жовтим) поспішали М.О. Булгаков, А.В. Луначарський, К.Г. Паустовський. На бульварі мешкав видатний російський хірург М.І. Пирогов. Його алеями прогулювався хворий М.М. Коцюбинський, що лікувався в університетській клініці. Він викликав захоплення в І.Я. Франка, коли той приїздив до Києва.

Немає змоги перелічити всіх наших великих сучасників, які бували на бульварі. Згадаймо ще бодай одне ім'я! У тому ж таки жовтому корпусі університету, що був по війні Міністерством освіти, працював поет-новатор П.Г. Тичина. І зараз, обсаджений каштанами і тополями, бульвар Шевченка вабить дорослих та малих на прогулянку по алеї. Тільки це значення бульвару «алея» відоме носіям сучасної мови.

В українську мову слово *бульвар* потрапило через посередництво російської. Росіяни запозичили його на початку XIX сторіччя у французів, де *boulevard* «укріплення, міський вал». Французи ж перейняли його в XVII сторіччі з голландської військової лексики; *bolwerk*, буквально кріпосний вал. Згодом *бульвар* набув іншого значення «обсаджена деревами широка алея посередині вулиці в місті» і вже з ним повернувся у французьку мову, тобто в джерело запозичення.

4. І останнє, четверте питання: Чи переймаємо ми морфемну будову засвоюваного іншомовного слова?

– Як правило, ні. Хто з вас знає, що японське *кімоно* – складне слово і має дві основи, кі- одягання та топо- річ?

Багато хто не має уявлення про те, що *одеколон* є французьким словосполученням *eau de Cologne*, буквально *Кельнська вода*. Обидва слова ми сприймаємо в українській мові як морфемно неподільні.

Ніхто з німців не виділяє морфем у запозиченому ними з української слові *гопак*. Ми ж з вами знаємо, що воно виникло від вигука *гол*, який існував ще в період, близький до праслов'янської мови. Отже, ми ділимо *гол-ак* на морфеми, бо це слово родичається з такими дієсловами, як *гопати*, *гопкати*, *гопцювати* тощо.

Нам невідома морфемна будова слова *gederon*. У крайньому випадку, на тлі інших іменників – назв матеріалів та речовин (*електрон*, *капрон*, *нейлон*, *нейтрон*, *позитрон*) ми виділимо в ньому корінь **-geger-**, суфікс **-он**. А що означає виділений корінь, довідуємося, дізнавшись, що слово *gederon* запозичене з німецької, де воно було утворено від аббревіатури DDR (*Deutsche Demokratische Republik*). Такою була назва Східної Німеччини, що вже зникла як держава, а слово *gederon* засвідчує факт її існування в минулому.

На завершення розповіді ще одна загадка для вас. Чи знаєте ви, на честь кого називається систематизований збірник географічних карт – *атлас*? Він увічнив ім'я Атланта, який мусив завжди підтримувати небозвід. Так він був покараний за те, що боровся з самим Зевсом. Згодом Атланта шанували як знавця неба і світу. Тому й нарекли знання про світ, зведені в карти, *атласом*.

Ось ви і переконалися, любі читачі, що мовні загадки і таємниці не менш цікаві, ніж біологічні, фізичні чи математичні.

ПЕРЕЛИЦЬОВАНІ СЛОВА

Г   і
Є   Ю   Я
Л   Б
М   К   Ш
Ѡ   Ѳ
А   Ѳ
         Ѳ
         Ѳ

Ви вивчаєте «Енеїду» І.П. Котляревського. Сам автор її називав перелицьованою Енеїдою. Кажуть, що прототипом для неї була російська пародійна поема Н. Осипова та А. Котельницького «Вергилиева Энеида, вывороченная наизнанку». Вергілієві щастило. Письменників так і тягнуло писати пародії на його твір. Є вони у французькій (автор її П. Скаррон – XVII ст.) та німецькій (написав А. Блюменауер – XVIII ст.) літературах. А тут ще наш Іван Петрович вдався до травестії, захотів використати запозичений сюжет для зображення іншого, ніж у першоджерелі, життя. І навіть це було робити? – Для абсолютно серйозних речей. Комічна зовнішність тут не завадила, навпаки допомагала.

Щоб переконатися в цьому, я вам раджу прочитати дуже коротку, цікаву і насичену статтю про І.П. Котляревського у другому томі п'ятитомного зібрання праць О.І. Білецького. Пригадаймо коротко міркування академіка, викладені в ній. Ось політичний фон поеми. 1775 року – ліквідовано Запорозьку Січ – останній залишок козацької волі. Козацькі полки перетворено на регулярне військо, а старшину – на благородне російське дворянство. Українські землі Катерина II віддавала своїм фаворитам або заселяла на півдні німцями-колоністами. Учений пише: «Новоспечена інтелігенція з усіх сил намагалася говорити, співати, танцювати по-російськи

або по-польськи. Українська мова, якою розмовляли народні маси, здавалася мовою, що відходить у минуле і не має права на існування». Душа народу жила в піснях, думках, віршах мандрівних дяків.

І тут з'являється перший друкований твір української літератури «Енеїда»! О.І. Білецький пише: «Політичні умови поставили під сумнів право на існування української мови, українського народу. Бути чи не бути? – Бути! – відповів на весь свій могутній голос скромний полтавський поет». Адже головним героєм поеми є люди, троянське військо, моторний Еней, за якими так легко вгадуються запорозькі козаки, сильні, невтомні в походах, відважні, байдужі до багатства, вірні в дружбі, що понад усе в світі шанували степ і волю.

Бачите? – «Енеїда» розповідає про речі серйозні, хоч вона і перелицьована, і ніби комічна. Саме тому її залюбки читають і сьогодні.

А навіщо перелицьовані слова в мові? Це теж поважні, серйозні слова. Так ми, жартуючи, назвали кальки, без яких не обходиться жодна мова в світі. Калькою може бути слово або зворот, вислів, повністю перекладений з іншої мови. Причиною появи кальок, як і запозичених слів, є взаємодія між народами, економічні, культурні, побутові контакти між носіями різних мов. При калькуванні переймається лише значення іншомовної одиниці та принцип її організації. Отже, робиться копія чужомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу.

Так, український *півострів* зліплений з німецького *Halbinsel*, у якому *halb* «пів», а *Insel* «острів». Цікаво, що в українській мові за допомогою *пів-* утворюється численна кількість слів на зразок *південь*, *півколо*, *півкуля*, *півметра*, *північ*, *пів'яблука*.

Усім вам відоме ім'я давньоруського письменника і літописця XI – початку XII сторіччя Нестора. Це він, один з найвидатніших і найосвіченіших істориків середньовіччя, 1073 року став ченцем Києво-Печерського монастиря і був ним до своєї смерті. За цей час Нестор написав не тільки «Читання про життя і згублення... Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія, ігумена Печерського», а й «Повість временних літ». У ній він розповів нам, нащадкам, «откуда есть пошла Руськая земля, и кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руськая земля стала есть». У повісті знаходимо літопис давньорусь-

кої історії, тобто опис подій за роками у Київській Русі упродовж двох з половиною століть, починаючи від знаменитого походу русів на Царгород 860 року.

Багато поколінь вдячних істориків шанувало Нестора та його праці. Домовина його і зараз зберігається в Києво-Печерській лаврі. Вам теж необхідно знати це ім'я і пам'ятати, що Нестор – історик, який у вступі до «Повісті...» виклав своє бачення історії Русі, висловив свої ідеї про об'єднання руських земель. Одночасно він – *літописець*, бо упорядкував літописи подій Київської Русі, які вів до 1093 року ігумен Печерський Іван, а після нього сам Нестор.

І, може, не всі знають, що слово *літописець* є калькою грецького *chronographos*, у якому перша частина *chrónos* означає «час, літа» (пор. *хронометр* – прилад, що вимірює час), а друга *gráphos* вказує на того, хто щось описує.

Чого ж наші далекі предки і ми звертаємося до такого незвичного способу поповнення словника своєї мови? Це буває в тих випадках, коли необхідно дати найменування явищу дійсності, з яким носії мови вперше познайомилися завдяки спілкуванню з іншим народом. Ось тоді засвоюється все іншомовне слово або робиться його зліпок.

У нашій мові кальок вистачає. Візьмімо деякі: нім. *Weltanschauung* – світогляд, англ. *acid rain* – кислотний дощ, *overpopulation* – перенаселення, *overfull* – надзайнятість, *supercompensation* – додаткова оплата.

Серед вас, напевно, є мрійники. В ясну ніч ви задивлялися на безхмарне небо? Ви бачили зірки, цілі сузір'я. На якусь мить ви відчували себе піщинкою всесвіту. В ці або подібні хвилини у поетів відбуваються геніальні прозріння, і вони пишуть прекрасні вірші, осягають вічність, безперервність всесвіту. Згадайте Ліну Костенко:

Буває мить якогось потрясіння:
 Побачиш світ, як вперше у житті.
 Звичайна хмара, сіра і осіння
 Пропише раптом барви золоті!
 Стоїш, як стогін, під склепінням казки.
 Душа прозріє всесвітом очей.
 Кричить гілля. З облич спадають маски.
 Зі всього світить суть усіх речей.
 І до віків блаженька приналежність
 переростає в сяйво голубе.
 Прямим проломом пам'яті в безмежність
 уже аж звідти згадуєш себе.

Від дідів і батьків ви чули назви *Велика Ведмедиця*, *Мала Ведмедиця*, *Молочний Шлях*, *Великий Віз*, *Волопас*, *Чепіга*, *Косар*, *пояс Оріона*. Це ж усе астрономічні терміни. Наші далекі предки і справді були ближчі за нас до природи, до землі та неба. Яскраві зорі нагадували їм знайомі сільськогосподарські предмети. Наприклад, у сузір'ї північної півкулі з семи зірок вони розгледіли Віз, та ще не один, а два – Великий і Малий. А потім ці зірки та їх назви бентежили уяву поетів-нащадків, і вони склали ось такі рядки, як у М. Вороного:

Вії стуляє знемога,
Нижуться перли сліз,
Мріє Чумацька Дорога,
Волосожар і Віз.

Частина з цих назв є кальками з грецької мови. У греків вони виникли на основі міфів. Ось далекий Молочний Шлях. В Україні його звать ще Чумацьким, а в Середній Азії – Солом'яною дорогою. Це назва цілої космічної системи. Він має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі.

Пам'ятаєте, як поетично про нього пише Дмитро Павличко:

Внизу шумлять смереки,
Зітхає синій бір,
Молочний шлях далекий
Біжить верхами гір.

Стародавні греки вважали, що це струмінь молока, розлитий на небі. За міфом, Зевс захотів зробити свого сина Геракла безсмертним, узяв його з собою на небо і поклав біля грудей сплячої Гери. Та вона довідалася про зраду чоловіка, пізнала чужу дитину і відштовхнула маленького Геракла від грудей. Молоко Гери розлилося і потекло з Олімпу на землю. Так утворився Молочний Шлях. У греків він називається Галаксіас. Від нього і пішла назва Галактика, а також зліплено кальку – *Молочний Шлях*.

Не менш поетична історія *Малої* (калька грецької *Mikrá 'Arktos*) та *Великої Ведмедиці* (від *Mégali 'Arktos*). У греків із сивої давнини, з часів появи мореплавства та рільництва пішла традиція обожнювання зірок. Сузір'ям вони давали назви людей, тварин, рослин. Такими є назви Ведмедиць, пов'язаних з міфом про Каллісто, що від Зевса народила сина Аркаса. Їх обох дуже переслідувала ревнива Зевсова дружина Гера. Зевс перетворив Каллісто на ведмедицю, щоб убе-

регти від Гери. Згодом, коли Аркас на полюванні хотів убити свою матір-ведмедицю, Зевс і його обернув на ведмедя. Потім він обох переніс на небо. Так з волі Зевса — батька богів та людей — виникли сузір'я Великої та Малої Ведмедиці.

На зоряній карті північної половини неба видно сузір'я Волопас з яскравою зіркою Артуром — сторожем Ведмедиці. Це слово теж калька грец. *Vōōtis* «орач з волами». Про нього так урочисто писав глибокий знавець античності і прекрасний перекладач візантійської літератури Микола Зеров:

І тільки волопас там сходить на чолі
Важкої череди в години водопою.

Рядки ці філігранні в своїй точності, адже вони передають світогляд первісних людей, для яких усі явища природи, всі предмети і далекі зорі здавалися живими.

Та полишимо зорі. Вони навіюють олімпійський спокій, що теж прийшов до нас як калька грецького словосполучення *Olimpía Ataraksía*. Подивімося на речі, ближчі до нас. Візьмімо прикметники *вірогідний* та *віроломний*. Перший є наслідком подвійного калькування. В українській він скалькований з польського *wiarogodny*, а в ній — з латинського *fidē dignus* «віри гідний, віри достойний». Щодо другого точно навіть не відомо, з якого європейського зразка він зіпленний. Може, з нім. *Treubruch* «віроломство», складного слова, в якому представлені основи іменників *Treue* «вірність» та *Bruch* «злам».

У Шевченковій комедії «Сон» (У всякого своя доля) є рядки:

Ні, то люди, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? Те знає...
Вседержитель... А може, ще
Й він не добачає.

У них натрапляємо на кальку грецького складного слова *panotokrator* — «вседержитель», що належить у сучасній мові до рідковживаних. У художню літературу воно прийшло з церковної мови, де є урочистим найменуванням бога. Контекст вживання цього слова в Шевченковому «Сні» повністю позбавлений урочистості, він швидше іронічний або саркастичний.

У недалекому минулому або й на наших очах виникали й виникають напівкальки, коли одну частину слова запозичують повністю, а другу перекладають. Придивіться до відомого всім нам телебачення. У нього перша частина **теле** «далеко» інтернаціональна, за походженням грецька, а друга є українським перекладом латинського visio «бачення».

Часто калькують стійкі словосполучення, прислів'я, які перекладають буквально, наприклад. фр. *le jeu ne vaut pas la chandelle*, рос. *игра не стоит свеч*. Так кажуть про справу, що не виправдовує витрачених на неї зусиль і засобів.

При цьому близькоспоріднені мови іноді йдуть різними шляхами. Одна робить буквальный зліпок словосполучення, інша перекладає його, намагаючись передати зміст засобами своєї фразеології. Порівняймо:

нім. *den Gegner aufs Haupt schlagen*

рос. *разбить противника наголову*

укр. *розбити супротивника дощенту, на прах*.

Проте найчастіше народні прислів'я і приказки, геніальні вислови не калькують, а передають еквівалентними виразами рідної мови. І це робиться для того, щоб зберегти всі глибини їхньої мудрості. Чи багато вам скаже буквальный переклад німецького прислів'я *Vier Augen sehen mehr als zwei* «чотири ока бачать краще, ніж два». Зовсім змінюється картина, коли ви чуєте такий його відповідник в українській мові, як «одна голова добре, а дві краще», або в російській – «ум хорошо, а два лучше».

Коли ви натрапите в німецькому тексті на речення *Das trägt eine Maus auf dem Schwanz*, не перекладайте його буквально «Це миша на хвості понесе». Тут миша не допоможе. Українці та росіяни, щоб підкреслити дуже малу кількість чогонебудь, згадують kota: «як кіт наплакав», «кот наплакал».

Якщо відповідників немає, вдаються до кальок. Щоб правильно зрозуміти деякі кальки, треба знати контекст їх виникнення. Наприклад, у багатьох мовах трапляється вислів:

укр. *Тут Родос – тут стрибай!*

рос. *Здесь Родос – здесь прыгай!*

нім. *Hier ist Rhodus, hier springe!*

лат. *Hic Rhodus, hic salta!*

Він запозичений з байки «Хвалько» грека Езопа, яка була написана ще в VI сторіччі до н. е. і висміювала чоловіка, що нахвалявся, ніби зробив колосальний стрибок, і це можуть підтвердити свідки. На що один слухач запропонував йому

повторити стрибок. Мовляв, навіщо свідки? Зроби діло. Не вихваляйся на словах. Тут Родос, тут і стрибай. Ділом усе й доведеш.

Не лінуйтеся частіше заглядати в збірники на взір «Крилаті вислови в українській літературній мові» (А.П. Коваль, В.В. Коптілов – К., 1975), «Крылатые слова» (М.С. Ашукін, М.Г. Ашукіна – М., 1960). Там ви прочитаєте багато цікавого і зможете взяти в своє мовлення мудрі народні прислів'я і короткі, влучні, справді крилаті вислови геніальних представників свого й інших народів!

Знаючи їх зміст, ви будете правильно користуватися ними і уникатимете «мовних анекдотів». При перекладі, особливо з близькоспоріднених мов, вам слід бути уважними, щоб *на деревах* у вас «не розпускалися нирки». Так колись у газеті «Вечірній Київ» невдало скалькували російське словосполучення *на деревьях распускались почки*, замість *розпускалися бруньки*. Було б добре, щоб ніхто вам не *кидався у вічі*. Ви здогадалися, що це буквальный переклад російського «*бросаться в глаза*». По-українському треба казати: «*впадати у вічі*». В такому варіанті це словосполучення ближче до німецького *in die Augen fallen*.

Будуємо ІЗ ЗАПОЗИЧЕНОГО МАТЕРІАЛУ

Г   ї
Є   Ю   Я
Л   Б
М   К   Ш
Љ   ђ
А   Б   П
    ♦   ♦
    ♦   ♦

Словотворення кожної мови дуже самобутне. У неї є свої продуктивні способи творення слів і засоби їх здійснення. Водночас ви переконалися, що не існує зовсім ізольованих мов, постійно відбувається їх взаємозбагачення шляхом засвоєння або калькування іншомовних слів. Більше того, мови запозичують і будівельний матеріал, з якого конструюють слова: основи, префікси, суфікси. У наш час ці елементи використовують дуже активно завдяки інтернаціоналізації науки, створенню міжнародної термінології. Наука впливає на загальнолітературну мову, адже відбувається посилене проникнення до неї наукових термінів. Пригадаймо лише *космодром, електроплуг, відеофільм, відеокасета, відеоновини, відеосистема, НЛО*, а також *нуклеїди, пестициди*, які стали справжнім лихом у наші дні через їх надмірне вживання.

Як же запозичують будівельний матеріал? Кожна мова поповнює свою лексику за рахунок іншомовних слів, а відтак збільшується кількість її твірних основ. Одночасно росте фонд її словотворчих морфем. Іншомовні суфікси, префікси, основи не запозичуються самі по собі. Їх поступово виділяють у засвоєних з інших мов словах і згодом використовують у словотворенні рідної мови.

Згадаймо латинський префікс **ультра-** зі значенням «над, понад, занадто». Він вільно поєднується з запозиченими та своїми основами в багатьох іменниках: *ультразвук, ульт-*

трамікроби, ультрамікроелемент, ультрамікроскоп, ультрамікротерези, ультрамодернізм, ультрареаліст та прикметниках ультрамодний, ультралівий, ультраправий, ультрарозріжжений, ультрасучасний, ультрачервоний, ультрафіолетовий.

Ось грецький суфікс **-ізм**, що став інтернаціональним і широко прижився в українській мові в словах, що називають наукові течії, різні вчення (*гуманізм, дарвінізм, плюралізм, прудонізм, плутонізм, ламаїзм, космополітизм, пацифізм, побутовізм*) або суспільний лад (*феодалізм, капіталізм, імперіалізм*).

Ви легко виділяєте грецьку основу **-метр** у назвах приладів, що призначені для вимірювання кількості речовини, розмірів предметів, швидкості, напруги: *амперметр, арифмометр, барометр, ватметр, вольтаметр, гальванометр, газометр, електрометр, омметр, пульсометр, спідометр, термометр*.

У кожного запозиченого слова своя доля, але всіх їх єднає одна спільна риса. Деякі компоненти слова набувають стандартного, одного чи двох регулярно повторюваних значень.

Грецький суфікс **-іт** / **-ит**, наприклад, трапляється в слові *іпр-ит* – найменуванні дуже отруйного безбарвного газу з гірчичним запахом. Рік народження цієї зброї – квітень 1915 року. Тоді на Західному фронті біля міста Іпр уперше було застосовано хлор проти французької піхоти.

Свою назву газ-убивця одержав від міста. З того часу його використовують як наповнення хімічних снарядів, і тільки 1989 року досягнуто міжнародної угоди про знищення іприту.

Суфікс **-іт** оформляє слово *гран-іт*, що утворене від запозиченої латинської основи *granum* «зерно». За допомогою цього суфікса утворені *хроміт* (від *хрому*), *ураніт* (від *урану*), *платиніт* (від *платини*).

Ось два мінерали класу сульфосолей темно-сірий *бурноніт* і свинцево-сірий *буланжерит*. У них увіковічені прізвища французьких учених-мінералогів Дж. Бурнона і К. Буланже. У *доломіті* назавжди закарбоване ім'я французького геолога Д. Долом'є.

Чи знаєте ви, що таке *соломіт*? Це назва легкого будівельного теплоізоляційного матеріалу, виготовляють його у вигляді спресованих плит, мат. Слово *соломіт* споріднене з соломою і має корінь **-солом-** та суфікс **-іт**.

У значеннях щойно згадуваних слів з суфіксом **-іт** є спільний складник: вони обов'язково називають певну речовину, матеріал.

Але, мабуть, вам відома відлива назва такої хвороби, як *канцелярит*. Вона узагальнює ваду деяких людей, що намагаються писати або говорити канцелярським недолугим, складним і покрученим стилем. Суть явища охоплена словом влучно. Це хвороба. Виявляється, суфікс **-ит (-it)** виражає, і досить регулярно, ще й таке значення. Безліч хвороб, що переслідують людину, мають у своєму складі суфікс **-ит(-it)**: *апендицит, бронхіт, гайморит, гастрит, кон'юнктивіт, отит, стоматит*.

У слова *астероїд* є автор – англійський астроном В. Гершель. Він утворив дуже вдале складне слово з основ *astér* – від грецького *ástra* і основи – *oid*, також пов'язаної з грецьким *idos* «вид, вигляд». Воно стало інтернаціональним. *Зіркоподібний*, таке значення цього слова в англійській мові, звідки воно запозичене і в нашу мову.

Елемент **-oïg** зі значенням «подібний» широко розповсюджений в науковій термінології багатьох мов світу, серед них і української. Він дає змогу уподібнювати безліч явищ і речей. Тут і поверхні, подібні до... сфери (*сфероїд*), еліпса (*еліпсоїд*), параболи (*параболоїд*), різні речовини, схожі на... целюлозу (*целюлоїд*), кристали (*кристалоїд*), синтетичні барвники, що нагадують... рослинні барви (*індігоїд*). Уподібнюються цілі раси, їх назви також містять елемент **-oïg**: *негроїд*. Лише одне слово з цим елементом повністю заперечує подібність до того, що названо першою основою слова, *металоїди*. Воно пояснюється як неметали. Чи замислювалися ви над тим, чому тільки іменники використовують елемент **-oïg** у творенні термінів? Адже в нашій мові дуже продуктивно творяться складні прикметники з основами **-погібн(ий)** та **-вигн(ий)**, головна роль яких полягає в уподібненні явищ: *дугоподібний, змієподібний, коренеподібний, краплеподібний, кристалопоподібний, людиноподібний, мигдалевидний, роговидний*.

Проте існує одна, але дуже важлива перешкода на шляху перетворення таких прикметників у терміни. Річ у тім, що прикметник сам по собі не може бути терміном. Він усього лиш ознака, а вона завжди буває прив'язаною до предмета. Отже, прикметникові потрібен ще уточнювальний контекст. Тільки разом з іменниками вони стають контекстно незалежними. Отож і виходить, що лише в складі словосполучення прикметники з основами **-погібн(ий)** та **-вигн(ий)** стають термінами. А термінологія в першу чергу віддає перевагу однослівним назвам.

Не пощастило щодо цього і прикметникам з суфіксом **-уват(ий)**, які теж сигналізують про схожість чого-небудь до предмета, явища, на які вказує перша основа слова: *ведмедикуватий, горбуватий, глинкуватий, дивакуватий, їжакуватий, калікуватий, качанкуватий, мішкуватий, осокуватий, чудакуватий, шпичакуватий*. Більшість слів із ним має розмовний характер. Ця ознака завадить переходу їх до складу термінологічних словосполучень. Мовляв, кожному своє. Одні ознаки для вираження емоцій, безпосередніх реакцій на світ, другі – для уточнення термінів.

Інша річ іменники. Основна їх функція називна. Вони і без контексту можуть бути термінами. Ось чому іменники на **-оїг** набули такого поширення в термінології. У мовознавстві теж трапляються слова з цією основою, наприклад *префіксоїг* та *суфіксоїг*. Так кажуть про деякі перші чи останні основи складних слів, що широко використовують у мові. Вони вільно сполучаються з безліччю різних за значенням основ, тому й подібні до префіксів або суфіксів.

Давайте згадаємо хоча б кілька з них. Ось два суфіксоїди грецького походження: **-графі(я)** та **-логі(я)**. У школі ви вивчаєте *географію* – науку про землю, точніше, «опис землі», а існують ще *економгеографія, палеографія, біогеографія, зоогеографія*. У словниках є ще *ідеографія, металографія, океанографія, радіографія, рентгенографія, системогографія, стереографія, цинкографія* та багато інших. І скрізь, де трапляється елемент **-графі(я)**, в слові представлені значення «запис, відображення, опис».

Ви любите *біологію* – науку про живу природу. І звичайно ж, вам відомі *антропология, археология, діалектология, ембріология, етимология, кримінологія, методология, морфология, радіология, травматология, фізіология, філология*. У складних словах елемент **-логі(я)** виражає поняття «наука», «знання», «слово».

Кількість таких прикладів легко збільшується. Суфіксоїди **-графі(я)** та **-логі(я)** легко поєднуються з іншими основами і надають словам регулярно повторюваних значень «наука про...» чи «опис чого-небудь». Ви самі стали свідками зародження і поширення в наші дні *уфології* – науки, об'єктом вивчення якої є НЛО – нерозпізнані (або неототожнені) літаючі об'єкти. *Уфология* – інтернаціональне слово. Воно утворене від англійської аббревіатури *УФО*, відповідником якої є *НЛО*.

Тепер на хвилинку уявімо собі, що ми зайшли на склад імпортованих будівельних матеріалів, які розкладені залежно

від місця виготовлення. Ось грецькі матеріали. Основи: **антропо-** «людино-», **біо-** «життє-», **гео-** «земле-», **гідро-** «води-», **демо-** «народо-», **піро-** «вогне-», **стомато-** «рото-», **теле-** «далеко-», **психо-** «душе-», **тетра-** «чотири-», **хроно-** «часо-».

Префікси: **а-** «без-, не-», **анти-** «проти-», **гіа-** «через-, роз-». Суфікси: **-ізм-, -іст-, -іт-**.

Серед латинських будівельних матеріалів так само трапляються основи **аква-** «води-», **соціо-** «суспільно-», **ферро-** «залізо-», префікси **інтер-** «між», **суб-** «під-», **супер-** «над-», **ультра-** «зверх-, над-», суфікси **-аль-, -ар-**, які в українській та російській мовах здебільшого оформляються як **-арн-, -альн-**.

Не думайте, будь ласка, що завезені матеріали лежать на складі і їх рівномірно відпускають користувачам. Цей процес значною мірою залежить від соціального замовлення. Настають періоди, коли зростає попит на окремі матеріали. Вони швидко «вступають у дію» у творенні слів, на які є підвищений попит. Такими в 1950-ті роки і в наш час стали основи **-фікаці(я)** та суфікс **-ізаці(я)**. На них поступив запит передусім від термінології. Згодом розширився потік таких одиниць у соціальну сферу, загальнолітературну мову, а в ньому завирували слова автоматизація, гуманізація, газифікація, електрифікація, індустріалізація.

Активність цих елементів стала настільки великою, що навіть змінився сам характер конструювання слів із ними. Ви знаєте, що в українській мові іменники – назви процесів, як правило, утворюють від дієслів: *доглядати* → *догляд*, *доглядання*, *написати* → *написання*, *писати* → *писання*, *спостерігати* → *спостерігання*, *читати* – *читання*. А ось іменники з основою **-фікаці(я)** чи суфіксом **-ізаці(я)** часто поповнюють загальнолітературну мову, не маючи твірних дієслів.

Порівняймо ті з них, що підкоряються загальному правилу (*кодифікувати* → *кодифікація*, *модифікувати* → *модифікація*, *персоніфікувати* → *персоніфікація*, *поетизувати* → *поетизація*), з тими, які не мають словотвірних побратимів (*векторизація*, *інтелектуалізація*, *контейнеризація*, *машинізація*, *персоналізація*, *телефікація*, *теплофікація*).

Слова з компонентами **-фікація** та **-ізація** мають уніфіковані значення. Вони настільки регулярно реалізуються в словах, що можна провести аналогію з укладанням блоків вузького призначення в сучасний будинок. Блоки **-фікація**, **-ізація** надають слову значення «масове впровадження, постачання, забезпечення тим, що названо твірним іменником» (*вітамі-*

нізація, звукофікація), або «наділяти властивістю, названою твірним прикметником» (мініатюризація, театралізація).

Упродовж останніх десятиліть ХХ століття та на початку ХХІ ще більше зросла продуктивність запозичених префіксів і суфіксів, за допомогою яких утворюється багато нових слів, які позначають актуальні життєві проблеми суспільства і терміни науково-технічного прогресу. Серед них особливо вирізняється суфікс **-аці(я)** з варіантами **-изаці(я)** / **-ізаці(я)** у складі назв дій і процесів: афганізація, валютизація, глобалізація, громадянізація, екологізація, комп'ютеризація, олігархізація, переструктуризація. Декотрі з них мають негативний ореол значення: балканізація, піночетизація, лукашенкізація. Придивімося пильніше до двох іменників: манкуртизація та футболізація. Перший із них належить до відносно нових утворень у сучасній українській мові. Його мотивує слово манкурт, що відоме українським читачам із 1980 року завдяки російськомовному твору киргизького письменника Чингіза Айтматова «И дольше века длится день». Його активність зросла в роки незалежної України, усвідомлення її повноправною державою.

Манкурт у тюркських міфах називає людину, що забула свій родовід, традиції свого народу. Письменник засуджує масове перетворення людей на бездумних створінь, котрі забувають свою батьківщину, свою мову та історію. Така людина підкоряється сильнішому. Радянські реалії України викликали живі асоціації з твором Ч. Айтматова, оскільки і самих українців виховували як манкуртів, яким не можна було згадувати про козацтво, про козацькі літописи, про Конституцію Орлика і про багатьох письменників Розстріляного Відродження.

Іменник манкурт став терміном зі значенням «людина зі стертою історичною пам'яттю». Він проник у загальну українську літературну мову і формує розгалужене гніздо слів, де представлено іменники манкуртизація, манкуртівство, манкуртизм, дієслова манкуртизуватися, манкуртуватися, зманкуртитись, прикметник зманкуртілий, прислівник поманкуртськи та композити манкуртопарламентер, кланоманкуртський.

А ось слово футболізація ви можете сприйняти як позитивно забарвлене, бо в наш час і дорослі, і малі захоплюються футболем. Однак воно про інше – про негативні явища суспільного життя і належить до інтернаціоналізмів, бо поширене в різноструктурних, близькоспоріднених і неспо-

ріднених мовах, пор. укр. *футболізація*, рос *футболизация*, новогрецьке *побооσφαίρποίηση*. У цього іменника з'явилося переносне значення, адже йдеться не про масове захоплення футболом у суспільстві, а про те, щоб відволікти інтерес громадян від політичної суті якогось питання і спрямувати їхню увагу на те, яка партія і як перемаже іншу, культивуючи клімат фанатизму між угрупованнями супротивників, отже, футболізуючи політичне життя країни.

Для новотворів у наш час широко використовують префікси *ge-* та *post-*. Запозичений у багатьох сучасних мовах з латинської префікс *ge-* виражає переважно значення відсутності, скасування того, що названо твірним словом. Утворену з ним похідну одиницю часто орієнтовано на твірний іменник з негативним забарвленням: *декомерціалізація*, *деолігархізація*, *деполітизація*, *депровінціалізація*, *детабулізація*, *деядеризація*.

Префіксоїд *post-* теж латинського походження і вказує на «те, що настає після чого-небудь». Здебільшого *post-* поєднується з прикметниками, які є ознаками власних або загальних назв, що в свідомості мовців асоціюються з певними значущими (часто негативними) подіями в житті суспільств: *поств'єтнамський*, *постюгославський*, *постчорнобильський*, *постзаколотницький*, *постімперський*, *посткультівський*, *посттравматичний*. Цей префіксоїд трапляється в структурі іменників: *постколоніалізм*, *постконструктивізм*, *постпутчист*, *постсталінізм*, *постструктуралізм*, *посттоталітаризм*.

Деякі завезені матеріали довго лежать на складі без руху і вкринаються пилом. Вони живуть у небагатьох раніше запозичених словах, а нові утворюються від них дуже рідко. Така доля спіткала суфікси *-ис(a)* та *-ес(a)*, за допомогою яких оформляються іменники жіночого роду. І причини тут власне соціальні. Я назву вам кілька слів з ними, і ви переконаєтеся в цьому: *абатиса*, *баронеса*, *віконтеса*, *кронпринцеса*, *принцеса*, *патронеса*. В українській мові такі слова використовуються в історичних романах або хроніках. Там ми можемо зустріти *абатису* – ігуменю жіночого католицького монастиря чи життєпис *папеси* – жінки, що виконувала роль глави римсько-католицької церкви, наприклад, у перекладі з новогрецької роману М. Роїдіса «Папеса Іоанна».

Ви чули, що *баронеса*, *віконтеса*, *принцеса*, *кронпринцеса* – найменування дворянських титулів у Західній Європі, хоча й не дуже добре знаєте різницю між ними. Щоб розуміти

твори художньої літератури, вам треба мати уявлення і про це. Наприклад, *кронпринцеса* – це дочка чи дружина спадкоємця престолу в Німеччині та Австро-Угорщині, просто *принцеса* – дочка короля або дружина принца. *Віконтеса* носить титул, нижчий за графський, але вищий за титул баронеси.

А от *патронеса* не має нічого спільного з титулами. Це назва жінки – покровительки благодійного товариства. Серед слів з суфіксами *-ис(а)* та *-ес(а)* в наші дні повнокровним життям живуть, мабуть-що, тільки *актриса* та *поетеса*. До них приєдналося порівняно недавнє запозичення *стюардеса*.

Емансипована жінка у нас не одержує титулів, проте освоює десятки нових професій, а для творення їх назв використовуються традиційні та добре випробувані в українській мові суфікси *-к(а)* та *-иц(я)*: *мотористка*, *учителька*, *крутильниця*, *снувальниця*.

Буває часто, що запозичені матеріали лежать без руху до пори до часу. Далі на них настає такий попит, що вони активно втручаються в усі стилі літературної мови. Так трапилося з елементом *психо-* (від *psyché* «душа»), що давно запозичений з грецької мови, а зараз зазнав другої молодості. Це і не дивно, бо ХХ, а надто ХХІ вік – вік нервових стресів, перенавантажень. Психічне і моральне здоров'я людини, зняття нервового напруження висувається на передній план у суспільстві. Спішно створюються кімнати емоційно-вольового тренування, кабінети психологічного розвантаження, центри психотерапії і психопрофілактики, де навчають психічної саморегуляції. Охочих учитися багато, адже це навчання уміння володіти собою, мобілізувати себе на виконання поставлених завдань.

В мові елемент *психо-* дедалі частіше виноситься в префіксну позицію щодо інших основ складного слова.

Порівняйте:

були

терапевт
невропатолог
профілактика
фізіологія

з'явилися

психотерапевт
психоневропатолог
психопрофілактика
психофізіологія.

Цікаво, що український відповідник «душа» не витримав конкуренції з основою *псих-*, *психо-* саме в термінології. І хоча він трапляється в деяких словах на зразок *душевногий*, *душевнохворий*, *душолюб*, *душоприказник*, ви й неозброєним оком бачите, що ці слова не є термінами.

Усе, що стосується центральної нервової системи, здатності мозку адекватно відображати об'єктивну дійсність, пов'язується в нашій мові з поняттями «психіка», «психічний» і грецькою основою **псих-**.

Цікаві приклади швидкого реагування на соціальне замовлення й активізації іншомовних елементів, передусім грецьких і латинських, знаходимо в космічній лексиці. Це й зрозуміло. Здобутки науки в освоєнні космосу мають загальнолюдське значення. Інформація про них передається одночасно різними мовами. За таких умов мови взаємозбагачуються, й у кожній з них активізується фонд інтернаціональних основ.

Першою такою ластівкою стала основа **космо-** (від грецького *kósmos* «устрій, порядок, світ»), що віддавна чекала свого часу. В газетах, журналах, науковій та художній літературі з'явилися *космічні, транскосмічні польоти, субкосмічне проміння, протикосмічна оборона*.

Слово *космонавт* зі значенням «людина, що здійснює політ у космічному просторі» покликало до життя такі похідні, як *космонавтка, космонавтський, по-космонавтськи*. Воно активно вплинуло на низку слів з елементом **-навт** (від грецького *návtis* «мореплавець»). І ось поруч уже з міфічними *аргонавтами* стали мирно жити *космонавт* та його синонім *астронавт*, а також *гіронавт*. Нещодавно з'явилося слово *НЛОнавти*. Воно так і не усталилося і навіть пишеться по-різному, трапляється ще *енелонавти*, а до нього приєдналися *енелознавець, енелознавство, енелонавт*.

У складних словах основа **космо-** стала визначником усіх різновидів людської діяльності, пов'язаної з проведенням космічних польотів: *космобіотелеметрія, космовокзал, космодром, космопілот, космопластмаси, космостанція, космотрон, космошолом, космоцентр, космофізика, космохімія*.

Поруч з *мореплаванням, повітроплаванням* виникло *космоплавання*. Низку слів *телебачення, євробачення, інтербачення* доповнило похідне *телекосмобачення*.

Буває і так, що активне виділення іншомовних елементів супроводжується зближенням з ними питомих основ мови. Це трапилося з основами **-план-** і **-літ-**. Перша – *plane* запозичена з французької мови від дієслова *planer* «ширяти», друга пов'язана зі словом *літати*. Обидві вони широко використовуються в науковій, технічній, науково-популярній лі-

тературі, фантастиці у творенні назв літальних апаратів, нових авіаційних машин: атомоліт, вертолiт, планетоліт, ракетоліт, біоплан, високоплан, гідроплан, конвертоплан, моноплан, низькоплан, стратоплан. Щоправда, основи **план-** і **-літ-** дедалі частіше спеціалізуються на вираженні певних значень. Ця їхня риса – теж відповідь на вимогу часу. Адже такі основи в мові починають «закріплюватися» за найменуваннями певних галузей транспорту. Ось і маємо на залізниці та на землі «**-воз, -віз**» (бензовоз, водовоз, електровоз, землевоз, зерновоз, кулеметовіз, лісовіз, молоковоз, нафтовоз, паровоз, паротурбовоз, рудовоз, солевоз, тепловоз, тролейвоз, цементовоз); у воді «**-хіг**» (атомохід, паротеплохід, теплохід, турбоелектрохід, турбохіг), у повітрі – «**-літ**» (вертолiт, вітроліт, електроліт, турболіт), а в космосі «**-план**» (астроплан, гравіплан, космоплан, ракетоплан, світоплан).

У мові оформилося чітке протиставлення нових космічних наук «земним» наукам. І здійснюється воно додаванням основ **космо-**, **астро-**, **плането-**, **геліо-** «сонце-», **селено-** «місяце-» до вже наявних назв. Давайте придивимося до деяких таких регулярних зіставлень:

земні науки

біологія
ботаніка
психологія
телеметрія, біотелеметрія
фізика
хімія

космічні науки

астробіологія, космобіологія
астроботаніка, космоботаніка
астропсихологія, космопсихологія
космобіотелеметрія
астрофізика, геліофізика, космофізика,
планетофізика
астрохімія, космохімія.

Виникли науки, що вивчають сонячно-земні зв'язки. Існують навіть лабораторії геліо-геофізичних і кліматичних досліджень, у яких вивчають поведінку Сонця, магнітні бурі та вплив їх на все живе.

Часто між матеріалом одного призначення і значення, але різної якості й походження, виникає конкуренція. Одні похідні віддають перевагу елементам латинським, другі – грецьким, треті – германським, четверті – своїм, непривізним.

В українській мові, наприклад, використовують чотири основи з одним і тим значенням «води-»: **аква-** (лат. aqua), **ватер-** (англ. water), **гігро-** (грецьк. hydōr) та **вого-**. Не думайте, що це якась мовна нерозпорядливість та й годі. Навпаки, мова вміє ощадливо розподілити весь свій матеріал. Основи **гігро-** і **вого-** майже витіснили **аква-** та **ватер-**. Ла-

тинська **аква-** трапляється в небагатьох словах і лише в поєднанні з іншими запозиченими в українській мові основами. З них ви, мабуть, найкраще знаєте *акваланг* (апарат для забезпечення дихання людини під водою), *аквалангіста* (людину, яка може тривалий час перебувати під водою). Можливо, ще чули про *аквамобіль* – невеликий відкритий підводний човен з запасом повітря чи *акваплан* – плотик, на якому, стоячи і тримаючись за буксирний шнур судна, пересувається по воді спортсмен. З великими труднощами ви пізнаєте цю основу в словах *аквамарин* і *аквадаг*.

Основа **ватер-** прийшла до нашої мови в кількох словах, запозичених з англійської мови: *ватер*, *ватервейс*, *ватержакет*, *ватерполо*, *ватерпруф*. З якими б поняттями вони не співвідносилися, скрізь присутнє і поняття «вода». *Ватержакет* – шахтна піч, стінки якої складені з охолоджуваних водою порожнистих металевих коробок, *ватерлінія* – лінія уздовж корпусу корабля, утворювана поверхнею води, *ватерполо* – спортивна гра з м'ячем на воді. Вона ще інакше називається водним поло.

Основи **вого-** і **гігро-** мирно поділили сфери впливу. Досить, щоб **гігро-** стала в репозицію щодо якогось елемента, і все, що йде після нього, забарвлюється ще і поняттями «вода, водний простір». *Авіація* з компонентом **гігро-** є таким її різновидом, що пов'язується з літальними апаратами, які пристосовані для злітання з води й посадки на воду. *Гігроаеродром* призначений для *гігропланів*, що підіймаються з водної поверхні та опускаються на неї. *Гігробіологія* вивчає живі організми прісноводних та морських водойм. *Гігрологія* – наука про природні, а *гігрогеологія* – про підземні води. І такі перетворення відбуваються з усіма основами, з якими поєднується **гігро-**. Коли це пристрій, то він обов'язково використовує силу води: *гігропульт*, *гігропрес*, *гігросепаратор*, *гігромонітор*, *гігромуфта*, *гігротурбіна*. Якщо хімічні сполуки, то в них неодмінно присутні молекули води: *гігрокортисон*, *гігросульфати*, *гігросульфіти*. Одна тільки примха в основі **гігро-**. Найдужче вона полюбляє чужинців і рідко компонується з питомими основами української мови: *гігровузол*, *гігрозавіса*, *гігрозакладання*, *гігрознепилювання*, *гігронасос*. І є у неї одна вада. Мало від неї утворюється однокоренових слів. Найчастіше це терміни: *гігранти*, *гіграти*, *гігратація*, *гігратор*, *гігрування*, *гігрувати*. Ви не знаєте їх значень? У цьому та інших таких випадках необхідно звернутися до «Словника ін-

шомовних слів» за редакцією члена-кореспондента АН СРСР О.С. Мельничука або до праці О.І. Скопненка та Т.В. Цимбалука «Сучасний словник іншомовних слів». Ці словники багато розкажуть вам про запозичені слова.

Ми вже побачили з вами, що основа **аква-** трапляється в словах, що називають здебільшого морські дива, **ватер-** теж ознака чужинців, **гігро-** працює здебільшого на термінологію. А як **вого-**? З нею можна хоч куди – у вогонь і воду. В складних словах вона здебільшого обслуговує незапозичені основи, називаючи процеси (водовідливання, водокористування, водоочищення), пристрої (водовимірвач, водогін, водомір, водонагрівач, водопровід, водочерпалка), властивості (водоємність, водозабезпеченість, водоносність), ознаки (водогрійний, водозахисний, водозливний, водоплавний, водоохоронний, водоочисний), установи (водогосподарство, водолікарня), осіб (вололаз, вололій, вололюб).

Дуже рідко основа **вого-** родичається з запозиченими в українську мову елементами: водомагістраль, водотоннажність. Слова з нею належать до загальнолітературної мови і рідко мають спеціальні значення. І звичайно ж, існує потужний потік простих похідних слів з основою **вого-**. Так, твірне слово вода дає життя іменникам водичка, водиченька, водиця, прикметникам водний, водявий, водяний. А від них тече струмінь життєдайної вологи до похідних водник, водність, водніти, водявість, водявіти, водяніти, водянистий, водянистість.

До того ж наш народ опоетизував слово вода, чого не можна сказати про її запозичених побратимів **аква-**, **ватер-** чи **гігро-**. Вода стала центром багатьох приказок, прислів'їв, фразеологічних словосполучень, у яких образно визначено поведінку людини. Коли вона виявляється у ставленні до інших, тоді можна варити воду з когось, увесь час виражаючи незадоволення ним. Буває, що садять на хліб і воду, тобто ув'язнюють.

Тих, хто веде нечесний спосіб життя, виводять на чисту воду. Того, хто занадто запальний, іноді обливають холодною водою. Не подумайте тільки, що і справді ллють воду. В таких випадках досить спокійних, розважливих слів. Коли когось дуже ненавидять, воліють його втопити в ложці води.

Вода виявляє свою силу й у характеристиках людей. Про неробу кажуть, що він не береться і за холодну воду, про того, хто вперто мовчить, – що він набрав у рот води, про шахрая, який вміло уникає покарання, – що він виходить сухим з води. Нерозлучних друзів часто називають «не розлий

вода». Вороги бувають такі непримиренні, як вогонь з водою. Базікало неодмінно товче воду в ступі, а тишко виявляє покірність і сидить нижче від трави, тихіше від води. Той, хто наперед не дуже вдало пророкує, «мов вилами по воді пише». Нелегко сміливцям іти проти загального напрямку. Це важко, як плисти проти води.

Ми назвали лише частину народних висловів про воду. З дитинства ви вірили в те, що є живуца і цілюща вода. Аякже! Вам так хотілося, щоб у казці й житті перемагали добрі та мужні люди. Скажімо, хіба можна не бажати щастя дівчині, яка хотіла врятувати своїх братів з казки «Про сімох братів гайворонів і їхню сестру»? Це вона, нещасна і безрука, прийшла до річки напиться води, нахилилася, торкнулася тілом води й у неї умить виросла одна, а згодом і друга рука. Така сила тієї казкової живої води. Без неї й справді гине все живе. Ви ж знаєте, що людина гостро відчуває нестачу води. Втрата вологи (6–8 % від маси тіла) викликає тяжкий стан, близький до непритомності. Якщо організм втрачає 10–12 % води, перестає битися серце!

Мирно уживаються між собою свої та чужі префікси з еквівалентними значеннями: **а-** (а-лейкемія, а-нормальний, а-симіляція, а-синхронний) та **не-** (не-дружний, не-забезпечений, не-ймовірний, не-міч, не-повнота), **де-** (де-газація, де-градація, дез-активація, дез-організований) і **зне-** (зне-барвити, зневіра, зне-долити, зне-магати, зне-покоїтися), **супер-** (супер-авіація, супер-агент, супер-арбітр, супер-модернізм, супер-танкер, супер-фосфатний) та **наг-** (наг-будова, наг-вартість), **суб-** (суб-культура, суб-оренда, суб-підряд, суб-стратосфера) і **під-** (під-вид, під-дячий, під-звіт, під-комітет) та інші.

Однак у сучасній українській мові помітне й існує інше явище – конкурування питомих одиниць із запозиченими. Конкурентноздатним до названого **пост-** став український префікс **після-**: післябогданівський, післябрежнівський, післявідліговий, післямазепинський, післяпутчовий, післяреферендумний, післяхрущовський, післяхусейнівський. Вони розподілили сфери свого впливу і тільки в деяких випадках поєднуються з тими самими твірними: постсоюз / післясоюз, постчорнобильський / післячорнобильський.

З уже згадуваними суфіксами **-аці(я)**, **-изаці(я)** все частіше конкурують питомі **-анн(я)**, **-уванн(я)**: конкуренція – конкурування, стабілізація – стабілізування, структуризація – структурування.

ЯК КАРИК ПОТРАПИВ ДО НАЙНОВІШИХ НАУКОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ?

Добу глобалізації позначено зближенням економік, фінансів, інформаційного простору, активізацією мовних і культурних взаємовпливів у світі. Уже кілька десятиліть в Україні глобалізація накладає свій відбиток на процеси соціодинаміки, пов'язані зі зміною радянської парадигми життя. Ці зміни впливають на розвиток української мови. Тепер їх визначають як лінгводинаміку. В умовах глобалізації мовні процеси пришвидшуються, що виразно помітно в словотворенні та лексиці.

Нові реалії вимагають нових позначень. Електронний інформаційний простір та заповнення його мовними засобами карбують свої форми спілкування й обміну інформацією. У мові чіткіше окреслюються нові тенденції змін.

У далекому 1929 році геніальні вчені Празького лінгвістичного гуртка на першій світовий з'їзд славістів сформулювали тези – прогнози подальшого розвитку літературних мов у ХХ столітті. Серед них названо інтелектуалізацію мови, інтернаціоналізацію, міграцію термінів між стилями, демократизацію норми, термінування й детермінування лексики тощо. І їхні прогнози здійснюються.

Інтелектуалізація в мові пов'язана зі зростанням у ній назв абстрактних дій і процесів. Ми вже згадували про іменники з цим значенням і запозиченими суфіксами **-аці(я)**, **-изаці(я)** та питомим **-уванн(я)**. Збільшується

кількість складних слів, утворюваних осново- та словоскладанням: *євробезпека, веб-інтерфейс*. У загальнолітературну мову проникає багато термінів, частина з них втрачає спеціальні значення, пор. *епіцентр* (у сейсмології) та *епіцентр скандальних подій, реанімація* (повернення до життя у медицині) та *реанімація економіки, скринька* (побутова) та *електронна скринька*, формуються потужні угруповання термінів, що є назвами-словосполученнями, які відбивають їх упорядкування у певних галузях знання.

У сучасній українській, як і в багатьох інших мовах світу, швидко збільшується кількість інтернаціоналізмів. Згадаймо одиниці інформації: *біт, байт, кілобайт, гігабайт*, а також інші слова з інформатики: *процесор, мікропроцесор, інтернет, он-лайн, флешка* тощо.

Помітна тенденція до демократизації літературних мов, проникнення в них слів розмовних, іноді емоційно забарвлених. У текстах з електродинаміки натрапляємо на *стріху котушки*: так названо її «одяг» для нейтралізації дії електричного струму. Перед комп'ютером лежить *миша* – невеликий допоміжний пристрій для введення інформації в нього. Іменник *миша* – перекладний еквівалент англійського *mouse*, використаного в переносному значенні. Він трапляється в українській, білоруській *мыш* та російській мовах *мышь*, а також в новогрецькій *повтікі*.

Збільшення складних слів у сучасній мові свідчить про посилення в ній аналітизму, отже, про згортання в слова словосполучень або творення одиниць за моделлю складного слова, коли в багатьох композитах використовується та сама основа з регулярно повторюваним ознаковим значенням на взір: *криогенез, криогідрат, криоконсервація, криоконсервування, криоліт, криологія, криомедицина, криометр, криомір, криоскопія, криостат, криосфера, криотерапія, криотехніка, криотрон, криофіт, криохірургія*. У всіх цих випадках однакова перша основа і співвідносна вона з грецьким *кріо* «холод, лід», а в перелічених словах вона вказує на зв'язок з льодом, низькими температурами. З цим самим значенням вона приєднується до інших складних слів на зразок: *криобіологія, криопатологія*.

Розвиток науки в глобалізованому суспільстві вимагає появи нових термінів, спонукає учених до нової систематизації окремих ділянок терміносистем, оновлення термінів та їх переосмислення. Розвинуті мови здебільшого відпові-

дають на нові соціальні й наукові запити своїми питомими засобами (афіксацією, осново- та словоскладанням), однак потужнішим стає також потік нових запозичень, переважно англіцизмів. Серед них терміни, викарбувані з давно відомих грецьких основ. У багатьох із них з'являються нові значення, додаткові, порівняно з первісними. Прикладом такого розвитку семантики терміноодиниць є слова з основою **нано-**. Вона відома в українській мові з п'ятдесятих років ХХ ст. як складник біологічних та медичних термінів на зразок *нанізм* «хвороба залоз внутрішньої секреції, що зумовлює ненормально малий зріст людини». У цього іменника давньогрецька основа співвідносна зі словом *νάνος* карлик, ліліпут. Згодом під впливом запозичень з англійської цю основу почали використовувати у багатьох мовах з переносним значенням «який вимірюється дуже малою кількістю в одну мільярдну частку метра (10^{-9})».

До лексичного фонду в українській мові увійшли слова *нанокомп'ютер*, *наноманіпулятор*, *нанометр*, *нанонаука*, *нанопланктон*, *наноробот*, *наносезон*, *нанотехнологічний*. Вони належать до різних терміносистем: електроніки, біології, фізики твердого тіла, м'якої речовини, комп'ютерних технологій тощо. Слова з основою **нано-** характеризують нові композитні наноматеріали, нові надточні прилади на зразок *нанотранзистор*. Названо окремі галузі науки іменниками з основою **нано-**: *наноелектроніка*, *нанофізика*, *нанотехнології*. Нові тематичні групи композитних слів, об'єднаних темою «який має фантастично малі виміри», містять у своїй будові **нано-**: *нанокомпозити*, *наносистема*, *нанорівень*.

Утворились упродовж двох останніх десятиліть розчленовані термінологічні назви-словосполучення: *нанорозмірні кристали*, *концентрація наночатинок*, *нанодисперсні частинки*, *наноструктуровані плівки*, *наносекундні лазерні імпульси*, *нанопористий кварц* та ін.

У різних мовах слова з основою **нано-** зберігають своє біологічне та медичне значення: *наноорганізм*, *наносомія*, *нанопланктон* тощо. Однак саме нове значення «дуже мала кількість у вимірі мільярдної частки метра», яку виражають запозичення, уможливорює проникнення складних слів-композитів у середовище інтернаціоналізмів. Потрапляючи в контекст уже відомих носіям мови запозичених і питомих слів, основа **нано-** надає їм додаткового регулярно

повторюваного значення «розмір якого вимірюється фантастично малою кількістю»: *нанорельєф, наноструктура, нанотрубка, наноплівка* тощо. Багато з цих одиниць – інтернаціоналізми, що трапляються у слов'янських, германських мовах та новогрецькій, пор.: українські та російські *нанометр, наносекунда, наносистема*, грецькі *νανόμετρο, νανοβευτερόλεπτο, νανοούστια*, англійські *nanometre, nanoposecond, nanosystem*.

Показові композитні неологізми (новозапозичення), особливо гібридні слова, в яких запозичена основа поєднується з питомою одиницею, та зростання словотвірного потенціалу запозичень, а також сполучуваності запозичених основ. Адже вони засвідчують ступінь засвоєння мовою-реципієнтом (сприймачем) чужого матеріалу і показують продуктивність мовних засобів, які зберігають її відносну стабільність, забезпечуючи адаптацію «чужинців». Учені укладають словники неологізмів, які допомагають унаочнити процеси засвоєння іншомовного матеріалу, перетворення запозичених одиниць (афіксів та основ) у словотворчі засоби своєї мови.

У таких словниках сучасної української мови, укладених на матеріалі текстів періоду 1991–2007 рр., зареєстровано новотвори від давно запозичених основ **авто-**, **агро-**, **біо-**, **гео-**, **гідро-**, **дієто-**, **електро-**, **етно-**, **кіно-**, **клон-**, **мега-**, **мікро-**, **псевдо-**, **психо-**, **теле-**, **фіто-**, **фото-**. Вони поповнили угруповання одиниць, що означають нові реалії й аспектно збагачують поняттєві поля лексики. З основою **біо-**, що співвідноситься у складних словах з поняттям «життя», з'явилося близько сотні неологізмів. Серед них назви дій, процесів: *біоепіляція, біокінез, біоконверсія, біомутація, біофільтрація*; багато назв за професією нового профілю: *біоенергетика, біоінженер, біокібернетика, біоритмолог, біотерапевт, біоенерготерапевт, біотехнолог, біофармацевт, біологиня*. Зростає кількість відносних прикметників, утворених від іменників за допомогою питомих суфіксів, що свідчить про вищий ступінь їхнього словотвірного засвоєння мовою: *біоелектричний, біоелектронний, біоінформаційний, біомедичний, біометеорологічний, біополімерний, біопсихологічний, біоритмологічний, біотелеметричний*.

За аналогією до інших віддієслівних одиниць – ознак за дією – утворено *біокерований, біоокислювальний*. Численні найменування нових галузей науки: *біоенерготерапія, біомендицина, біонавігація, біоритмологія, біотермін, біотехнологія*.

Серед одиниць з основою **біо**- гібридні слова: біозв'язок, біо-поле, біосупутник, біоочищення. Семантичний простір слів з основою **біо**- досить розгалужений, але він чітко окреслений співвідношенням з поняттями «життя, біологічний».

Упродовж трьох останніх десятиліть словниковий склад різних мов поповнився багатьма англіцизмами. Деякі з них **арт**-, **бізнес**-, **веб**-, **дизайн**-, **імідж**-, **інтернет**-, **медіа**-, **мульти**- / **мульти**-, **он-лайн**-, **піар**-, **шоу**- сформували потужні словотвірні гнізда та тематично близькі групи слів з кількох десятків одиниць, які продовжують зростати. Отже, в добу глобалізації пришвидшуються процеси словотворення, засвоєння запозичень і формування спільного фонду інтернаціоналізмів.

Основа **бізнес**-, наприклад, в академічних орфографічних словниках української мови трапляється в двох десятках слів, а в списках неологізмів її зареєстровано в понад сотні слів. Іменник **бізнес** став багатозначним. Він указує на комерційну біржу, підприємницьку діяльність, спрямовану на одержання прибутку. А ще в нього збереглося розмовне негативне забарвлення: «бізнес як хитра афера, як джерело наживи, збагачення». Він трапляється в складі численних гібридних слів: *бізнес-діяльність, бізнес-довідка, бізнес-задача, бізнес-запитання, бізнес-захоплення, бізнес-зустріч, бізнес-переговори, бізнес-розбірки, бізнес-світ, бізнес-середовище, бізнес-теплиця, бізнес-час, бізнес-частина*. Отже, він поводить себе як засвоєне слово.

Подібну картину спостерігаємо й у використанні іменників **інтернет** та **піар**. Співвідносні з ними основи трапляються в понад сотні іменників. Основа **інтернет**- у складних словах виражає значення «який стосується інтернет-мережі, пов'язаний з нею»: *інтернет-адреса, інтернет-бібліотека, інтернет-бізнес, інтернет-газета, інтернет-індустрія, інтернет-канал, інтернет-реклама, інтернет-ресурс* і т. ін. Основа **піар**- указує на організацію зв'язку з громадськістю через засоби масової інформації, рекламні агентства з метою створення іміджу, популяризування кого-небудь, чогось: *піар-акція, піар-компанія, піар-менеджер, піар-спеціаліст, піар-технологія* і т. ін. У таких угрупованнях трапляється вже багато гібридних слів: *інтернет-вигадання, інтернет-виставка, інтернет-голосування, інтернет-залежність, інтернет-знайомство, інтернет-листування, інтернет-опитування, інтернет-повідомлення, інтернет-послуга; піар-дійство,*

48 *піар-прорив, піар-простір, піар-рішення, піар-служба, піар-хитрощі, піар-хіг та ін.*

Крім складних серед них представлено й прості іменники на взір: *інтернетизація, інтернетівець, інтернетник; піарник, піарниця, піарівець*. До цих слів долучено прикметники *інтернетівський, інтернетовий, піарівський* та дієслова *піарити, піаритися*.

Отже, запозичені слова «освоїлися» в українській мові, відвоювали свій простір. Їхню чужинність носії мови ще відчують, і вони вимагають унормування правопису, щоб не було так, що те саме слово пишеться і разом, і через дефіс: *інтернет-незалежність* та *інтернетнезалежність*.

ЯК КІБОРГ ЗУСТРІВСЯ З ЕХОБОРГОМ

Г І
Є Ю Я
Л Б
М К Ш
Љ Ҁ
А Ґ П
Ї Ҁ

Приплив основ-чужинців у добу глобалізації в нашу мову дуже інтенсивний. Основи, подібні до **бізнес-**, **інтернет-**, **піар-**, називаються вільними, бо вони співвідносні з самостійними словами. Однак у мові трапляються не менш численні основи зв'язані, використання яких можливе в контексті інших основ або афіксів. Вони не набувають статусу автономних слів, хоча повторюються з тим самим значенням. Прикладом їх є «скандальна» основа **-гейт**. Їй властива широка комбінаторика, і тому її називають суфіксоїдом зі значенням «гучний скандал, пов'язаний із певною особою, країною»: *гонгадзегейт*, *ірангейт*, *іракгейт*, *касетгейт*, *кучмагейт*, *монікагейт*, *тушкогейт*. Походить *гейт* від англійського *gate*, але в складі назви готелю «Watergate» у Вашингтоні, буквально «шлюзові ворота». У цьому готелі 1972 року відбулися події, що призвели до політичного скандалу й відставки 37-го президента США Р. Ніксона. Негативне й переносне переосмислення *gate* стало можливим тому, що в його родослівній є слід значення давньоанглійського «отвір», яке врешті історично асоціювалося зі значенням «зад, сідниця, анус». У сучасній англійській утворено слова на взір: *clintongate*, *ropagate*. Зараз основа **-гейт** поширена в багатьох слов'янських мовах: російській, польській, чеській, словацькій, словенській, сербській, болгарській, хорватській, де фігурують *рашагейт*, *сексгейт*, теле-

фонгейт, монікагейт, воторгейт. Роль перших основ при дру- гій **-гейт** виконують власні імена людей, які опинилися в центрі політичних скандалів: рос. путингейт, укр. лазаренко- гейт. У засобах масової інформації слова з основою **-гейт** та першими прізвищами, що легко асоціюються в суспільстві з публічними скандалами, іноді пишуться з великої літери: Кучмагейт, Морозгейт, Аваковгейт.

На сучасному етапі розвитку української мови активізу- вався процес перетворення запозичених, часто використо- вуваних у композитах основ на самостійні слова. Він називається лексикалізацією основ. До таких належать: авто (від автомобіль), аудіо, відео, ретро, рок. Наслідком цього процесу ще раніше стали радіо, кіно, стерео, фото. Спочатку в мові йде накопичення слів із основою **аудіо-** (від латинського audio чую, слухаю): аудіоальбом, аудіоапаратура, аудіо- гарнір, аудіокурс, аудіоплеєр, аудіопродукція, аудіотехніка, аудіовідеоапаратура, аудіовідеотехніка. За першою основою закріпилося значення «частина складних слів, що пов'язана зі звукозаписом та звуковідтворенням». Це дозволило ви- користання основи **аудіо-** в гібридних словах: аудіозапис, аудіоновина, аудіообладнання, аудіопослання, аудіопростір. Усі ці чинники сприяли тому, що основа **аудіо-** перетвори- лася на невідмінюваний іменник аудіо.

Такий самий шлях пройшла основа **відео-** (від латин- ського video бачу, дивлюсь), зі значенням «зображальності, візуального зображення» вона реалізована в численному ряді слів: відеокамера, відеодиск, відеозал, відеоканал, відео- карта, відеокасета, відеокліп, відеореклама, відеосалон, ві- геофільм; відеобагатство, відеовиробництво, відеовиходи, відеогра, відеозамовлення, відеомобільник, відеоносій, відео- огляд, відеопривітання, відеорозповсюджувач, відеострічка, відеоурок і нарешті іменник відео.

За два останні десятиліття здобула статус слова латинська за походженням основа **ретро-** (від retro назад). Вона зазнала при цьому точнішої спеціалізації значення і вказує на «те, що відтворює старовину; те, що вийшло з ужитку»: в стилі ретро. Так ця основа окреслює семантику другого компонента склад- ного слова, пор.: ретроанекдот, ретроаналіз, ретрокінозал, ре- тромода, ретростиль, ретрофільм, ретрошлягер, ретрошоу та слова-гібриди: ретродійство, ретромандрівка, ретроновина.

А ось рок як скорочення англійського rock-and-roll / rock'n'roll в ролі основи та іменника рок характеризує му-

зичний стиль, виконавців цієї музики, а також її прихильників: *рок-аудиторія, рок-віолончеліст, рок-група, рок-гурт, рок-журнал, рок-клуб, рок-музика, рок-музикант, рок-співак, рок-фестиваль, рок-хіт*.

По-іншому формуються основи слів, утворюваних телескопічним способом, що стають одиницями словотвірної системи мови. Це теж скорочення, коли склеюються початковий елемент одного слова з кінцевим другого. На відміну від абрєвіації, що спирається на словосполучення, цей спосіб орієнтується на розрізнені слова, між якими існують відношення сурядності і які не є семантично пов'язаними.

Активізації цього способу в слов'янських мовах сприяли значною мірою германські мови, особливо англійська, в якій за його допомогою утворюються численні наукові терміни. Проникнення багатьох із них, особливо з нових галузей знання, наприклад кібернетики, інформатики, генетики, підживлює тенденцію до творення таких слів у мовах запозичення. Часто слова, що є наслідками телескопії, співіснують з похідними, утворюваними абрєвіатурним способом або основоскладанням.

Придивімося пильніше до іменника *кіборг* від англійського *cyborg*. Це типова абрєвіатура від словосполучення *кібернетичний організм*. Він став розмовним найменуванням бойового робота, що по-науковому називається «автономна бойова машина». Ви – свідки того, як це слово стало назвою безстрашних і незламних героїв – учасників оборони Донецького аеропорту під час неоголошеної гібридної війни Росії з Україною.

Нещодавно за аналогією виник в англійській мові неологізм *ехоборг*, для творення якого використано кінцевий компонент *кіборга* – **борг**, що за принципом телескопічного словотворення приєднаний до грецької за походженням основи **ехо-** (від *ήχος* звук). Так учений Кеві Корті назвав свій винахід, об'єднавши в ньому штучний інтелект з людським. Суть його в тому, що студентам-добровольцям уживили електронні імпланти, які дозволяють їм «позичати» комп'ютерові свій мовний апарат. Комп'ютер «чує» питання співбесідника – людини на відстані 300 км і відповідає на них. При цьому людина навіть не здогадується, що розмовляє з комп'ютером. Слово *ехоборг* запозичили інші мови, дублюючи структуру англіцизму, в якому компонент **борг** асоціюється вже не з організмом людини (тобто не з поді-

леним на відрізки комплексом **-б + оп**), а зі штучним утворенням **-борз**, набуваючи статусу самостійної основи на позначення штучного електронного пристрою.

Таких основ дедалі більше в нашій мові, й вони стають активними її словотворчими засобами. Згадаймо, яких тільки перетворень не зазнав іменник *електрон*, що походить від давньогрецького *ήλεκτρον бурштин*. В епоху електронної техніки в одному зі своїх термінологічних фізичних значень «найлегша з елементарних частинок, яка відіграє важливу роль у будові речовини», він став дуже популярним. З'явилася *електроніка* – 1) наука про електрони та іонні процеси у вакуумі, газах та напівпровідниках; 2) галузь техніки, завданням якої є розробка, виробництво й застосування електронних та іонних приладів, апаратів.

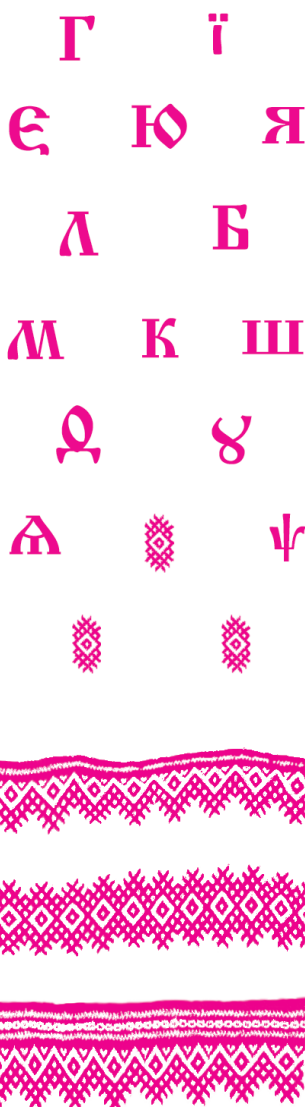
Далі сформувалася *біоніка* як назва напрямку кібернетики, що вивчає особливості будови та життєдіяльності організмів для створення нових приладів, механізмів, технічних систем. Вона виникла з поєднання *біо*(логія) та (*електрон*) **ік(а)** → *біоніка* (вилучені компоненти позначено в дужках). Від першого слова лишилося **біо-**, від другого **-ік(а)**, що є суфіксом на позначення галузей науки або мистецтва, сфери занять. І саме таким способом скорочення вона відрізняється від утворених основокладанням іменників *кріоелектроніка*, *мікроелектроніка*, *радіоелектроніка*, де трапляється та сама нескорочена основа.

А ось у словах *бетатрон*, *вібротрон*, *газотрон*, *кенотрон*, *механотрон*, *перцептрон*, *плазмотрон*, *стабілітрон*, *синхрофазотрон*, *синхротрон*, *синхроциклотрон*, *фазотрон* повторюється суфікс **-трон**, що в другій позиції композитів теж співвідноситься з *електроном*, точніше з його усіченим кінцевим компонентом.

Менше він поширений у назвах субатомних часток: *альфатрон*, *позитрон*, а найчастіше в найменуваннях приладів та пристроїв.

Деякі основи зазнають подвійного скорочення, як у випадках: **опт(ика)** і (*елек*)**троніка** → *оптотроніка* → *оптроніка*.

ВІД МАЛОГО ДО ВЕЛИКОГО

Фундамент словотворення нашої мови тримається на префіксах та суфіксах. Це вони не втомно і без відпочинку працюють за наказом словотвірної системи. Невелички за розміром, найчастіше одно-чотирибуквені (-а-, -и-, -і-, -ик-, -ин-, -ств-, -еньк-, уваг-, до-, про-, роз-), рідко п'яти-шестибуквені (-есеньк-, перед-, уальн-), вони допомагають утворити 80 % одиниць словникового складу мови. Тому й кажуть, що афіксальне словотворення є основним в українській мові.

Ніхто точно не знає, скільки у нас префіксів чи суфіксів. Називають приблизні цифри: кілька десятків (понад 50) префіксів і близько трьох сотень суфіксів.

Точні цифри не відомі тому, що не існує одного виміру таких морфем. Там, де одні вчені встановлюють один суфікс, інші можуть виділити чотири. Візьмімо слово *індиківництво*. У словнику морфем І.Т. Яценка в ньому виділено один суфікс *-івництв-*. Учений з цього приводу міркував так. Слово безпосередньо співвідноситься з твірним *індик*, тому інші суфікси в ньому не виділяються.

Його опоненти твердять: в інших близьких за значенням словах встановлюються чотири суфікси. Ось логіка їхніх тверджень. Процес розведення *індиків* називається *індиківництвом*, а *рису* – *рисівництвом*. Між собою словотворчо пов'язані такі пари слів як: *рис* → *рисовий* → *рисівник* → *рисівництво*.

Отже, є всі підстави поділити *рис-ів-н-иц-тв-о* на шість морфем.

Кожен учасник дискусії має рацію. Зараз ми не будемо розбиратися, наскільки правий І.Т. Яценко, який у цьому разі дотримується правил словотвірного аналізу, чи його опоненти, що висувають на передній план повторюваність елементів одного слова в інших як основу їхнього поділу.

Важливо зрозуміти найголовніше. Префікси, корені, суфікси не є раз і назавжди застиглим мовним матеріалом, подібним до цегли. Це живі, гнучкі елементи, які за формою і змістом стійкі рівно настільки, щоб бути розпізнаними носіями мови.

Порівняно з коренями афіксів набагато менше, хоча вони й обслуговують кілька сотень тисяч слів. І добре, що їх небагато. Так легше тримати морфемі у нашій пам'яті і використовувати в мові.

Багатство цього інвентаря одиниць у тому, що ми можемо безліч разів по-різному комбінувати елементи, одержуючи однакові та різні слова. Комбінації морфем теж є відносно сталими і повторюваними в мові.

Давайте вдамося до невеличкого експерименту. Назвіть, будь ласка, суфікси, які можуть стояти після **-ува-**. Без сумніву, ви пригадаєте **-ти-**, **-ни(я)**. Це вже цілі дієслівні (слідувати) або іменникові (слід-ування) морфемні блоки.

А після **-ств-**? Ви подумаете і, мабуть, назвете закінчення **-о** (птаство, слідство), хоча можливе ще й **-ува-** (вільнодумствувати).

Такими повторюваними єдностями будуть також **-ницьк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-** та інші.

От і виходить, що існує обмежена кількість мовних засобів, за допомогою яких можна утворити безкінечну кількість слів. Для цього морфемі постійно повторюються в різних комбінаціях, як повторюються і комбінації їх у різних словах. Носії мови розпізнають і морфемі, і їхні комбінації.

Ось **-к-**. Поза контекстом слова він може бути дієслівною, іменниковою, прислівниковою морфемами. В оточенні інших дієслівних суфіксів **-к-** широко використовують у похідних від звуконаслідувальних слів: *гав-к-а-ти*, *дзень-к-а-ти*, *няв-к-а-ти*, *хрю-к-а-ти*. Приєднуючись до різних основ, **-к-** оформляє іменники зі значенням речовини *зеленка*, *шипучка*; зменшено-пестливого найменування предмета чи істоти *гадючка*, *гіллячка*, *кашка*, *комашка*, *красунька*, *клунька*, *штуч-*

ка, щучка, яблунька; особи жіночого роду інгуска, одеситка, дизайнерка, чешка, чувашка; дії вичіска, перемотка, переноска, перетряска, розкатка, розтруска. Отже, **-к-** реалізує в слові одне з цих значень, і ми їх розпізнаємо. Буває, що цей суфікс у одному слові може виражати два різні значення, наприклад дії та її результату: *вимолотка* – 1) дія за значенням дієслова *вимолотити* і 2) *вимолочене зерно*; *виручка* – 1) дія за значенням *виручити* і 2) гроші, одержані внаслідок виторгу.

Ніколи не миряться між собою суфікс **-ин-** зі значенням одиничності, який приєднує закінчення **-а-** (*градина, капустина, картоплина, квасолина, намистина, стеблина, травина*) та **-ин-**, що вказує на осіб жіночого роду і супроводжується закінченням **-я** (*богиня, графиня*).

Не виносять вони один одного, як Андерсенівська принцеса горошину. Пригадуєте казку «Принцеса на горошині»? У ній принц та його рідні пересвідчилися, що принцеса справжня після того, коли підклали під сорок сінників і пуховиків одну єдину горошину, і принцеса це відчула, бо не могла спати на ній.

У кожного суфікса своя сукупність значень. Проте серед них є однолюбів. Вони – носії одного значення. Яскравим прикладом може бути прикметниковий суфікс **-еньк-**. Він дає змогу виразити прихильне і ніжне ставлення до людини, предмета, явища, пом'якшити різкість судження. Правда ж, по-різному звучать оцінки: «У тебе *твір поганий*» і «У тебе *твір поганенький*»?

Не можна сказати, що цей суфікс може приєднуватися до всіх прикметникових основ. Однак багато сотень основ непохідних і похідних якісних прикметників охоче сполучаються з ним: *синій* → *синенький*, *жовтий* → *жовтенький*, *благий* → *благенький*, *гідний* → *гідненький*.

Це були приклади слів простих, з одним коренем. А як ставляться складні слова до суфікса **-еньк-**? У великому тлумачному словнику української мови можна відшукати з десяток таких прикметників: *гостроносенький*, *кругловиденький*, *повновиденький*, *сизокриленький*, *чорнобривенький*.

Виходить, складні прикметники не дуже прихильні до ласкавого суфікса **-еньк-**. І тут постає питання, чому так? Пояснюється це тим, що вони здатні виразити ставлення до людей і предметів за допомогою основ, у значеннях яких міститься елемент оцінки. Справді, *ніжнолиций* сам по собі вже позитивно характеризує обличчя. І ці характеристики

можуть бути дуже різноманітними, бо виділяють обличчя повні (*круглолиций, повнолиций, товстолиций*) та худі (*вузьколиций, сухолиций*), продовгуваті (*гостролиций, довголиций*) та плоскі (*плосколиций*). А ще ж можна з прихильністю говорити про *милолицих* та *тонколицих* людей.

М'якошерстий і *грубошерстий* є прямо протилежними оцінками речей, зроблених з вовни різної якості, так само як *тонкошкірий* і *товстошкірий* у метафоричних значеннях характеризують людей вразливих, надто чутливих і нечуйних, грубих.

Як бачимо, складні прикметники для вираження почуттів та оцінок обходяться без **-еньк-**, використовуючи основи. Суфікс **-еньк-** вони віддали простим словам.

У іменників таким однолюбом є суфікс **-оньк-**, який теж виражає пестливе ставлення до світу людей, живих істот та речей: *бджілонька, гусонька, зіронька, кізонька, лебідонька, перепілонька, слізонька, сусігонька, русалонька*.

Цей лагідний суфікс прижився в деяких дієсловах. Ви, напевно, їх чули від бабусі чи мами, які не раз казали вам: «*Будемо їстоньки, питоньки, спатоньки*».

Немає змоги показати, на що здатен кожен суфікс. Про багатьох із них ви прочитаєте в цій книжці. Зараз запам'ятайте: кожна частина мови має свою сукупність суфіксів. Найбільше їх в іменників. Солідний інвентар цих одиниць у прикметників. Дієслова обходяться невеличким списком суфіксів, зате в них порівняно з іменниковими морфемами більш стандартні та уніфіковані значення. Прислівники най більше полюбляють **-о** та **-е** (*добре, красиво*).

Префіксальне словотворення, як і суфіксальне, обслуговує різні частини мови не однаковою мірою. Скажімо, іменники, хоча й визнають префікси, але відводять їм набагато вужче поле діяльності, ніж суфіксам. До того ж, воно густо засіяне запозиченими культурами. Так уже трапилося, що питомі іменникові префікси дуже похилого віку. Деякі з них (**па-**, **пра-**, **су-**) були відомі вже в праслов'янській мові. За довге своє життя вони пустили міцне коріння, що вподовж століть живило і підтримувало багато слів. З часом крона перестала бути пишною, нових слів у ній з'являлося все менше і менше.

Ось префікс **па-**. Він вказує або на схожість предметів (*пагорб, пагіл, пакіл*), або свідчить про їхню вторинність порівняно з тими, що названі твірними іменниками. Коли ми

дивимося на дерево, то виразно бачимо стовбур, гілля і на ньому пагілля – молоденьке і тоненьке гілля.

Весною, коли земля, зігріта ласкавим промінням сонця, тільки-но звільнилася від снігу, в лузі й на полі з'являється *пазелень*. Це ще не густа, розкішна зелень пізньої весни чи літа, а рання зелень, що тишить око як знак прийдешнього тепла і пробудження природи.

Нас може вразити своєю живучістю старий пеньок, на якому раптом зазеленіє *памолодь*. То тягнеться вгору молоде гілля.

Префікс **пра-** відповідає за давність родинних стосунків і за їх збереження. Коли вже він додається до іншого іменника, то варто беззастережно погоджуватися з тим, що перед нами представник більш поважного віку. Порівняно з ним відразу молодшають баби і діди, родичі (*прабаба, прагід, прародич*). А от внуки і внучки старшають, бо *правнук* і *правнучка* таки молодші за них.

Префікс **пра-** ще може бути ознакою споконвічності явища, доказом не тільки його давності, але й первинності щодо інших явищ. І тут уже ліс поступається *пралісу*, мова – *прамові*, а *давнина* – *прадавнині*.

Су- настільки заслаб, що в деяких сучасних словах перейшов до складу кореня (*суглоб, сумнів, суперник, супостат*), а в деяких, хоч і виділяється, але не має свого виразного значення: *противник* → *супротивник*, *тінь* → *сутінь*, *пісок* → *супісок*.

У префіксах **без-, від-, до-, за-, пере-, при-, про-** ви відразу пізнали прийменники. Так і було в історії розвитку мови. Спершу були прийменники. Їх теж використовують для творення іменників (*лаг* → *безлаг*, *нагія* → *безнагія*, *гомін* → *відгомін*, *напруга* → *перенапруга*, *втома* → *перевтома*), вони, як і їхні родичі, можуть виражати значення простору та часу.

У цих випадках підкреслено повторність явища в часі (*будова* → *відбудова*, *будова* → *перебудова*, *обмолот* → *переобмолот*, *обмір* → *переобмір*), його попередність порівняно з тим, яке названо твірним словом (*день* → *переддень*, *історія* → *передісторія*), або місце за межами того, що вказане твірним (*кордон* → *закордон*), чи безпосередньо прилегле до нього (*горбок* → *пригорбок*, *Балтика* → *Прибалтика*).

За допомогою префіксів, співвідносних з прийменниками, можна порівнювати явища і предмети, виділяючи серед них більші за розміром, обсягом (*вартість* → *надвартість*, *потуж-*

ність → надпотужність), або такі, що підпорядковані твірним (*віггіл* → *підвіггіл*, *група* → *підгрупа*, *заголовок* → *підзаголовок*).

Серед інших здавна і невтомно працює префікс-частка **не-**. У неї одна роль – заперечувати те, що стверджує твірне: *друг* → *недруг*, *любов* → *нелюбов*, *порядок* → *непорядок*, *правда* → *неправда*.

Запозичених іменникових префіксів у нашій мові понад два десятки. Багато з них продуктивно використовують у словотворенні. Для вираження протиставлення вживають **анти-** (*антивітамін*, *антиген*, *антигуманізм*, *антиелектрон*, *антитіло*, *антициклон*), **дис-** (*пропорція* → *диспропорція*, *баланс* → *дисбаланс*), заперечення **а-** (*асиметрія*, *астигматизм*).

Деякі з них підкреслюють втрату попередньої якості **екс-** (*екс-чемпіон*, *екс-президент*) чи її незвичний, високий ступінь вияву **екстра-** (*екстраклас*, *екстрамода*), **супер-** (*супернатуралізм*).

Коли в іменниках є **контр-**, вони протилежні за спрямуванням до твірних (*контрагент*, *контратака*, *контрзаходи*, *контрмарш*, *контрнаступ*, *контрреволюція*), якщо **обер-** чи **суб-**, вони вищі або підпорядковані за чином, посадою, положенням (*обер-майстер*, *обер-прокурор*, *суборендар*, *субпідряд*, *субстратостат*, *субтропіки*).

Давні прикметникові префікси майже збігаються з іменниковими. Вони однакові з ними за значенням і навіть за малою продуктивністю: *прадавній*, *прабатьківський*, *праматеринський*, *прадігівський*, *супротивний*, *супротилежний*, *сумирний*, *супровідний*. Лише **пре-** власність самого прикметника. Він вказує на інтенсивну ознаку й у сучасній мові поширений у багатьох словах: *пребідний*, *превеликий*, *превражний*, *прегустиий*, *предивний*, *презавзятий*, *прелютий*, *премилий*.

Родина прикметникових префіксів, співвідносних з прийменниками, теж дуже схожа на іменникову. Тут **без-** сигналізує про заперечення ознаки твірного слова (*сильний* → *безсильний*, *системний* → *безсистемний*, *церемонний* → *безцеремонний*). На рівних з ним виконує цю роль **не-**: *нелегкий*, *нелукавий*, *немитий*, *непарний*, *непоганий*. Іноді вони разом заходжуються уточнювати заперечення, тоді воно послаблюється, обростає відтінком меншої категоричності: *небезвигідний* (трохи вигідний), *небездоганний* (який заслуговує на якусь догану), *небезнадійний* (який подає деяку надію), *небезрезультатний* (який дає певний результат), *не-*

безуспішний (який має певний успіх), небезкорисливий (трохи корисливий).

Ознаки простору і часу теж властиві прикметниковим префіксам, співвідносним з прийменниками. Значення якості, що випереджає в часі ту, яка названа твірним прикметником, виражає **го-** (довоєнний, доісторичний, докапіталістичний, дореволюційний) і **перег-** (передвихідний, передноворічний, передсвятковий).

У просторі нас орієнтують похідні прикметники з префіксами: **над-** «вгорі, над чимось»: *надводний, надґанковий, надґрунтовий, надкістковий, наднирковий, надочний, надпалубний* і «близько біля чогось»: *надволзький, наддніпровський, наддністрянський*; **за-** «за чимось»: *заарктичний, заполярний*; **при-** «безпосередньо біля чогось»: *придунайський, приамурський*.

Тепер подивіться ось на цей список: **а-, анти-, дис-, син-, супер-, ультра-, квазі-**. Та це ж запозичені префікси іменників, — скажете ви. Так, але вони використовуються й у прикметниках: *аморальний, аритмічний, антивоєнний, антидемократичний, антифашистський, сингармонічний, квазінауковий, суперсучасний, ультракорисний, диспропорційний*.

Прислівники ставляться до префіксів прихильно, хоча використовують їх дуже помірковано. По-перше, вони оголосили бій чужинцям і жодного запозиченого префікса не пустили в своє словотворення. По-друге, у них префікси мають більш уніфіковані значення. Кожен спеціалізується лише на вираженні одного з них. З їхньою допомогою можна заперечувати ознаку твірного прислівника (*небайдуже, негарно, недобре*), значно посилювати її (*замало, заблизько, препогано, прегидко, навдибки, навстоячки, нагарма, повсюди, повсякдень*) або уточнювати щодо часу (*віднині, відтепер, віднедавна, донедавна, дотепер, позавчора, позаторік, післязавтра*) і рідше місця (*відгусюди, понікуди*).

У дієслів префіксальне словотворення є основним способом оформлення похідних слів. Саме тому йому відведено окрему розповідь «Дія в просторі й часі».

Зараз ми хочемо показати ще, як багато можуть префікси та суфікси, коли вони об'єднуються в межах комбінованого префіксально-суфіксального способу словотворення. Він вступає в дію тоді, коли сам префікс чи сам суфікс не може оформити нове слово. У таких випадках тільки єдність цих морфем дає змогу одержати похідну одиницю.

Давайте аналізувати разом. Чи є прикметник бачливий? Він легко міг би бути утвореним від дієслова бачити, подібно до лякати → лякливий, полахати → полахливий, страшити → страшливий. Але його немає. Прикметник з'являється тільки тоді, коли виникає союз префікса **о-** та суфікса **-лив-**: обачливий.

І так не тільки в прикметників. Усі основні частини мови визнають префіксально-суфіксальне словотворення. Ось подивіться на іменники (*огвірок, окраєць, подвір'я, перемир'я, перевулок*), дієслова (*вимащували, намазувати, похитувати, придумувати, призбирувати, розсаджувати*), прислівники (*внизу, вгорі, втрое, здавна, навесні, по-українському*). Вони всі утворені цим способом.

Іноді дієслова повинні приєднувати ще й частку **-ся**, щоб виникло похідне слово: *осмілитися, розщедритися*.

У кожній частині мови існують такі комплекси префікса та суфікса, які використовують рідко і широко. Перші називаються ще малопродуктивними. У іменників до них належать похідні, утворювані від інших іменників за допомогою: **ви...-ок** (*вибалок, виголинок, виярок*); **о...-ок** (*огвірок, осередок, ошийок*); **пере...-ок** (*перелісок, перешийок, перетинок*); **спів...-ник** (*співбесідник, співвітчизник, співрозмовник*); **су...-ок** (*суглинок, сутінок*).

Продуктивними були і лишилися поєднання різних префіксів з колишнім суфіксом **-ь/у/ю**. Ви думаєте, що бачите м'який знак у суфіксі? — Ні, то був такий голосний, що згодом у ненаголошеній позиції випав зі слова. Наслідки від цього виразно помітні й у сучасній мові.

М'які приголосні **г', т', н', л', ж', ч', ш'** поглинули йот, а самі подвоїлися. Ось звідки пішли в нашій мові іменники на зразок: *безвладдя, безземелля, безсилля, бездоріжжя, заріччя, міжріччя, міжряддя, надперенісся, надпліччя, передгроззя, передпліччя, підборіддя, підвіконня, підворіття, побережжя, поділля, полісся, пониззя, прикордоння, середстіння*. Ви помітили, які префікси беруть участь у такому словотворенні: **без-, за-, між-, над-, перед-, під-, по-, при-, серед-**.

Багато в нашій мові і таких іменників, у яких йот заховався за апострофом. Це відбулося в тих випадках, коли твірна іменникова основа закінчувалася губним або **р**. Вони ніяк не могли уподібнити собі йота і лишили на його місці роздільну вимову, позначену знаком апострофа: *безвір'я, бездум'я, бездощів'я, безхліб'я, загір'я, заозер'я, захмар'я, між-*

гір'я, міжбрів'я, надбрів'я, надхмар'я, перемир'я, передгір'я, підгір'я, подвір'я, помор'я, приозер'я.

Прикметники використовують префіксально-суфіксальне словотворення так само широко, як і іменники. У них на нього працюють продуктивні префікси **без-**, **за-**, **між-**, **не-**, **перед-**, **під-**, **по-**, **при-**, **про-** разом з найпродуктивнішими прикметниковими суфіксами **-н-**, **-ов-/-ев-**, **-лив-**, **-янн-**: безбарвний, загірний, міжбрівний, міжзубний, невтомний, непохитний, непорівнянний, передбачливий, підбадьорливий, підбережний, підворітний, підв'язний, підголівний, прибережний, пробачливий, пробачний, прокладний, проломний.

Дієслова найчастіше вдаються до префіксально-суфіксального способу словотворення, коли вони утворюються від прикметників та іменників. Тут слабенькими виявляються суфікси **-и-** та **-і-**. Їх обов'язково повинні підтримати різноманітні префікси. Тільки разом вони можуть стати сильним словотворчим засобом: увиразнити, удосконалити, унаочнити, уподібнити, уточнити.

Одні такі дієслова виражають лише вивершені закінчені дії: витончити, віддалити, звеличити, зменшити, заводнити, залюднити, ототожнити, округлити, перебільшити, підвищити, принизити, прискорити, продовжити, розслабити.

Інші описують досягнутий стан: збезлюднити, скучерявити, схижіти, посоловіти, знесиліти, подорослішати, посильнішати, подужчати.

Суфікс **-и-** також потребує підтримки префіксів, коли дієслова утворюються від іменників: вивітрили, озброїли, оформити, розсекретити, знебарвити, усиновити.

Часто не може обійтися без префіксів суфікс **-ува-** при творенні дієслів недокожаного виду: вимазувати, насвиштувати, підкахикувати, поблискувати, прихвалювати.

Отак поодиноці та гуртом префікси та суфікси допомагають з малого робити більше, будувати слово, нове порівняно з твірним за своїм значенням, а часто і за граматичними характеристиками. Адже найвиразніше афіксальне словотворення виявляється тоді, коли суфікси переводять слова з однієї частини мови до іншої: ліс → лісний → лісник → лісникувати.

ЗУБР, БІЗОН І ЗУБРОБІЗОН

Коли є такі могутні бики, як північноамериканський бізон і європейський зубр, то хто такий *зубробізон*? Ось прочитайте уривок з «Таврії» О.Т. Гончара і ви це зрозумієте: «З Біловезької Пущі завіз він сюди зубрів, з долини Міссісіпі, з-під ножа американських браконьєрів вихопив останніх на землі бізонів і, схрестивши їх в Асканії, одержав дивовижних гібридів-гігантів зубробізонів, маючи на меті подарувати людині новий, наймогутніший вид робочої домашньої худоби». Так Олесь Терентійович описує діяльність завідувача зоопарку в Асканії Євдокима Клименка, що прийшов босим парубійком з Києва, найнявся до Фальцфейнів, самотужки вивчив латинь, зоологію і піднявся до вершин високої професійної майстерності.

Отже, *зубробізон* – тварина, що поєднує в собі риси представників фауни двох континентів. Зверніть увагу, як ощадливо утворене це слово в мові! Дві іменникові основи сполучені в одну одиницю з'єднувальною голосною **о** і завдяки цьому виражається нове поняття.

Зубробізон – наслідок основоскладання, що є одним із продуктивних способів творення складних слів у сучасній українській мові. Завдяки цьому способу утворюються композити, що мають особливу композиційну будову. В них поєднуються не форми слів, а основи, здебільшого за допомогою сполучних елементів **о** (*правдолюб*), **е** (*лицемірити*), **и**

(крутивус). Композитам притаманний еліптичний характер з'єднання компонентів. Це означає, що в них деякі основи укорочуються. Так, у словах *винокур*, *криголам*, *лісоруб*, *пароплав*, *хлібороб* використані дієслівні основи, в яких відсічені їхні тематичні суфікси: *кур-и-ти*, *лам-а-ти*, *руб-а-ти*, *плав-а-ти*, *роб-и-ти*. Причому скороченню підлягають переважно кінцеві основи.

І тут настав час запитати, яких же слів – з одним чи кількома коренями – більше в сучасній мові? – Простих, – відповісте ви. І не помилитесь. Складних кількакореневих слів справді менше. Вони становлять близько 10 % словникового складу мови і більшість із них утворена способом основоскладання.

Це в словниках, а як використовуються такі слова в текстах різних стилів? Щоб одержати відповідь на питання, проведемо невеликий експеримент. З трьох уривків, кожен з яких охоплює сто слововживань, спочатку відберімо складні слова, а потім підрахуймо їхню кількість у кожному з них. Розпочнімо аналіз уривка з науково-популярної статті, поданої в журналі «Юний натураліст».

«Не позбавлені хисту віщунів деякі риби. Юним **метеорологам** можна порадити завести в'юнів. Ця невеличка **змієподібна** рибка надзвичайно чутливо реагує на зміни погоди. Перед бурею вона неспокійна, випливає до поверхні води і навіть висовує з неї вусату голову.

Не відстають від в'юнів і жаби. Вважається, що ці **земноводні** відчувають наближення бурі за дві години раніше. Спочатку вони збуджено стрибають, потім ховаються і перестівають негоду в тихому місці.

А американська **жаба-бих** повідомляє про наближення дощу ревом. Та ще таким, що хоч вуха затирай.

Серед **рукокрилих** також є живі **барометри**. Якщо в кінці літа і рано восени довго, до пізнього вечора, літають **нетопирікарлики**, завтрашній день обіцяє бути погожим».

У цьому тексті виділено сім складних слів.

Ось фрагмент з твору М. Коцюбинського «Fata morgana». Він на одинадцять слів довший, бо ми хотіли навести закінчений текст, але межа «сто» в ньому відмічена квадратною дужкою:

«Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на білде, втом-

лене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, **золоторожеве** повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від] цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здається тепер щастям».

У ньому одне складне слово! Може, це в творі літератури XIX століття? Давайте проаналізуємо ще один уривок з української літератури XX століття! Візьмімо фрагмент повісті Євгена Гуцала «Передчуття радості» обсягом сто чотири слововживання:

«Виїхав у поле – і війнуло на мене духом землі, легеньким прохолодним вітром, що дихав **чорноземом**, і наповнилися мої ніздрі пахощами осіннього поля, густими, підбатьорливими запахами, й раптом весь я набубнявив свіжою радістю, такою прохолодною втіхою, од якої морозець дер поміж лопатками. Велике рожеве сонце знялось над полем, **ген-ген**, поміж щоглами **електропередач**, ясно світився ріденький туман, на бур'янах біліло павутиння, обнизане краплями роси, і раптом до мене прийшла впевненість, уже знайома мені впевненість, що все це я запам'ятаю на все своє життя. Хоч у цьому нібито нема нічого особливого, але я запам'ятаю назавжди, як поволеньки вибирався з містечка, як під шинами] шурхотів сірий, заповошений пісок...».

У ньому три складні слова. І який би уривок ми не взяли, цих слів буде небагато. Трохи більше в наукових, науково-технічних текстах, менше в художній літературі. Можна і статистику вивести. Як саме, нам підкаже учений Дж. Грінберг. Це він запропонував для порівняння будови різних мов визначати в кожній із них певні індекси. Наприклад, індекс синтетичності та індекс аналітичності. Перший повинен показати, наскільки широко в мові, в кожному її слові об'єднуються менші елементи для реалізації його словозміни або словотворення. Коли індекс синтетичності високий, це означає, що в мові граматичні відношення виражаються переважно в межах однієї словоформи, без допомоги службових слів чи порядку слів. Ось порівняйте: *писатиму* і *буду*

писати. Це дві форми вираження майбутнього часу – синтетична (перша) і аналітична (друга). У синтетичних мовах словотворення здійснюється переважно за допомогою таких морфем, як суфікси та префікси.

Індекс аналітичності свідчить про поширеність у мові аналітичних форм, а також про діапазон осново- і словоскладання в мові.

Так от, обидва індекси встановлюють за співвідношеннями. Перший – це кількість морфем до кількості слів у тексті M/W , а другий – кількість коренів до кількості слів – R/W . W в цих співвідношеннях величина стала – сто слів.

Ось і виявилось, що для української мови характерний високий індекс синтетичності і порівняно невеликий аналітичності. В текстах художньої прози він дорівнює 1,03, наукових творах – 3,5. Інакше, на сто слововживань текстів першого типу припадає в середньому одне-два складних слова, другого – три-чотири.

Як же відбувається основокладання? Чи будь-яка основа поєднується з будь-якою іншою? Чи, може, існують правила їх поєднання? Коли так, на чому вони ґрунтуються? Бачите, як багато питань, і всі вони вимагають відповіді.

Основокладання в нашій мові ґрунтується на словосполученнях. Виходить, вони згортаються в складні слова? – Саме так. Ось *лісоруб*. Його характерною і постійною ознакою є дія, що визначається словосполученням *рубати ліс*. Той, хто *рубає ліс*, – *лісоруб*. А той, хто *пише вірші* чи *ікони*? – *Віршописець*, *іконописець*. Усі три слова співвідносяться з іменниково-дієслівними словосполученнями, де виражені об'єктні відношення, точніше стосунки між дією та її об'єктом.

Складне слово ніби вбирає в себе синтаксичні зв'язки компонентів словосполучення, їхні семантичні відношення. Саме тому і кажуть, що у нього є свій внутрішній синтаксис, зумовлений синтаксичними характеристиками того словосполучення, на основі якого воно виникло.

В іменників *лісоруб*, *віршописець* зовсім інший внутрішній синтаксис, ніж у слів *довгоніс*, *сизоперка*, *товстоніжка* не тому, що вони називають людей, а не тварин чи рослин, а насамперед тому, що в основі останніх лежать прикметниково-іменникові словосполучення. Їх і пояснює описовий вираз, тобто перифраза, куди входить це словосполучення. Той, що має *довгий ніс* → *довгоніс* (жук), *сизе перо* → *сизопірка*

(птаx), товсту ногу → товстоніжка (шкідлива комаха насін-
неїд). Дармоїд теж називає людину-неробу, що живе на чу-
жий кошт, але його словотвірна основа зовсім інша, ніж у
землероба. Він ґрунтується на сполученні прислівника з
іменником (той, хто) їсть *дарма*, *даремно* → *дармоїд*.

Складне слово як цілісне утворення має також і зовніш-
ній синтаксис, але він визначається вже його зв'язками в ре-
ченні. Коли воно іменник, то може бути підметом (*лісоруб*
поспішає), мати означення-прикметник (*суворий лісоруб*),
виражати суб'єктні відношення в словосполученні *сокира лі-*
соруба. Коли дієслово, то буває присудком *гід верховодив у*
хаті, керує додатком *благословляти на подвиги*, характери-
зується прислівником *зловтішатися нишком*.

П ОБРАТИМИ

Г і

Є ю я

Л Б

М К Ш

Р ґ

А Ґ ґ

Ґ Ґ

Кожна частина мови полюбляє певні типи словосполучень як базу творення своїх складних слів. Їх існує не так уже й багато.

Іменники, наприклад, співвідносяться з вісьмома типами словосполучень. Найбільше вони тяжіють до дієслівно-іменникових сполучень: *болиголов, горихвістка, книголюб, крутивус, світлолюб, шовкопряд*.

Часто такі композити ґрунтуються на різних означальних атрибутивних сполученнях. Ось подивіться. (Член) кінної гвардії *кінногвардієць*, (жук) з плоским носом → *плосконіс*, (рослина) з чорним коренем → *чорнокорінь*. Ми навмисно взяли в дужки ті слова, яких не відбито основами складного слова і які представлені в його семантиці.

Є композити, що пов'язані з числівниково-іменниковими сполученнями (*восьмирічка, десятирічка, двадцятип'ятиліття, шестиденка*) або займенниково-іменниковими (*всесвіт, самоскид*).

Коли ви розгорнете *легковіра* і *марновіра* в співвідносне сполучення, одержите *легко вірить, марно вірить*, отже, поєднання прислівника та дієслова.

Та це ж усе словосполучення з підрядним зв'язком компонентів, а є ж іще з сурядним! Як із ними? Треба підкреслити, що їм не дуже щастить при основоскладанні. Вони втілюються в небагатьох іменникових композиціях. На основі поєднання двох дієслів сфор-

мувався один єдиний іменник *жмикрут*, двох прикметників – теж один: *гологранець*.

Трохи більше композитів, що є поєднанням двох іменникових основ: *лавровишня*, *лісостеп*, *лісотундра*, *шишкоягода*. На тлі численних іменників ця невеличка група вирізняється тим, що містить елемент порівняння або вказує на поєднання двох різних явищ. Перші побудовані за схемою «одне, як інше», другі – «і те, й інше».

Пташка з роду горобиних одержала назву *лірохвіст*. А за що? – Бо в неї хвіст ліроподібної форми, *хвіст, як ліра*. Трава з густою колосоподібною волоттю має назву *лисохвіст*, бо її кетяг нагадує *хвіст лиса*.

Знаєте, чим славиться *ялівець*, цей вічнозелений чагарник з лускоподібною або короткоголчастою хвоєю? Не тільки тим, що з його деревини роблять олівці, чи тим, що його заварюють, а потім п'ють від простуди. Він відомий ще і своїми *ягодоподібними шишками*, які називаються в народі *шишкоягодами*.

Велика сила порівняння призвела до того, що циклопіви стали називати *песиголовцями*. Казкові людиноподібні істоти з одним оком у лобі були так названі, бо людська фантазія уподібнила їхні голови до голів псів. Так у нас прижилися грецькі міфічні однооки велетні. При цьому забулося, що вони славилися надзвичайною силою, спритністю, допомагали Зевсові в боротьбі з Кроносом та гігантами, виковуючи громи та блискавки. До того ж вони полюбляли працювати на кузні Гефеста. Жорстокі, дикі, злі людоджери, подібні до псів, такими вони уявлялися пізнішим поколінням.

А коли два різні явища утворюють стійку єдність? – Тоді теж способом основокладання оформляють деякі композитні іменники. *Вівцебик*, що живе в східних частинах тундр Америки, називається так, бо поєднує ознаки двох різновидів парнокопитних – барана і бика. *Лавровишня*, південне вічнозелене дерево родини розоцвітих, має пахуче листя, і плоди, схожі на вишню. От і зблизили її в назві з *лавром* і *вишнею*.

На уроках фізичної географії вам розповідали про *лісостеп* і *лісотундру*. Вони є перехідними зонами між лісом і степом чи лісом і тундрою. Завдяки поєднанню цих ознак композити одержали такі назви.

Можна було б згадати ще кілька подібних іменників. Проте слід запам'ятати важливіше – сполучення двох іменникових основ здебільшого спостерігають в іншому способі тво-

рення – словоскладанні: *хата-читальня, зайчик-побігайчик, лікар-педіатр*. Однак про це ще йтиметься далі.

А зараз потрібно собі уявити, як же здійснюється основокладання в межах різних частин мови. Як ведуть себе іменники, ми вже знаємо. У прикметників свій почерк в основокладанні. Для того, щоб його краще побачити, встановимо співвідносність словосполучень і складних слів.

На відміну від іменників серед композитних прикметників багато таких, що зв'язані з сурядними словосполученнями двох прикметників: *блякло-жовтий, жовтогогарячий, синьочорний, англо-американський, національно-визвольний*.

У прислівників основокладання поширене мало і має низку нерегулярних ознак. Скажімо, в інших частинах мови основи, як правило, поєднуються за допомогою **о**, **е**, **и** (*шовкопряд, землерийний, крутивус*). Серед прислівників трапляються композити, де основи поєднані без таких голосних: *всякчас, інде*. Часто основи зазнають чергувань: *босоніж (ног-), мимохідь (хог-), праворуч (рук-)*. Ще частіше прислівникове основокладання супроводжується іншими способами словотворення, наприклад, афіксальним: *вобидвіруч, воднораз, віч-на-віч, голічерева, самотужки, живописом, мимоїздом, достобіса, по-злогдійськи, по-чужосторонньому*. Ви бачите: додаються префікси **в-**, **до-**, **на-**, **но-**, суфікси **-а**, **-ки**, **-ом**, **-и**, а іноді цілий морфемний комплекс **по...ому** (*по-благородному*).

Дієслова, які при префіксальному, префіксально-суфіксальному словотворенні займають центральні позиції в українській мові, майже не визнають основокладання. Ви подивіться самі! На іменники, прикметники та прислівники припадає 8403 композитні слова, на дієслова – 183. Та й то, вони дуже своєрідні, бо не так легко встановити ті словосполучення, якими дієслова мотивовані: *животворити, марнословити, злословити, лихословити, одухотворяти*. Але немає такого простого дієслова *словити (* зірочка позначає відсутність слова в мові), то потрібно використовувати в поясненнях слова, основи яких не співвідносяться з композитом, щоб правильно зрозуміти його значення.

Візьмімо *одухотворяти*. У цього дієслова аж три значення: 1) надавати життєвості чому-небудь; оживляти; 2) збуджувати у кому-небудь високі почуття; надихати; 3) робити що-небудь піднесеним, небуденним; облагороджувати. І всі вони свідчать лише про метафоричний зв'язок з іменником

дук та дієсловом творити. Тому ї кажуть про такі складні слова, що вони напівмотивовані в сучасній мові. Може настати такий час, що спроститься їх морфемна будова настільки, що композит стане простим словом.

Ще частіше такі дієслова є складними лише за своєю морфемною будовою, тобто за наявності двох коренів. З погляду словотворення вони є типовими суфіксальними похідними від складних іменників (*вітрогон* → *вітрогонити*, *законодавство* → *законодавствувати*, *коногон* → *коногонити*, *сталевар* → *сталеварити*) та прикметників (*благородний* → *благородити*, *двоєдушний* → *двоєдушничати*, *кособокий* → *кособочитися*, *легковажний* → *легковажити*).

До того ж, у сучасній українській мові немає жодного дієслова, в якому б поєднувалися дві дієслівні основи. Жодного!

І у вас виникає запитання: Чому так сталося? На нього відповімо докладніше, з'ясувавши спершу, які словоспо-

Тип словосполучень	Композити
кількісний або порядковий числівник + іменник	
чотири поверхи	чотириповерховий
сім годин	семигодинний
третій розряд	третьорозрядний
іменник + прикметник	
великий габарит (розмір)	великогабаритний
малий габарит	малогобаритний
низька проба	низькопробний
чорні вуса	чорновусий
іменник + дієслово	
заготовляти бавовну	бавовнозаготівельний
обробляти дерево	деревообробний
плавити мідь	мідеплавильний
іменник + іменник	
з головою, як у собаки	собакоголовий
займенник + іменник	
весь народ	всенародний
інша мова	іншомовний
прислівник + дієслово	
тихо віє	тиховійний
легко плавиться	легкоплавкий
рівно діє	рівнодійний

лучення обирають найчастіше композити з тими або іншими словотвірними значеннями в кожній частині мови. Отож, будемо встановлювати синтаксичних улюбленців іменників, прикметників та прислівників.

Скажімо, серед іменників – назв осіб найбільше тих, що пов'язані з дієслівно-іменниковими словосполученнями. Такій особі дається найменування за постійно виконуваною дією над певним об'єктом: *землемір* – міряє землю, *масло-роб* – виготовляє (робить) масло, *вуглекоп* – видобуває (копає) вугілля, а *квасовар* – варить квас.

І не подумайте, що такі слова поодинокі. Ось подивіться, яких тільки об'єктів не виготовляють особи, чії назви закінчуються основою **-роб**: *винороб*, *возороб*, *склороб*, *сукнороб*, *тістороб*, *хлібороб*. З ними змагаються іменники з синонімічними основами **-дій-** (діяти), **-твор-** (творити): *злогдій*, *лиходій*, *чудодій*, *миротворець*, *піснетворець*, *чудотворець*.

Несподівано на один рівень з ними стають слова з основою **-вар**: *кашовар*, *медовар*, *миловар*, *пивовар*, *саловар*, *скловар*, *соговар*, *солевар*, *сталевар*, *фарбовар*, *цукровар*. Більшість із цих композитів є назвами професій.

Щоб у вас не склалося враження, ніби такі особи тільки те й роблять, що щось виготовляють, творять, варять, назвімо ті з них, які закінчуються основою **-лов**. Вони можуть давати найменування і професіям, і улюбленим заняттям людини: *звіролов*, *китолов*, *краболов*, *мишолов*, *птахолов*, *риболов*.

Це довгі ряди слів, а між ними є значно коротші, але не менш виразні. Там *гречкосій* і *віспощепій*, *плотогон* і *водовоз*, *гроворуб* і *сукновал*, *солекоп* і *жиротоп*, *каменелом* і *козоріз*.

Ідуть собі поруч *листоноша* і *міхоноша*, хоча друге слово вже трохи застаріло в сучасній мові. Воно є назвою хлопчика, який водив сліпого і носив мішок для подавання.

Пам'ятаєте Шевченкові рядки про кобзаря:

Хто йде, іде – не минає:
Хто бублик, хто гроші;
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.

Сподіваюся, ви знаєте слово *шажок*. Це гріш, дрібна розмінна монета вартістю півкопійки, яку колись давно використовували в Україні. І звичайно ж, серед складних іменників, які ґрунтуються на дієслівно-іменникових словосполученнях, є слова з виразним експресивним забарвленням.

Навряд чи викликають у вас симпатії такі особи, як *горлохват*, *зубодер*, *торботряс*. Та що вони!

Серед таких композитів вирізняється група слів, в основу яких від самого початку закладено метафору. В них і будова дещо інша: на першому місці дієслівна основа, що закінчується голосною **и**, на другому – іменникова *вертихвіст*, *вертипорох*, *держиморда*, *зірвиголова*, *крутивус*, *прудивус*, *скалозуб*, *урвиголова*.

Усе це назви людей, що характеризують їх як індивідуумів, осіб, часто дуже і дуже несимпатичних. Чого доброго можна чекати від *пройдисвіта*, який пройде через усе, а таки доб'ється свого, чи від *зайдиголови* – людини невірноваженої, позбавленої розсудливості. *Паливода*, хоч і відчаюга, але вчинки його непередбачені: він нічого і нікого не боїться, ні перед чим не зупиняється.

Існують композити, що однаково співвідносяться зі сполученнями дієслова та іменника і двох іменників: *паротягобудівник*, *тепловозобудівник*, *тунелебудівник*, *шахтобудівник*. Адже їх можна пояснити як: *той, хто будує* (*паротяги*, *тепловози*, *тунелі*, *шахти*) і *будівник* (*паротягів*, *тепловозів*, *тунелів*, *шахт*).

Так само тлумачать *гранатометника*, *звуконаслідувача*, *квартиронаймача*, *миропорушника*, *рудовідкатника*.

Назви знярядь дії, пристроїв, машин часто оформляють як композитні іменники. Тоді вони теж горнутья до дієслівно-іменникових сполучень і визначаються за діями, спрямованими на той об'єкт, що вказаний першою основою слова. Порівняйте, наприклад, *канавокопач* – пристрій для копання каналів і *бурякокопач*, *картоплекопач* – зняряддя для викопування буряків, картоплі.

Часто в композитах – назвах осіб та знярядь дії використовуються ті самі дієслівні основи, проте їх неможливо сплутати, бо в них здебільшого різне суфіксальне оформлення. *М'ясоруб* – рубає м'ясо, а за допомогою *м'ясорубки* кожна домашня господиня його розмелює. *Маслоробка* допомагає маслоробові збивати масло, а *соковарка*, *скороварка* – предмети побуту, що полегшують наше життя і не мають співвідношення з назвами осіб.

Буває і так, що суфікси ті самі, а по-різному розподіляються їхні ролі в простих і складних словах. Це добре видно на прикладах іменників з суфіксами **-ач**, **-увач**. Серед простих слів з цими суфіксами досить високий процент найменувань осіб (*викривач*, *відгадувач*, *відвідувач*, *командувач*,

переслідувач, позивач, роздавач, розповсюджувач, споживач) та пристроїв, машин (нагрівач, пробивач, піднімач, розкидач). А ось серед складних переважають назви пристроїв. На тлі нечисленних композитів типу вантажоодержувач, землекористувач, першовідкривач, що називають осіб, вирізняються численні іменники – найменування машин, знарядь і приладів: автотягач, колодотягач, бетонорозмішувач, вагоноперекидач, віброзанурювач, рослинопідживлювач, солмоподрібнювач, стеблоподрібнювач, силосонаповнювач, соломокопнувач, сінокопнувач.

Ви, мабуть, помітили, що вони можуть групуватися навколо основи, яка виражає однакову дію над різними об'єктами: бомботримач, голкотримач, різцетримач, труботримач, щіткотримач; дернознімач, пінкознімач, плодознімач, вітровловлювач, димовловлювач, звуковловлювач, зерновловлювач, іскровловлювач, масловловлювач, пиловловлювач.

Багато про що говорять випадки, коли є простий іменник і складне слово, в якому він повністю повторюється. Якщо просте слово одночасно позначає і особу, і прилад чи механізм, то складне частіше переключається тільки на вираження другого значення (пор. розкидач і гноєрозкидач, тукорозкидач; укладач і асфальтоукладач, бетоноукладач, трубоукладач, штабелеукладач; збирач і половозбирач) або рідко зберігає і перше, і друге (шукач і богошукач, золотошукач, скарбощукач чи міношукач, трасощукач).

Іменники – назви місця теж часто тяжіють до дієслівно-іменникових сполучень. І в цьому разі місце характеризується не просто дією, а ще і виконанням її над тим чи іншим об'єктом.

Ось порівняйте: шовкомотальня – приміщення, де мотують шовк, а шовкопрядильня, де його прядуть. До них близькі численні слова на зразок: бавовнопрядильня, виноробня, маслоробня, глиновальня, квасоварня, медоварня, пивоварня, солеварня, мукомельня, лісопильня, льонопрядильня, круподерня, шкуродерня.

Здавалось би, що сполучення дієслова з іменником так само активно може використовуватися як словотвірна основа для композитних іменників – назв тварин. Адже вони теж здатні на якісь постійні дії!

Та звернімося знову до мовних фактів і проаналізуємо низку слів: борошноїдка, землерийка, шовкопряд, плодджерка. Усе це назви представників світу тварин, і вони по-

будовані на основі сполучень дієслова з іменником. Виходить, є якісь дії над об'єктами, що визначають тварин? Відповідаючи на це питання, виразно окреслюється особливість композитів із цим значенням. Таких дій, які люди кваліфікували б як постійні чи характерні для тварин, мало. Вони щось *риють*, *прядуть*, а ще частіше *ігять* (*брунькоїг*, *жабоїг*, *змієїг*, *мишоїг*, *мурахоїг*) чи *гризуть* (*квіткогриз*, *листогриз*, *костогриз*).

Цікавий приклад прямого і переносного вживання основи **-гриз** ілюструє іменник *книгогриз*. Перше його значення — це назва комахи, що справді гризе книжки та папери. Друге — іронічне визначення людини, що надмірно захоплюється книжками. В інших іменниках — назвах людей основа **-гриз** не використовується.

Сказане сповна стосується і основи **-іг**. На відміну від назв тварин, які справді щось з'їдають, у найменуваннях людей вона використовується метафорично: *буквоїг*, *книгоїг*, *мироїг*, *серцеїг*.

Щодо рослин відразу важко сказати, чи можуть їх характеризувати дії та ще й над об'єктами. Однак, подумавши, пригадаємо деякі назви: *ефіронос*, *тілоріз*, *чортополох*. Виявляється, є такі композитні назви рослин, що співвідносяться зі сполученням дієслова та іменника. Їх дуже мало порівняно з іншими словами, і вони визначають рослини швидше не за дією, а за схильністю рости в певних умовах (у сухому, на сонці, в тіні: *світлолюб*, *сухолюб*, *теплолюб*, *тіньлюб*) або за здатністю бути носієм чого-небудь (*меду*, *пуху*, *цукру*): *каучуконос*, *медонос*, *пухонос*, *цукронос*, *насінноносець*, *спороносець*.

В основі слова *чортополох* лежить виразна метафора, адже за логікою словосполучення ця рослина «покликана» *полохати чорта*, а насправді це народна назва колючого бур'яну (*будяків*, *осоту*, *татарника*).

І якими ж красивими серед інших постають такі назви тварин і рослин, як *горихвістка* чи *держидерево*. Люди, так назвавши пташку чи куц, виділили найхарактерніші їхні ознаки, образно осмислені через своєрідні дії. Влітку їм здавалося, що в яскравому сонячному промінні ніби горить жовтогарячий хвіст птаха.

Тому, кому випало хоч раз у житті вибиратися з урвищ, порослих хащами верболозів, держидерева, мабуть, довелося відчувати на собі, як колючі куці держидерева хапають за одяг і не дають іти.

Дерихвіст і крутиголовка помітні тим, що один має довгий вилкастий хвіст, який увесь час ніби задраний догори, а друга надміру крутить головою.

Такими ж образними є народні назви рослин: *ломикамінь*, *любимене*, *болиголов*, *горицвіт*, *негний-дерево*, *покотиполе*.

Пам'ятаєте, які поетичні рядки присвятила Леся Українка квітці *ломикамінь* в циклі «Кримські відгуки»? Там у вірші «Уривок з листа» поетеса розповідає, як разом із супутниками піднімалася на Ай-Петрі. Біля підніжжя гори вони побачили «сади – виногради рясні, кучеряві», далі «лаврів, поетами люблених», пишні магнолії, «струнких кипарисів, густо повитих плющем». Ближче до вершини подорожні поминули берізки, явори, темні дуби, а ще вище – «тільки терни, будяки та полинь».

Потім не стало і їх,
Крейда, пісок, червонясте та сіре каміння
Скрізь понад шляхом нависло, неплідне та голе,
Наче льоди на північному морі!

І раптом аж на шпилі, на гострому, сірому камені Лариса Петрівна побачила *ломикамінь*, схожий на пломінь:

Квітка велика, хороша свіжі пелюстки розкрила,
І краплі роси самоцвітом блищали на дні.
Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг,
Що задавив і могутні дуби,
І терни непокірні.
Квітку ту вчені люди зовуть *Saxifraga*
Нам, поетам, годиться назвати її *ломикамінь*
І шанувать її більше від пишного лавра.

Для поетеси, як ми відчули, ця квітка уособлює непереможну силу творчості та волі до життя.

Покотиполе славиться тим, що після досягання плодів обламається біля основи і котиться далеко-далеко по степу чи пустелі, розносячи своє насіння.

Видно, не одне покоління людей відчуло на собі дію отруйної трав'янистої рослини з родини зонтичних, назвавши її *болиголовом*. Інша рослина з великими стеблами і великими квітками за свою здатність різко подразнювати слизисту порожнину носа і змушувати чхати дістала назву *ломиніс*.

Серед трави яскраво горить на сонці великими жовтими квітками весняна рослина *горицвіт*.

І все-таки найулюбленіша основа для творення назв тварин і рослин – сполучення прикметника з іменником чи іменника з іменником. Вони підкреслюють їхні зовнішні помітні ознаки. Тут перед нашим зором проходять *зіркорил*, *качкодзьоб*, *качконіс*, *мечохвіст*, *носоріг*, *шилодзьобка*, *шилохвіст*, що ґрунтуються на порівнянні. Зверніть увагу, *шилохвіст* – це птах, схожий на качку, з видовженим тулубом і довгим, тонким, як шило, хвостом.

З іншого боку формуються ряди слів типу *довгоніг*, *жовтобрюшка*, *єдиноріг*, *краснопір*, *плосконіс*, *чорногуз*, *товстолобик*, у яких названо складну ознаку, виражену прикметниково-іменниковим поєднанням основ. Пташка *жовтобрюшка* названа так тому, що має жовте черевце.

Такі самі ряди характерні і для назв рослин: *білозір*, *жовтоцвіт*, *остроніс*, *пустоцвіт*, *пізньоцвіт*, *чорноклен*, *чорнослив*.

Ми з вами знаємо, що іменники та дієслова як дві головні частини мови тісно пов'язані в реченні і визначають його будову. Зараз ми переконалися ще й в тому, що в словосполученні вони стають потужним джерелом творення складних іменників.

Не залишаються осторонь і композитні прикметники, адже вони теж виражають характерні ознаки дії. Однак у них свої зв'язки з дієслівно-іменниковим сполученням і насамперед у вираженні об'єктних, інструментальних, часових та інших значень.

Близько шести сотень складних прикметників горнуться до цього типу сполучень. І що ж? – 95,6 % таких слів утворено на об'єктних відношеннях його компонентів: *борошномельний*, *вагоноремонтний*, *залізобробний*, *звукозаписний*, *китобійний*, *листопрокатний*, *смолоперегінний*.

Лише 2,3 % виражає інструментальні значення: *вогнестрільний*, *гребенечесальний*, *машинописний*, *повітробійний*, *рукописний*, *світлокопіювальний*, 1,48 % – значення місця: *водоплавний*, *водорозчинний*, *доморослий*, 0,58 % – часу (*вікопомний*).

Усіх їх пояснюють у такий спосіб, що вони характеризують ознаку через об'єкт дії (*ґрунтообробний* – «призначений для обробки ґрунту»), її знаряддя (*вітрозапильний* – «який запилюється вітром»), місця (*водоплавний* – «який плаває у воді»), часу (*вікопомний* – «якого пам'ятають у віках»).

У вас, напевно, виникло питання, чому такий розподіл слів з цими значеннями? – Виявляється, існує залежність не

тільки складного слова від словосполучення, а й від того, наскільки сильний зв'язок між членами самого словосполучення. І тут треба підкреслити, що в складне слово згортається не будь-яке сполучення, а лише те, в якого дуже тісні зв'язки між його членами. Зразком їх є об'єктно-дієслівні одиниці: *пробивати гірки* → *гіркопробивний*, *плавити сталь* → *сталеплавильний*.

Інструментальні відношення перебувають на периферії залежності предмета від дії, бо до неї наближені об'єкт, адресат, місце, а вже потім її інструмент. От і виходить, що периферійні відношення, які властиві словосполученням, реалізуються мало в складних словах, у той час, коли об'єктні використовуються дуже продуктивно.

Цілі ряди слів ґрунтуються на них. Згадаймо деякі, об'єднані тотожними діями: **збирати** (бавовнозбиральний, бурякозбиральний, зернозбиральний, картоплюзбиральний, кукурудзозбиральний, льонозбиральний, паровозозбиральний, рисозбиральний, силосозбиральний, сінозбиральний, сміттєзбиральний, снігозбиральний, хлібозбиральний, хмелезбиральний, чаєзбиральний), **очистити** (вуглеочисний, зерноочисний, короочисний, льоноочисний, насіннеочисний, повітроочисний, рисоочисний, сіноочисний, спиртоочисний).

Не відстають від них ряди з основами **-будівний** (верстобудівний, мостобудівний, машинобудівний, приладобудівний, тракторобудівний, трубобудівний) та **-любний** (братолюбний, владолюбний, грошололюбний, дітолюбний, життєлюбний, людинолюбний, правдолюбний, працелюбний, світлолюбний, тіньюлюбний, холодолюбний).

Чому ж не пощастило часовим і просторовим відношенням? — Це можна пояснити тим, що вони залежать не лише від дієслова — присудка, а від усієї основи речення, яку утворює єдність дієслова і підмета. Проаналізуємо речення *Він співає пісень у лісі*. Від чого залежить *у лісі*? — *Він співає* (де?), але і від *він* (де? — *у лісі*). Ось і виходить, що такі зв'язки між членами словосполучень заважають згортанню їх у складне слово.

Та не турбуйтеся! У мові всі її частини (словотворення, синтаксис, лексика) гармонійно пов'язані між собою. Незначна кількість тих прикметників, які ґрунтуються на дієслівно-іменникових сполученнях і виражають значення місця або часу, компенсується в мові численними композитами, побудованими на найулюбленіших складними прикметниками означальних словосполученнях. Однак для викорис-

тання останніх у ролі виразників цих значень потрібно, щоб у лексичній семантиці поєднаних одиниць були певні компоненти значення.

Скажімо, в іменників – значення проміжків часу (*довготерміновий, короткотерміновий, довгочасний, короткочасний, довговічний, довголітній, ранньовесняний, ранньоосінній, короткостроковий*), а в прикметників – ознак часової та просторової орієнтації предмета (*верхньощелепний, нижньощелепний, верхньопалубний, нижньопалубний, близько-східний, далекосхідний, передньоаязичний, задньоаязичний, північноамериканський, південноамериканський, західнослов'янський, східнослов'янський*).

Ви помітили, що такі іменники, як *вік, весна, осінь, час, термін, строк, літа*, пов'язані з поняттям часу. Прикметники *довгий, короткий* зв'язані з часом і простором, а *близький, далекий, північний, південний, верхній, нижній, передній, задній* є ознаками просторової орієнтації.

Цікаві явища висвітлюють нам зв'язки синтаксису зі словотворенням. Вони показують, що складний прислівник уникає підрядних словосполучень як основи творення складних слів, хоча сам є повністю підпорядкованим класом слів. Він кориться дієсловом, іменником, а тут виявив непокору, бо віддав перевагу словоскладанню (*часто-густо, тишком-нишком*), а не основокладанню. Не можна сказати, що він повністю оминає композити. Навпаки, прислівник горнеться до складних прикметників, використовує їх як готову твірну основу, додає до неї свій розпізнавальний знак суфікс **-о** і веде себе як справжнісіньке суфіксальне похідне: *глибокодумний* → *глибокодумно*, *віроломний* → *віроломно*, *добродушний* → *добродушно*, *добросовісний* → *добросовісно*, *ймовірний* → *ймовірно*.

А що наші дієслова? Вони, подібно до того, як Атлант тримає небозвід, несуть на собі будову речення, живлять у складі двочленних дієслівно-іменникових сполучень численні композитні іменники, прикметники.

Подальше розгортання словосполучення, де дієслово є головним членом, можливе за рахунок додавання інших учасників дії (адресатів, інструментів тощо), тобто ми весь час будемо одержувати щось на зразок такого фрагмента: *плавити мідь за допомогою високої температури у печах*. Але ж ми перебуваємо на шляху до утворення повного речення! – перечитайте ви. Правильно. Саме тому словотворення інших

частин мови спирається на мінімальне сполучення з двох членів, яке здатне згорнутися в один композит. А дієслово, віддавши свої сили іншим частинам мови в галузі осново-складання, саме майже уникає складних слів. Воно вершить свої справи в одязі морфологічно простого слова.

І, закінчуючи цю розповідь, запитаємо вас, чи можна композити розглядати як особливий структурний тип слів? Звичайно, – відповісте ви. Адже у них поєднуються основи за допомогою сполучних голосних, врешті в них не один, а два корені.

Яку найхарактернішу ознаку внутрішнього синтаксису складного слова ви помітили, порівнюючи, наприклад, такі сполучення, як *переробляти льон*, *переробляти фрукти*, і композити *льонопереробний*, *фруктопереробний*?

У них пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково займає препозицію, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює. Так перебудовуються майже всі слова, пов'язані з дієслівно-іменниковими сполученнями: *правдолюб*, *прилагодобудування*, *рисосіяння*, *каучуконосний*.

Ті з них, що співвідносяться з прикметниково-іменниковими сполученнями, і не повинні перебудовуватися. У них пояснювальний член відразу займає свою препозицію: *чорні брови* → *чорнобривець*, *кривий ніс* → *кривоніс*, *сива голова* → *сивоголовець*, *сива борода* → *сивобородько*, *біла стіна* → *білостінний*, *широкі плечі* → *широкоплечий*.

Запам'ятайте, ця риса внутрішнього синтаксису складного слова характерна не тільки для української мови, а й для інших слов'янських.

ка причин. По-перше, два слова повинні настільки тривало використовуватися поруч, щоб перше з них підказувало друге і щоб виникли реальні умови для їх згортання в одне слово. Це найчастіше буває тоді, коли тимчасові ознаки, скажімо іменника, перетворюються на постійні. В складному слові вони вже й сприймаються як стала єдність.

Прикладів цього процесу можна навести чимало. Візьмімо слова: *картотека-каталог, інженер-будівельник, інженер-геолог, інженер-електрик, інженер-металург, інженер-механік*. Пояснити їх можна в такий спосіб: будь-яка картотека може бути і каталогом, і не каталогом, але коли каталог стає постійною ознакою картотеки, виникає нове слово – *картотека-каталог*. *Інженер* може бути і *будівельником*, і не *будівельником*, але коли *будівельник* з тимчасовою ознакою стає постійною, утворюється нове слово зі значенням спеціальності *інженер-будівельник*. Так само пояснюють інші подібні слова.

Помітна, стійка ознака лягає в основу слів, оформлених словоскладанням. Часто повторювана їх єдність сприяє стягненню двох слів в одне. При цьому велику роль відіграє усталений порядок слідування компонентів такого слова.

Словоскладання ґрунтується також на відношенні семантичного уподібнення двох різних понять на основі якоїсь загальної риси. Те, що є риби, схожі поведінкою до зозуль, помітили вчені, та й то недавно. А ось зовнішня схожість риб з голкою, ремнем, мечем давно відома народам, що живуть біля морів і річок. Скажімо, у *меч-риби* верхня щелепа має вигляд загостреного меча. Цей ніс-меч займає майже половину тулуба риби, що не так і мало, бо вся риба досягає в довжину чотирьох метрів. Не дивно, що таку рибу уподібноли мечу. То вже пізніше вчені після багатьох роздумів і терплячих експериментів установили, що ніс-меч виконує гідродинамічні функції – зменшує опір при русі у воді. Якраз тому *меч-риба* є рекордсменом серед риб, що живуть у прісних та солоних водах. Вона розвиває швидкість близько 100 кілометрів на годину.

Для цієї риби в українській мові є ще назва *мечоніс*. Але ж це композит? – Композит, до того ж цікавий тим, що засвідчує в сучасній мові перехід від слів, утворених словоскладанням, до одиниць – наслідку основоскладання. Саме таким був процес історичного розвитку складних слів. Спершу виникло словоскладання, далі на його ґрунті сформува-

лося основокладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами слова.

Так що ж таке словоскладання і чим воно відрізняється від основокладання?

При ньому відбуваються поєднання кількох оформлених слів або форм слів без сполучних голосних і в певній послідовності: лікар, терапевт → лікар-терапевт, по цей бік → поцейбічний, того року → тогорічний, мов → мовби → мовбито → немовбито, давним-давно. Часто словосполучення стягуються в одне слово без зміни форми його складників (вкорочування чи розширення основ): ніпрощо, насамперед, вранці-рано.

Відомі складні слова, які «законсервували» в собі сполучники: брат-і-сестра, мати-й-мачуха. Це поетичні народні назви братків і підбілу. А є такі, що назавжди зацементували в собі прийменники пліч-о-пліч, ніпочім, частки де-не-де, коли-не-коли, або займенники будь-що-будь.

На арені словоскладання частини мови представлені нерівномірно. Перед ведуть іменники (бавовна-сирець, Іванчай, Іван-покиван, льон-довгунець). Їх наздоганяють прикметники (зменшено-пестливий, зблакитна-темний, рівновеликий) та прислівники (абикуди, волею-неволею, повік-віки, хрест-навхрест).

До словоскладання вдаються займенники, що любляють частки (абиякий, бозна-що, казна-чий, який-небудь, такий-сякий), сполучники (неначебто), звуконаслідувальні вигуки (дзень-дзелень, кахи-кахи, люлі-люлечки, пугу-пугу, тік-так).

Ви шукаєте серед них дієслова і не знаходите їх. Думаєте, наш недогляд? – Ні. Дієслів, утворених словоскладанням, і справді немає у більшості словників літературної мови. Лише один, частотний словник художньої прози, фіксує дієслова цього типу: говорити-балакати, ходити-походжати.

Пригадуєте народну примовку «Говорили-балакали, розказали (розійшлися) – заплакали»?

Цікаво, що дієслова в текстах найчастіше вживаються в минулому часі (біг-біг, блукав-блукав, дивився-дивився, гримів-питав, мудрував-хитрував, розсердився-розгнівався, цвів-сміявся), рідше в теперішньому (говорить-говорить, кидається-стогне, плаче-тужить, стоїть-стоїть). То чому ж їх немає в інших словниках?

Мабуть, через те, що укладачі словників вважають такі випадки простим повторенням тих самих дієслівних слово-

форм. З ними можна було б і погодитися, коли б ми не відчували, що в значеннях таких подвоєних дієслів формується нова характеристика дії – її інтенсивність.

Доводиться все ж визнати, що одній з головних частин мови не щастить і в словоскладанні. І знову потрібно знайти причину, а вона в природі значення слів. У іменників воно предметне, у дієслів означальне. Ви знаєте, що вони виражають динамічні ознаки предметів, які характеризуються через дії в часі.

Вчені давно помітили, що слова, які називають ознаки, обов'язково повинні співвідноситися з предметними іменами. З цього логічно випливає, що складне дієслово повинно відобразити в своїй будові співвіднесеність іменника та дієслова.

Однак дієслова типу *плакати-ридати* не виявляють цього співвідношення. Якраз тому такі дієслівні найменування перебувають на периферії словотворення. Навіщо ж вдаватися до складних слів, коли є інші,ощадливіші, засоби вираження значення інтенсивної дії – у межах простих афіксальних похідних. Мова ніби наказує: не вдавайся до словоскладання там, де можеш обійтися простим словом! Адже в твоєму розпорядженні багато афіксів, які тобі допоможуть виявити різні ознаки дії – однократність і багатократність (*стукнути, стукати*) та інтенсивність (*стуконутти*).

Зате іменникам простір. За допомогою словоскладання вони виражають родо-видові відношення, а також співвіднесеність цілого і частини. Хіба не є ілюстрацією родо-видових відношень складні іменники – назви професій (*інженер-технік-технолог, технік-механік, читець-декламатор*), військових, наукових та інших звань (*віце-президент, генерал-полковник, інженер-контр-адмірал, прем'єр-міністр*).

Частиною від цілого є назви членів партій, угруповань, представників тих чи інших національностей (*бурят-монгол, комі-перм'як, комі-зірянин, радикал-соціаліст*).

Багато іменників – назв приміщень використовує словоскладання, підкреслюючи їхнє функціональне призначення: *бібліотека-читальня, вагон-ресторан, хата-лабораторія, хата-читальня*.

Словоскладання іменників живе не лише в книжній мові чи використовується як джерело творення термінологічної лексики. Воно дихає ще і могутнім подихом народної творчості та фантазії.

Кого з вас у дитинстві не лякали, граючись і примовляючи:

А я – рак-неборак,
Як ущипну,
Буде знак!

У мене і зараз перед очима

Кіт-воркіт біля воріт
Чеше лапкою живіт.

І які ж співзвучні складні слова линуть до нас із казок: *вовчик-братик, жар-птиця, зайчик-побігайчик, чудо-юдо, риба-кит, шуря-буря!*

Які поетичні народні назви рослин дісталися нам у спадок: *буркун-зілля, жовтець-пшінка, люби-мене, рай-дерево, сон-трава, труга-зілля!* Багато з них стали надбанням ботанічної лексики. А що ж? Не все латинські терміни. Їх мало. Термінологію науки повинні живити соки рідної мови, тоді вона стає гнучкою і витривалою.

Така вона різнорідна стихія словоскладання! З одного боку, суворі терміни, та ще й запозичені (*вакуум-апарат, рентген-апарат, дизель-мотор*) або скомбіновані зі своїми словами (*альфа-проміння, бета-проміння, гамма-проміння, дельта-проміння, ікс-проміння*), з другого, – слова з пісень, казок, з глибин народної мудрості: *дівчина-тополя, коза-гереза, лисичка-сестричка.*

Прикметники, утворювані словоскладанням, більше ділові. Звичайно, і серед них трапляються ласкаві слова зі значенням підсиленої ознаки: *гарний-прегарний, густий-густиий, грімучий-дрімучий, одним-однісінький, перший-ліпший, радий-радісінький*. Однак це царина простих зменшено-пестливих прикметників, які за допомогою суфіксів передають емоційні значення. Там *малий, маленький, малесенький, малюсінький, масюпусінький, зелений, зелененький, зелене-сенький, зеленісінький*, там і *високий, зависокий, височений, височезний, важкий, заважкий, важений*. Мале і велике, і все в межах простих афіксальних слів. Тут ніби випробовується правило: що коротше, те краще, те частіше використовується в мові.

І все ж більше нейтральних прикметників, утворюваних словоскладанням. Вони переважно віддієслівного походження і конкретизують ознаки способу виконання дії, вказаної другою основою слова: *легкозаймистий, легкоздійснений*,

рівномірноприскорений, рівномірностповільнений, швидкодіючий. Рекордсменом в оцінках є основа **мало-**. Вона приєднується до дуже багатьох різних основ, а сама сигналізує скрізь про одне: «недостатньо», «менше, ніж треба»: *маловивчений, маловірогідний, малограмотний, малодійовий, малоздібний, малознайомий, малоістотний, малокомпетентний, малокорисний, маломіцний, малоношений, малопереконливий, малопідготовлений, малопомітний, малорухомий, малосвідомий, малоуспішний.*

І все мало та мало! Такий короткий, але дуже багатий за змістом цей прислівник. А те, що достатньо чи багато, підкреслюється іншими основами, скажімо **високо-**. Тоді з'являються брати-антоніми: *висококваліфікований* – *малокваліфікований*, *висококультурний* – *малокультурний*, *високоосвічений* – *малоосвічений*, *високорозвинений* – *малорозвинений*, *слаборозвинений*.

Прислівники рідко використовують основоскладання, але полюбляють словоскладання. Такі складні похідні виражають найрізноманітніші значення: часу (*давним-давно, ось-ось, от-от, чимшвидше, щогодини*), способу дії (*всього-навсього, легве-легве, легве-не-легве, переваги-ваги, темно-претемно, хтозна-як*), місця (*де-де, чимдалі, щодалі*).

На відміну від морфологічно простих однокоренових прислівників вони вказують на підсилені значення або підкреслюють їх визначеність-невизначеність.

Давайте порівнювати разом слова з відтінком підсилення. Ось перспектива далі (*ген-ген, далеко-далеко*), часу (*вранці-рано, здавен-давна, повік-віки*). А ось спосіб, доведений до повної межі: *видимо-невидимо, зрештою-решт, трохи-потроху, тишком-нишком, часто-густо*.

Існує ще одна можливість: за допомогою складних прислівників можна передати наростання якості, кількості, часу: *чимдалі* (якогога далі), *чимдуж* (з великою силою), *чимнайраніше* (якнайраніше), *чимшвидше* (якнайшвидше).

Щоб побачити, як виражається визначеність – невизначеність місця, часу, способу, вишикуємо ряди слів за відповідними значеннями:

місце

невизначене: *абиде, будь-де, будь-куди, деінде, куди-інде, хтозна-де, хтозна-звідки, хтозна-куди, хтозна-звідкіль*

визначене: *онде, осьде, отут, отуди*

час

невизначений: *абиколи, бозна-коли, будь-коли, вряди-годи, деколи, десь-інколи, звіку-повіку, згодом-перегодом, казна-коли, коли-неколи, колись-не-колись, хтозна-відколи, хтозна-коли, хтозна-поки*

визначений: *день-денно (щоденно), звіку-зроду (з самого початку), звіку-правіку (споконвіку), навік-віки (назавжди), насамперед, насамкінець*

спосіб

невизначений: *бозна-як, будь-як, казна-як, так-сяк, хтозна-як*

визначений: *волею-неволею, донесхочу, запанібрата, переваги-ваги (перевалюючись).*

Справді, вони уточнюють нашу орієнтацію в просторі, часі, дають можливість визначити ознаки способів дії. Коли ж нам хочеться висловити свої заперечення, прислівники дають у наше розпорядження відповідні слова: *аніде, анізащо, анікуди, аніскільки, анітрохи*.

При цьому ви можете пом'якшити категоричність заперечення чи твердження, використавши складні прислівники як твірні і додавши до них суфікси: *анітрохи* → *анітрошки* → *анітрошечки*, *щогодини* → *щогодинки* → *щогодиноньки*.

Ви тільки подивіться, які це пестливі слова: *аніскілечки, ондечки, осьдечки, шолітечка, щораночку, щохвилинки, тишечком-нищечком*.

Коли ж ми захочемо уточнити ознаку, посилити твердження, тоді використаємо прислівники з компонентами **що-, як-, напів-**. При цьому ми виділяємо перебіг дії в часі та її періодичність (*щовесни, щовечора, щовихідного, щовівторка, щодекади, щодня, щодоби, щомиті, щомісяця, щопівгодини, щопонеділка, щороку, щоразу, щотижня, щохвилини*).

Таким багатим може бути мовлення. А ми ж ще не вичерпали всіх можливостей мови. Вона дає нам засоби підкреслити, що ознаки способу дії доведені до краю (*щонайшвидше, щонайнижче, щонайбільше, щонайменше, щонайкраще, щонайгірше, щонайширше, щонайповніше; якнайбільше, якнайрішучіше, якнайтепліше, якнайпильніше*) або тільки до половини (*напівголоса, напівжартівливо, напівсвідомо, впівголоса, впівока, впівсили*).

І тут, і там складні прислівники допомагають нам зробити виразнішою нашу думку.

ЯК ВИНИК ТОЛ?

Сподіваюсь, це слово відоме вам. Ви ж читали оповідання, повісті та романи про війну і знаєте, як партизани самі добували тол, як він був їм потрібен. Від толу летіли під укіс поїзди, вибухали склади боеприпасів ворога. Отже, тол – це вибухова речовина і скорочена назва від *тринітротолуол*. Ви лиш придивіться, як вона утворена. З складного чотирьохосновного слова вичищена вся середина. Не повезло ні основі **три-**, ні утвореній від назви колумбійського міста Толу **толу-**. Лишили початкову літеру першої основи **т** і повністю останню **-ол**. Їй пощастило, бо вона часто використовується в складних словах і пов'язується з поняттями «олія», «масло», «мастило». Ця основа запозичена в українську мову з латинської від *oleum* «олія». У нашій мові вона стала майже суфіксом в іменниках – назвах речовин: *автол*, *бензол*, *валідол*, *димедрол*, *ментол*, *нігрол*, *полістирол*, *солідол*, *фенол*, *фталазол*.

Ви переконалися, що тол справді скорочена назва, яка є аббревіатурою. У школі вам кажуть, що аббревіатура – це складноскорочене слово, утворене з початкових складів слів або з перших літер словосполучень. Зразком слів першого типу може бути *нардеп*, бо від *народного депутата* в аббревіатурі лишилися один склад першого та ще один склад другого. Типовим представником ініціальних аббревіатур є *ООН*. Це все, що зосталося від *Організації Об'єднаних націй*.

Абревіація – спосіб творення абревіатур, причому порівняно молодий. Він утворився у ХХ столітті. Тут ви повинні зупинитися і замислитися над питанням: що ж швидше з'являється в мові – нове слово чи новий спосіб словотворення, у кого з них сильніша реакція на соціальні впливи?

Звичайно ж, найактивніше відповідає на соціальні зміни лексика. У відповідь на соціальний запит з'являються нові слова. Поява нових способів словотворення – явище рідкісне. Нові словотворчі засоби теж виникають досить повільно.

Тут навмисно повторені кілька разів словоформи *новий, нові*, бо ми з вами – свідки й співучасники справді унікального явища – нового способу словотворення, внаслідок якого в мові виникла велика група слів, нових за своєю структурою і значенням.

Знаєте, яка найхарактерніша ознака абревіатур, що вирізняє їх з-поміж усіх інших слів? – Своєрідна морфемна будова. Поділ абревіатурного слова на складові частини якісно інший, ніж у нескорочених одиниць. Порівняймо непохідне слово *комітет* з іншими спорідненими за коренем похідними: *підкомітет, комітет-ник, комітет-ськ-ий*. Чітко встановлюються морфеми: корінь **комітет-**, префікс **під-**, суфікси **-ник, -ськ-**, нульові закінчення в іменників і **-ий** у прикметника.

Тепер перерахуємо ряд слів: *виконком, волвиконком, губком, губвиконком, групком, завком, крайком, крайвиконком, місцевком, міськвиконком, міськпартком, обком, облвиконком, окружком, окрвиконком, окрпартком, партком, повітком, профком, робітком, райком, райпартком, сільвиконком, сільревком, страйком, студком, тервиборчком, фабзавком, фабком*. У них виділяється спільний компонент **-ком**. Але що це? Морфема чи її уламок? Ніхто не сумнівається, що **ком-** співвідноситься з *комітетом* і має те саме значення. Отже, такий складник – синонім цілого слова. Подібно до інших морфем він повторюється в багатьох словах і в сполученні з різними основами, які уточнюють, де саме цей комітет організовано (у волості, губернії, повіті, місті, області, округу, районі), кого він представляє (робітників, селян, студентів, профспілку).

Виходить, що з його допомогою утворюються різні нові слова в мові. Коли так, це теж морфема. Назвімо її абревіатурною. Вона по праву повинна зайняти своє місце серед інших одиниць мови.

Звернімося ще до скорочених частин слів. Спочатку до тих, які починають аббревіатуру. Ось **проф-**, що співвідноситься зі словом *профспілковий* і має те саме значення. Ця морфема виділена окремою статтею в тлумачному словнику української мови з уточненням того, що вона співвідноситься або зі словом *професійний*, або з *профспілковий*. **Проф-** теж виступає активним засобом словотворення: *профквиток, профорган, профорганізація, профорганізатор, профробота, профрух*.

За кілька десятиріч у нашій мові з'явилося таких морфем чимало. Ось ті, що починають слова: **рев-** (*революційний: ревійськарада, ревом, ревомісія*), **мед-** (*медичний: медкомісія, медобслуговування, медперсонал, медпрацівник*), **вет-** (*ветеринарний: ветамбулаторія, ветдопомога, ветлікар, ветпункт, ветсанітар, ветфельдшер*).

А ось ті, що його закінчують: **-орг** (*організатор: групорг, профгрупорг, профорг*), **-кор** (*кореспондент: робкор, сількор, робсількор, власкор, диткор, спецкор, юнкор*).

Усе це морфемі нового типу, що ввійшли до арсеналу словотворчих засобів мови. Вони не дорівнюють кореням повних слів, наділені значеннями, можуть бути повторюваними і частотними. Деякі з них навіть стали самостійними словами і відмінюються як звичайнісінькі іменники. Ось *зав*. Він же *завідувач*. Кажуть: *немає зава, доповім заву*. В нього і похідне є – *завівський*. Від *агіт* утворена *агітка*, що сприймається як нормальне суфіксоване слово. У словниках фіксуються також *спец* (*спеціаліст*), *бух* (*бухгалтер*), і навіть *голубух*.

Ось такі вони аббревіатури різні! Але є в них ще одна спільна і визначальна риса. Це клас слів, який в основному, щоб не сказати майже повністю, належить до іменників. Є з десяток аббревіатур – прикметників на зразок: *агітмасовий, культосвітній, культшефський, санепідеміологічний*.

Одні називають держави: *КНР, ПНР, США*. Другі – організації у нас у країні: *ЦНДІ* (Центральний науково-дослідний інститут), *ЦВК* (Центральна виборча комісія) і міжнародні: *ООН, ЮНЕСКО, НАТО, ЄС, ОБСЄ, МВФ* (Міжнародний валютний фонд), назви наукових та навчальних закладів, академій, бібліотек: *КНУ* (Київський національний університет) імені Тараса Шевченка, *КПІ, ЦНБ* імені В.І. Вернадського, *ХТЗ, Грузіяфільм, виконком, загс*. Багато аббревіатур є скороченими.

Невпинно поповнюється група аббревіатур, що є назвами машин: *ЛАЗ, МАЗ, КРАЗ, КАМАЗ, ЕОМ, ЄС, врубмашина, земснаряд, сільгоспмашина*.

Абревіатури не тільки швидко виникають у мові, а й надзвичайно активно обростають похідними: *фізкультура* → *фізкультурний, фізкультурник, фізкультурниця*.

Однак придивіться до похідних! Це або іменники, або прикметники. Серед них зовсім відсутні видаб্রেвіатурні дієслова. У цій царині, як бачимо, панують відношення між предметними і означальними словами.

Видаб্রেвіатурні похідні ніби ходять по такому семантичному колу: скорочена назва організації, установи → особа – їх член → ознака предметів та осіб за відношенням до організації. Ось подивіться: є *Дніпробуд*, на ньому працюють *дніпробудівці, сформувався дніпробудівський стиль роботи*.

Закономірно, що серед іменників, утворених від абревіатур, переважають найменування осіб: *обкомівець, виконкомівець, генштабіст, врубмашиніст*. Прикметники є тільки відносними: *жінвідділівський, наркомівський, рабфаківський*.

Зараз ми проведемо невеличкий експеримент. В уривку з «Поєми про море» О.П. Довженка необхідно відібрати незвичні абревіатури: «Так. Не тільки орли-соколи злетілися до нас. Прилетіли й дрібні пташки – заготкурочка, заготкачечка, райгусак, райкарась, промцибуля, облсметана».

Я б відібрала *заготкурочку, заготкачечку, райгусака і райкарася*. Дуже вже вони виділяються своїм стилістичним забарвленням. Це явна пародія на районну рекламу та надмірне використання абревіатур. Не дивуйтеся. Так було завжди. Абревіатури з часу свого активного проникнення в загальнолітературну мову ніби стояли на перехресті двох зустрічних потоків. Одні їх творили, забуваючи іноді про міру. Другі з ними воювали, називали словами з пташиної мови, підкреслювали, що вони не ведуть до взаєморозуміння. А істина пролягала, як завжди, посередині. В мові закріплювалися ті абревіатури, які ставали економним знаком спілкування (подібні до *толу*), і відсівалися ті, що відходили разом з «конторами», які їх народжували.

Під кінець розповіді в мене лишилося кілька запитань для допитливих. Де витоки абревіації? З чого все починалося? Будемо міркувати разом!

До речі, ви бували коли-небудь у Софії Київській? Той, хто відвідав цей собор – чудовий пам'ятник архітектури XI століття, не міг не звернути уваги на його фрески чи ікони святих і написи вгорі біля них. Там стоять, скажімо, *ХСЪ, БЪ*. Це типові скорочення слів *Христос, бог*, які тоді писалися дещо інакше, ніж зараз *ХРИСТОСЪ, БОГЪ*.

Як — здивуєтеся ви, — XI століття і вже скорочення? — Саме так. Важко було писати повні слова на мокрих, свіжих стінах. Та й місця не було. Не можна було займати довгими написами ікону, бо псувалося враження від неї.

Такі типи скорочень трапляються також у старослов'янських текстах. Папір був дефіцитним. Потрібно було його заощаджувати, та й писарі стомлювалися, переписуючи книжку, тому охоче використовували дозволені скорочення. Вони називалися графічними.

Найдавнішими серед них є ініціальні скорочення. Причому першими піддалися цьому процесові імена людей. На монетах, гербах, знаменах ставилися ініціали. Їх і посьогодні можна бачити як мітки на особистих речах, одягові, навіть у дитячих садках.

Згодом традиція замінювати повне ім'я однією початковою літерою переселилася в листування, художню літературу, газети і журнали. Поети присвячували свої твори Н. Н. чи Н. Ф. К., чи А. К., прагнучи перелити свої почуття у вірші і не розкрити імені тієї або того, кому вони присвячувалися. Настирливі дослідники згодом будь-що намагалися розкрити ініціали, щоб усе було відоме про класика, щоб нічого не лишилося прихованим.

У нашого великого Кобзаря є два вірші. Один з назвою «Ликера» і припискою біля заголовка (На пам'ять 5 Августа 1860 г.). Він про кохання поета (не даремно ж Шевченко називає дівчину «Моя ти люблю»), його сподівання на одруження і спільне життя «в хатині тихій і веселій». Другий — «Л.» теж датований 1860 р., але гіркий і сумний, бо Тарас Григорович в «одині — самотині» згадує кохану дівчину і розрив із нею.

Дослідники твердять, що обидва вірші присвячені Ликері Полусмаковій — дівчині-кріпачці, з якою хотів одружитися Т.Г. Шевченко в останні роки свого життя.

Ви вже зробили для себе висновок про те, що графічні скорочення з'явилися у писаних текстах? — Правильно зробили. Як їх читали? — За назвами букв. Робили так, як ми зараз: *НТР* — *ен те ер*. Ось які абrevіатури виникли найраніше — ініціальні буквеного типу. Поступово формувалася традиція такого прочитування й абrevіатура ставала стійким словом, здатним вживатися поза контекстом.

Ближче до ХХ століття стали скорочувати власні назви, наприклад — політичних партій. У Росії їх виникло кілька і вони були в опозиції до царського уряду. Так, одна з них мала

назву *КД* – *ка-ге*, тобто *конституційно-демократична партія*. Її члени за аналогією до вихованців військових училищ *кадетів* також іменувалися *кадетами*. Від скороченої назви *соціал-демократичної партії СД* утворився *есдек*, що іменував її члена. На їхньому фоні виділявся *есер* – *соціаліст-революціонер*.

1912 року була випущена підпільна поштова марка з ініціальною аббревіатурою *РСДРП* – *Російська соціал-демократична робітничка партія*. Тоді деякі скорочені назви взагалі використовувалися тільки в підпільних листівках, відозвах, газетах.

З розвитком оперативного ділового спілкування, впровадженням телеграфного зв'язку, розквітом реклами відкрилася широка дорога для творення аббревіатур. Однак найбільше соціальне замовлення на них виникло після більшовицької революції. Треба було замінити один державний апарат іншим, оновити назви службовців, організувати нові інститути. Все починалося з *революційних, робітничих, заводських, районних, прогдовольчих комітетів*, а потім у житті, в щоденному спілкуванні згорталось в *ревкоми, робіткоми, завкоми, райкоми, прогкоми*. Комісії були надзвичайні, *інспекції робітничо-селянські*. Так виникло *ЧК* (*Чрезвычайная комиссия*), що запозичене в українську мову як готова одиниця разом зі своїм похідним *чекіст*. Так утверджувався *Робселін*. Зрештою в такий спосіб виникло багато аббревіатур, які поповнили словниковий склад мови, вплинули на всю систему словотворення.

Зміна радянської парадигми сприйняття світу з її однопартійною системою зумовила виникнення численних найменувань політичних фронтів, блоків, об'єднань, партій, в основі яких словосполучення, що згорнулися на наших очах в аббревіатури: *БЮТ* (Блок Юлії Тимошенко), *БПП* (Блок Петра Порошенка), *НДП* (Народно-демократична партія), *СДПУ* (Соціал-демократична партія України).

У наш час джерелом аббревіації став науково-технічний прогрес, необхідність якомога швидшого обміну науковою інформацією. У цьому потоці аббревіатури вирують з великою силою, утверджуючись спочатку в кожній науці, згодом у літературній мові, а потім в інтернаціональній термінології.

Цьому сприяє електронна форма організації та обміну інформації, всесвітня мережа інтернет, вікіпедія тощо.

ВІД ЛАВСАНУ ДО МЕЛАНУ

Г   і
Є   Ю   Я
Л   Б
М   К   Ш
Q   8
A   П
    ◊   ◊
    ◊   ◊

Багато скорочених слів ви знаєте і користуєтеся ними щодня, але не здогадуєтеся, що вони є наслідком різноманітних скорочень. Відбулося це тому, що їхні творці свідомо намагаються з самого початку замаскувати їх під звичайні-сінькі слова. Як ви зараз побачите, безіменні творці таки досягли значних успіхів у цьому.

Сьогодні автобус став зручним і звичним засобом пересування. Користуючись ним, ви не думаєте про те, як він виник і що за складники в цього слова. Їдете собі і все. А коли заглянете в лабораторію його виникнення, дізнаєтеся, що в автобуса був попередник з назвою *омнібус*. Була то кінна багатоколісна карета, що здійснювала регулярні рейси між населеними пунктами. Назва її іде від латинського слова *omnibus* – буквально «для всіх». А що наш автобус? – Він поєднав у собі два слова: *автомобіль* і *омнібус*. Але як? Ось подивіться: [авто(мобіль) і (омні)бус]. Ви бачите, що з його складу вилучені дві досить вагомі частини слів – кінець першого і початок другого. Їх ми позначили круглими дужками. Так і виник автобус або інакше – *автомобіль загального користування*. Спочатку він був розрахований на дев'ять пасажирів, згодом і сам розрісся, і людей став брати більше.

Конструкція слова автобус виявилася зручною. За її зразком збудовані ще *аеробус* та *електробус*. Поеднання основи [аеро- і (омні)бус-а] дало назву багатомісному пасажирсько-

му літакові з вантажним салоном – *аеробусу*. *Електробус* є різновидом автобуса. Його двигун живиться електричним струмом від акумуляторних батарей. Саме ця його особливість передається в слові основою **електро-**, поєднаною зі скорочуваним (*омні*)бусом.

Повторюваність конструкції, тобто схеми побудови одного слова в інших словах має велике значення для їхнього життя. Коли похідна одиниця належить до масового, серійного випуску, їй, як правило, гарантоване довше життя, ніж одному слову, бо її значення і структура розпізнаються краще. Це в першу чергу стосується аббревіатур. Багато з них, особливо ініціальних, пішли з життя саме через свою індивідуальність. Вони виникли «на випадок» і пішли слідом за ним.

Навіть ті аббревіатури, що вижили, бо називали соціально значущі явища, сьогодні «прочитують» із труднощами. Так, ми всі знаємо слово *ГОЕЛПРО*, частіше чули його в сполученні *план ГОЕЛПРО* і знаємо, що йдеться про дуже сміливий, революційний план електрифікації зруйнованої і злиденної Росії. Адже він був прийнятий 1920 року. Серед його авторів і такий ентузіаст, як інженер Г.О. Графтіо. Той Графтіо, який ще до революції створив 16 проектів гідроелектростанцій і в 1905 році висловив ідею про те, що можна перегородити дніпровські пороги і збудувати гідровузол, щоб одержувати електроенергію. Та всі вони лишалися на папері.

Це він у 1918 році погодився будувати гідроелектростанцію на річці Волхов, щоб забезпечити Петроград електроенергією. Ні громадянська війна, ні голод, ні розруха, ні відсутність матеріалів та устаткування не змусили Графтіо відмовитися від будівництва. За вісім тяжких років Волхівська ГЕС була збудована. І струм, який виникав від падіння води, пішов на Петроград.

Так от, Г.О. Графтіо був одним із членів комісії *ГОЕЛПРО*. І ця аббревіатура була скороченою її назвою від *Государственная комиссия по электрификации России*. В українську мову вона запозичена з російської і загубила зв'язок з тим словосполученням, на основі якого виникла, тому значення її сприймається в стертому вигляді.

Для багатьох ініціальних та ініціально-складових аббревіатур дуже важливо зберігати співвіднесеність зі своїм родичем – словосполученням, інакше вони не прочитуються. Що може сказати вам поза контекстом така аббревіатура, як *ВНДІВС?* – Нічого. Навіть спеціалісти гадатимуть, про який

інститут іде мова – Всесоюзний науково-дослідний інститут ветеринарної санітарії чи Всесоюзний науково-дослідний інститут вологих субтропіків. Трохи легше з тими назвами, що додають хоч якісь «прочитувані» частини слів, які «наводять» на слід поняття. Перегорніть «Словник скорочень в українській мові». Скільки таких назв там фіксується!

ВНДІБіоніка, ВНДІГеофізика, ВНДІГігромаш, ВНДІГіпс. Ви помітили, як вони пишуться? Після чистої ініціальної аббревіатури стоїть або повне слово, або його скорочена частина, щоб здогадався відвідувач, що **маш**- вказує на інститут якогось машинобудування – чи то *сільмаш* (читай сільськогосподарського), чи *Дмаш* (деревобробного), *землемаш* (землерийного), *текмаш* (текстильного), *метмаш* (металургійного).

Погодьтеся, що все одно незручно. Хоча в паперах ходять оті *ВНДІ* чи *НДІ* і називають якісь інститути, але визнати їх повнокровними словами важко. Вони тільки й годяться для того, щоб заощаджувати папір.

Скорочення приживається в мові, коли воно має подобу слова, часто використовується в мовленні, повторюється з однаковим значенням у серіях слів і різних стилях літературної мови. Тому й маскуються скорочені слова під справжні і стають у шеренги тих похідних, що близькі до них тематично.

Існує, наприклад, багато слів, які називають різні природні й штучні, органічні та неорганічні речовини, які закінчуються суфіксом **-он**: *ацетон, гудрон, радон, поролон, халцедон, нитрон, орлон, капрон, нейлон, гормон, нейрон, хлор-ацетон*. Серед них і назви лікарських препаратів: *пірамідон, кортизон, інтерферон, цитрамон*, а також найменування елементарних частинок: *електрон, позитрон, дейтрон, нейтрон, протон, нуклон*. Це визнані терміни і повноправні слова загальнолітературної мови. Частина з них належить до інтернаціональної термінології. І обриси цих слів задані: значення речовини і суфікс **-он**. Коли їх дотримуватися при творенні слова, воно виживе в мові. Скажімо, відкрили нову елементарну частинку і дали їй назву на честь індійського фізика Ш. Бозе – *бозон*. Адже ці частинки описуються квантовою статистикою Бозе – Ейнштейна. І слово живе далі, бо при його творенні дотримано схему однойменних одиниць.

Удалося хімікам одержати сполуку бору та азоту і назвали вони її *боразоном*, скороченим словом від [бор і аз(от) + он], що має подобу повних одиниць. Воно теж зайняло своє місце в їхніх рядах.

Серед цих слів зустрічаємо іменник *позитрон*, який своєрідно зберігає зв'язок зі своїм вічним супутником *електроном*, найменшою елементарною частинкою з негативним зарядом: [пози(тивний) і (елек)трон] → *позитрон*.

Цікавим прикладом подвійного скорочення у межах однієї схеми є слово *мезони*, що називає нестабільні елементарні частинки. Спочатку був *мезотрон* від [грецького *мез*-середній і (елек)трон]. Далі ... далі за аналогією до *протонів*, *нейтронів* лишилися тільки *мезони*.

Відома вам *пластмаса* веде свою родослівну від [пласт(ична) і маса]. Вона і сама виявилася придатною до подальших скорочень і дала життя цілому ряду слів – назв різноманітних матеріалів. Звернімося за прикладами до лабораторії виготовлення слова *поропласти* – назви м'яких і легких пористих матеріалів, одержуваних з полімерів. Придивімося до його складових молекул: [пор(исті) і пласт(мас)и]. Схоже на те, що при творенні споріднених з *пластмасою* слів, усіх отих *пінопластів*, *склопластів*, *амінопластів*, *вініпластів*, був використаний уже готовий будівельний блок – ***-ласти***.

Отож, коли є ряд подібних між собою одиниць, виживає і цілий гурт, і одне слово. Тоді скорочення прилаштовується до звичайних повних слів і мирно співіснує з ними. Так, наприклад, як це роблять *аероторія* [аеро ...– і (тери)торія] та *акваторія* [аква ...– і (тери)торія] з *територією*.

Такий спосіб скорочування слів учені жартівливо порівнюють з валізою. Є верхня і нижня кришка, а те, що всередині, упаковане, приховане. Часто творцям таких слів, особливо термінів, не можна відмовити у винахідливості.

Люди спокійно п'ють собі *бромізовал* і *валокордин*, не знаючи, що до їх складу входить валеріана. Від неї лишився *вал-*. *Бесалол* упаковав у собі щонайменше чотири багатоскладових слова. Спочатку з'явився *салол* від [сал(іцилова кислота) і (фен)ол]. Далі виник *бесалол* від [бе(ладонна) і салол].

У таких випадках учені-фармацевти та лікарі дбають про точність терміна і про те, щоб він став зручним, економним знаком спілкування. Так, для того щоб боротися з нашою підвищеною дратівливістю та безсонням, учені винайшли *белатамінал*. Ми замовляємо його в аптеці, легко вимовляючи штучно створене слово, і не знаємо його довгого «прообразу»: [бела (донна), (ерго)тамін і (фено)барбітал].

Та в нас і немає крайньої потреби це знати. Досить того, що ми, аптекарі та творці слова однаково пізнаємо його і завдяки цьому використовуємо в своєму спілкуванні.

До багатьох скорочених слів ви настільки звикли, що здивуєтеся, побачивши їх попередників. Звучать вони так, як усі повні слова: *магнітола* ← [магніто(фон) і (радіо)ла], *ситал* ← [с(кло) і (крис)тал], *карборунд* ← [карбо ... – і (ко)рунд], *кермети* ← [кер(аміка) і (мет)ал].

Однак існує одна виразна риса у таких скорочених слів, яку ви, мабуть, уже помітили. У процесі їх творення не звертають жодної уваги на їхні морфеми (корені чи суфікси, чи префікси). Ріжуть, що називається, по-живому. Жодних морфемних кордонів чи меж при цьому не визнають, аби новоутворюване слово було благозвучним як нова мовна одиниця.

Порівняйте два красиві слова: *альфоль* і *алюмель*. У обох із них початкові **ал-** і **алюм-** залишки основи **алюмін-**: [ал(юміній) і фол(ьга)] → *альфоль*, [алюм(іній) і (нік)ель] → *алюмель*.

Деякі частини скорочених слів перероджуються в своєрідні морфеми і поповнюють у такий спосіб інвентар словотворчих засобів мови. З їхньою допомогою утворюються ряди слів, співвідносних із одним родовим поняттям. Таким, наприклад, стало *мото* – скорочена частина слова *мотоцикл*: *мотобол*, *мотодром*, *мотокрос*, *мотоклуб*, *моторалі*.

В слові *мопед*, що спершу виникло як *мотопед* – [мото(цикл) і (велоси)пед], від цієї частини згодом відсікли ще один склад **то**.

Цьому процесові підлягають слова найрізноманітнішої морфемної будови, навіть ініціальні аббревіатури, які, здавалось би, дали вже скорочувати нікуди. Та ось подивіться самі. Без сумніву, ви чули про *лавсан*. Це назва синтетичного волокна і тканини (від початкових літер *Лабораторії високомолекулярних сполук Академії наук СРСР*). Тільки-но воно прижилося в мові і більшість носіїв мови забула про його вихідну словотвірну основу, як з'явилося нове слово *мелан*. Теж різновид *лавсана*, але малоеластичного. А виникло воно як наслідок скорочення, під яке підпав і сам *лавсан* [м(ало)е(ластичний) і (лавс)ан].

Ми з вами уже пересвідчилися в тому, як багато слів утворилося в нашій мові способом аббревіації. І сама вона суттєво вплинула на всю систему словотворення. Аббревіація стимулювала скорочення неаббревіатурних слів за своїми

зразками. Звичайні собі загальні слова почали скорочуватися не на морфемному шві. Частіше це запозичені одиниці, їхню морфемну будову носії мови усвідомлюють не так чітко, тому і відтинають їхні частини, де хочуть.

Ви й самі користуєтеся такими словами. Згадайте *маг* (замість *магнітофона*). Ви можете сказати спересердя, що хтось *шиз* чи *шизик* (від *шизофреніка*), бо гнівається на нього. В передачах по радіо для школярів прижився всезнайка *кіберик* – не то хлопчик, не то робот – кібернетична машина. У середовищі вчених можна почути про *член-кора*, а це дійсний *член-кореспондент* Академії наук.

Шляхом скорочування утворюються назви осіб або частіше найменування предметів, танців, ігор: *фокс* (*фокстрот*), *пінг* (*пінг-понг*), *рок* (*рок-н-ролл*). Деякі з них відразу й суфіксами обростають, до того ж пестливими: *велик*, *мультик*, *телик*.

Найбільше полюбає скорочувати слова молодь. З її вуст ми чуємо: *екзоти* (про екзотичних тварин і рослин), *фанати*, *фани* (про фанатиків). У середовищі молоді виникло слово *неформали*, яке набуло активності на шпальтах різних газет. Отож, коли вам у популярній літературі зустрінеться термін «аморфемне» (тобто неморфемне) скорочення слів, не лякайтеся. Знайте, що то йдеться про неформалів у мові, про такі слова, в яких порушені межі морфем.

Однак при скорочуванні необов'язково рвати морфемні шви. Ця особливість їхнього творення відповідає чинній у мові тенденції до заощадження мовних засобів при спілкуванні. Коли якась довга одиниця (чи то слово, чи словосполучення) часто і широко вживається в мовленні, вона вкорочується носіями мови. Слово втрачає якусь свою частину (*радіоприймач* → *радіо*, *фотографія* → *фото*), а словосполучення стягується в складне або й просте слово: *записна крижка* → *записник*, *спеціальний одяг* → *спецодяг* → *спецівка*. Здавна вживали в нашій мові замість складних слів їх скорочені варіанти. Здебільшого залишалися їх початкові частини: *кіло(грам)*, *метро(політен)*. Від префіксальних слів – самі префікси: *унтер* (*унтер-офіцер*), *обер* (*обер-поліцмейстер*). У наш час на правах самостійних одиниць існують вивільнені частини складних слів на зразок *відео*, *вело*, *кіно*, *радіо*, *стерео*.

Одержують права громадянства відприкметникові скорочення, що стають іменниками. В останні роки ви чуєте, наприклад, гіркий та іронічний вислів «його величність вал».

Ідеться про валову продукцію, тобто загальну, не поділену на частини продукцію. Є валовий збір зерна, валовий випуск ширпотребу. У мові він виник як наслідок скорочення валова продукція до валу.

І цей приклад непоодинокий. У ХХ столітті часто траплялося слово *дефіцит*, в основі якого лежить словосполучення *дефіцитний товар, матеріал*. У словниках офіційно вже визнане слово *липа* в значенні *фальшивка*, що ґрунтується на липовому документі і стало омонімом *липи-дерева*.

Словниковий склад мови поповнився такими скороченнями як *декрет* (від *декретна відпустка*), *демисезон* (*демисезонне пальто*), *стаціонар* (*стаціонарна лікарня і стаціонарна форма навчання*), *факультатив* (*факультативний курс*). Стали термінами *неліквіди* та *вогнетриви*, що є назвами неліквідованих та вогнетривких матеріалів. У розмовному мовленні виникли *детектив* (замість *детективний роман*) і *примітив* (про *примітивну річ* – письмовий опус чи спосіб поведінки).

Протигаз майже повністю витиснув *протигазову маску*. Мабуть, його не відразу розпізнав би винахідник слова *газ* бельгійський хімік ван Гельмонт. Адже він ще в першій половині ХVІІ сторіччя штучно утворив це слово від грецького *chaos* «хаос» і мав на увазі безформний стан речовин.

Абревіація і справді активізувала скорочування як спосіб творення слів. Вона поширилася в ХХ сторіччі в багатьох мовах світу і не тільки в розмовному мовленні, діловому листуванні. Абревіація стала повноправним способом творення термінів. Багато з них проникає в інтернаціональну термінологію.

Візьмімо кібернетику. За короткий час міжнародне визнання здобув *АЛГОЛ* від англійського [*algo(rithmis) l(anguage)*] – алгоритмічна мова. Згодом до нього додалися ще такі мови програмування, як *КОБОЛ*, *ПАСКАЛЬ*, *ПЛ-1*. Спеціалісти сприймають їх без дешифровок як назви мов певного типу.

Однак є серед них слова, які стали надбанням усіх освічених людей. Вивчаючи інформатику в школі, ви не можете обійтися без слова *біт* – одиниці вимірювання кількості інформації в двійковій системі. *Біт* – це величина мінімальної кількості інформації, що може приймати лише два різні значення 0 або 1, тому вона з двійкової системи. Навряд чи ви знаєте, що *біт* (в англійській мові) є скороченням словосполучення [*bi(nary)* – двійковий і (*digi*)t – знак, цифра].

У кібернетичній терміносистемі нашої мови широко використовують термін *симплексний* (наприклад, *симплексний*

канал). Це – своєрідний прикметник. Він хоча й має в своєму складі питомий суфікс *-н-* і закінчення *-ай*, але є типовим за-
позиченням з англійської, де виник на основі скорочення [sim(ple) – простий і (com)plex – складний] → simplex.

Слідом за ними в нашу мову проникли такі назви кон-
денсаторів, як *варикап* (з англ, varicap [vari(able) – змінний
і cap(acity) – ємність] та *вариконд* (з англ, varicond [vari(able)
і cond(enser) – конденсатор].

Та ними не обмежується список термінів – скорочених
слів з інших мов, що прийшли до нас. Їх настільки багато,
що немає змоги перелічити всі. У частини з них при запо-
зичуванні стирається слід того, що це колишні скорочення, і
вони сприймаються як повні нескорочені слова.

СКЛАДНО І ПРОСТО

Так уже заведено в нашій мові, що складне слово, як тільки з'являється на світ, відразу визнає подвійну залежність. З одного боку, воно прилаштовується до своїх кровних родичів – співвідносного словосполучення та інших складних слів. З другого, потрапляє в полон до афіксального словотворення. І тут перед нами розгортається дивна картина. Чим сильніший цей полон, тим більше вкорінюється складне слово в мові, заводить свою власну родину похідних, утворюваних від нього за допомогою префіксів та суфіксів. Адже воно саме стає родоначальником словотвірного гнізда і торує цією дорогою в ролі твірного. Проте як би не хотілося складному слову бути на цьому шляху звичайнісінькою афіксальною одиницею, йому це не вдається: заважає походження, навіть своя двохосновна структура.

Ми пересвідчимось в цьому, коли проаналізуємо хоча б одне словотвірне гніздо, вихідною одиницею якого є складне слово. Візьмімо для початку іменник *маслороб*. Чи є в нього власне гніздо? Для того щоб полегшити відповідь на питання, відновимо спершу кілька ланцюжків похідних від тих простих слів, з якими воно співвідноситься:

<i>робити</i>	→ <i>доробити</i>	→ <i>доробок</i>
		→ <i>доробка</i>
		→ <i>дороблений</i> →
		<i>дороблення</i>
		→ <i>доробляння</i>
	↓	
<i>доробляти</i>		

масло → маслити → промаслити → промаслювати → промаслювання

масло → масляний → маслянистий → маслянистість.

А маслороб? Він сам горнеться до словосполучення робити масло. Інші спільноосновні з ним слова теж тягнуться не до нього, а до словосполучення:

→ маслороб

робити масло → маслоробка

→ маслоробство

→ маслоробний → маслоробня.

Що ж виходить? – Найсильнішим залишається глава цього роду – словосполучення. Воно дає життя чотирьом похідним: маслоробу, маслоробці (знаряддю), маслоробству і маслоробному. Відношенням безпосередньої афіксальної похідності охоплена пара слів маслоробний → маслоробня.

Існують трохи потужніші гнізда від складних слів. У них ланцюжок афіксальних похідних доростає до третього (I милосердя → II змилосердити → III змилосердитися) або четвертого (I тихомирिति → II утихомирिति → III утихомирювати → IV утихомирювання) ступенів похідності. Дуже рідко цей ланцюжок досягає межі п'ятого: I тихомирिति → II утихомирिति → III утихомирювати → IV утихомирювач → V утихомирювачка.

Оглянувши словотвірні гнізда від складних слів, доводиться визнати, що вони малопотужні. Рідко коли в них збирається з десяток слів. До того ж, такі гнізда згуртовують найчастіше дво-триступеневі ланцюжки похідних. От і напрашується висновок, що творення афіксальних похідних від складних слів обмежене багатоконпонентністю їхньої структури.

Вона перешкоджає розгортанню найхарактернішого для іменників суфіксального словотворення, а для дієслів – префіксального. Порівняйте самі.

Коли іменник виступає в образі простого слова, від нього широко утворюються дієслова (бронзувати, озброїти, старостувати), прикметники (батьковий, материнський, фіалковий), інші іменники (татко, мамуся, димок, хмарина, хвостиче), прислівники (слідом, вгорі, внизу).

Як тільки він є складним словом, його можливості бути твірним значно звужуються. Такий тип іменників дає життя кільком десяткам дієслів (верхогляд → верхоглядничати,

кухар → кухарити, лизоблюд → лизоблюдничати, триніг → триножити, хлібороб → хліборобити), десяткові прислівників (врукопашну, всухом'ятку), небагатьом іменникам (утихомирювач → утихомирювачка, чародійник → чародійниця). Прикметники охоче утворюються тільки від іменників-абревіатур: емтеєсівський, виконкомівський.

Просте дієслово щедро засіває ниву словотворення префіксальними похідними, що нанизуються одне на одне, як намистини: нести → носити → доносити → доношувати, нюхати → донюхати → донюхувати → донюхуватися.

Воно стає потужним центром групування іменників – учасників дії (читати → читака, читець, читач, читачка, читанка, читаність, читалка, читальня), прикметників (читабельний, читальний).

Від складного слова утворюється не нива, а вузесенька смужка похідних. У таких дієслів відсутнє багатоступеневе творення видових пар за допомогою префіксів або суфіксів. Здебільшого вони обмежуються парою слів, один член якої дієслово недоконаного, другий – доконаного виду: великодушничати → звеликодушничати, воловодити → проволоводити, животворити → оживотворити, злословити → позлословити, колобродити → наколобродити.

Коли дієслова складні, то вони рідко родичаються навіть із часткою **-ся**: благословлятися, воловодитися, животворитися, урізноманітнюватися. Нащо вже невибагливий суфікс **-нн(я)**, за допомогою якого утворюються сотні віддієслівних іменників абстрактної дії (сіяти → сіяння, питати → питання), а й він часто не може подолати багатоосновну структуру складних дієслів. Безпосередньо пов'язані з дієсловами хіба що такі слова, як *благодіяти* → *благодіяння*, *благословляти* → *благословення*, *злогідати* → *злогідання*, *чародіяти* → *чародіяння*.

Ви заперечите здивовано: А куди поділися численні іменники на зразок *автомобілебудування*, *сіноворушіння*, *снігоприбирання*, *структурування*, *торфовидобування*?

Вони на своєму місці, але вони щільно прив'язані до словосполучення, а не до складного дієслова: *згавати бавовну* → *бавовнозгавання*, *ловити звірів* → *звіроловство*, *сплавляти ліс* → *лісосплав*, *збирати мед* → *медозбір*, *переробляти плоди* → *плодопереробка*.

Такі іменники, навіть тоді, коли бувають простими словами, ніби вичерпують можливості творення віддієслівних похідних. Вони є тим глухим кутом, з якого є вихід для не-

багатьох афіксальних похідних: життя → життєвий, чуття → чуттєвий, шефство → шефствувати. Для простих іменників з суфіксами **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)** колотіння, моління, думання, дослідження, здається, такого виходу немає, бо від них ви не можете утворити ніяких інших похідних.

Для складних слів тим більше. Винятком є кілька іменників з суфіксом **-ств(о)**, що дають життя дієсловам: благогенствувати, вільнодумствувати, гармоїдствувати, єдиноборствувати, ратоборствувати, священнодійствувати.

Складні прикметники стають основою творення небагатьох іменників – назв осіб (благодійний → благодійник, богохульний → богохульник), кількох десятків дієслів (благородний → благородити, великодушний → великодушничати, криводушний → криводушничати, малодушний → малодушничати, легковажний → легковажити, віковичний → віковичнити).

Широкі горизонти у них відкриті лише для іменників абстрактної якості та прислівників. Серед іменників трапляються поодинокі слова з суфіксами **-цтв**- великодержавництво, **-от**- глухонімота, **-щин**- іноземщина, чужоземщина і багато десятків похідних з **-ість**: багатогранність, глибокодумність, голослівність, добросердність, добросовісність, життєрадісність, закономірність, красномовність, цілеспрямованість, честолюбність.

Їхня кількість зростає в сучасній мові за рахунок термінологічної лексики: водопроникність, далекобійність, газонепроникність, газоносність, жаростійкість, косошарість, червоноламкість.

Здебільшого ті самі прикметники, що є твірними для іменників якості, стають також основою творення прислівників: *благотворний* – *благотворність*, *благотворно*; *хвилеподібний* – *хвилеподібність*, *хвилеподібно*; *ймовірний* – *ймовірність*, *ймовірно*.

Від складних прикметників дуже рідко утворюються афіксальним способом інші прикметники.

От і стає очевидним той факт, що багатоконпонентна структура складного слова стримує його подальше морфемне розростання.

Знаєте, від яких складних слів утворюється найбільше похідних? – Від тих, що мають метафоричні зв'язки зі словосполученнями, або від тих, у яких цей зв'язок у сучасній мові послабився. Ви вже мали нагоду спостерігати один такий ланцюжок слів від тихомирити. У сучасній мові в пояснен-

нях до цього дієслова не використовується жодне слово, яке б співвідносилось з його основами: «заспокоювати, вгамувати кого-, що-небудь». А це вірна ознака того, що в його основі лежить метафора і що значення його стало фразеологічним. Можна згадати ще кілька: *благодійний* → *благодійник* → *благодійниця*, *криводушний* → *криводушничати* → *скриводушничати*, *злогій* → *злогіяка* → *злогіячити*.

Але це означає, що кількість похідних зростає у тих складних слів, які самі перебувають на шляху до спрощення. Адже, коли в них слабне або втрачається зв'язок зі словосполученням, виникає передумова їхнього переходу в розряд простих однокореневих слів.

Та не тільки громіздкість структури складних слів стає на заваді їхньому словотвірному потенціалу. Він залежить також від того, наскільки тісно пов'язані між собою компоненти таких слів. Найлегше розпадаються на складники одиниці типу *вічнозелений*, *генерал-полковник*, *плакати-ригати*, *деськолись*, *сном-духом*, тобто такі, що утворені словоскладанням. Ви й самі часто гадаєте: одне чи два слова перед вами. Тому й важко їм виступати єдиним цілим у творенні афіксальних похідних. Винятком тут є *хліб-сіль*, що за давнім українським народним звичаєм використовується як знак великої поваги, вшанування високоповажних гостей. Цей іменник став основою слів *хлібосол*, *хлібосолка*, *хлібосольний*, *хлібосольність*, *хлібосольство*. Але ви помітили, що паралельно з афіксацією в цьому слові основи скріплюються з'єднувальною голосною **о**, як у справжнісіньких композитів.

Тісний зв'язок складників абрєвіатури і композита значно полегшує творення слів від них за допомогою афіксів: *головоломний* → *головоломність*, *карколомний* → *карколомність*, *окозамилювати* → *окозамилювач* → *окозамилювачка* → *окозамилювацький*, *чолобитний* → *чолобитник* → *чолобитниця*, *завуч* → *завучів*.

Так і родичаються в мові складні слова з афіксальними. Живуть вони мирно, намагаючись підтримати одне одного. Прості слова постачають складним свої основи. І роблять це вони через словосполучення. Складні, щоб не відірватися від рідного ґрунту, засвоюють ті префікси та суфікси, що властиві і простим словам. Разом із ними вони стають у ряди одиниць, спільних за словотвірним значенням, афіксом і характеристиками частин мови. Скажімо, *читання* і *різночитання* з одного ряду іменників абстрактної дії, *великий-великий* та

106 величезний – з ряду прикметників, у яких підкреслюється інтенсивність вираження ознаки.

Іноді складні та прості слова утворюють паралельні назви тих самих явищ. І тут уже бавовняр мало чим відрізняється від бавовнороба, як розкішник від розкошолоба чи каменяра від каменолома, а чужак від чужосторонця.

Мирно співіснують собі животворити та оживляти, клишоногий і клишавий, кривоногий і кривий, лоботряс і лобур.

У мові, як і в житті, складне та просте тісно взаємопов'язане. Те, що колись було складним словом, згодом може спроститися і перейти в коло однокореневих одиниць. Так, наприклад, сталося з ведмедем, що хоч і посьогодні любить мед, та вже в сучасній мові не виділяє в своєму складі медоносною основи.

ЯК ДОЯР СТАВ ДОПОМАГАТИ ДОЯРЦІ

Г І
Є Ю Я
Л Б
М К Ш
О У
А Д П
Є І
Є І

Усі ми з дитинства мріємо про певну професію. Кожен про свою. Один, як татко, хоче бути лікарем. Інша, як мама, мріє стати оператором процесів вулканізації. Третього вабить земля, і він прагне освоїти професію комбайнера чи тракториста. Багато є професій, і всі вони заслуговують на те, щоб стати справою всього життя. Багато, а цікаво, скільки? Чи виникало у вас таке питання? І де можна знайти хоча б орієнтовний список професій?

У нас у країні ще з 1920 року регулярно виходять словники з назвою «Алфавитний словарь занятый» російською мовою. На жаль, немає його українського відповідника. Так ось, у словнику 1959 року зареєстровано понад 30 тисяч найменувань професій.

Зіставлення видань словника різних років показує, що кількість їх невпинно зростає. У 1926 році перелік професій охоплював 10 300 назв, у 1939 – 19 тисяч. На початку 1990-х їх разом зі спеціальностями та кваліфікаціями – 40 тисяч.

Чи можна простежити певні тенденції цього зростання? За допомогою яких мовних засобів і якими способами оформляють найменування професій? Ці та інші питання неминуче з'явилися у вас. Давайте гуртом шукати на них відповідь.

Назви професій подібно до слів інших тематичних груп, таких, наприклад, як назви кольорів, спорідненості, знярядь дії, можуть

старіти, бо відходить у минуле багато самих професій. Отже, одні такі слова стають маловживаними, другі зовсім виходять з ужитку, на зміну їм з'являються нові слова.

У східнослов'янських мовах багато нових найменувань покликала до життя індустріалізація. Не дивно, що лише за 13 років (з 1926 до 1939) їх список поповнився майже на 9 тисяч. У ближчі до нас роки цьому зростанню сприяла автоматизація виробництва. Дослідники відзначають, що автомат завжди ділив виробництво на дедалі простіші й коротші операції. Ледве не на кожній з них спеціалізувалися люди, які по-різному називалися за професією. Вчений І.І. Рувинський дотепно описує таку ситуацію, характерну, наприклад, для робітників, які обслуговували металорізальні станки. Вони спочатку поділилися на токарів, свердлильників, фрезерувальників, шліфувальників. Потім і ці спеціальності продовжували ділитися. Досить заглянути до словника професій, щоб побачити там *токаря-револьверника, токаря-швидкісника, токаря-оператора, токаря-універсала, токаря-карусельника* тощо.

Ці ситуації повторюються і в інших галузях. Нові спеціальності в наш час виникають пришвидженими темпами. І мова своєрідно відгукується на цей соціальний запит. У ній з'являється багато однослівних, а ще більше багатослівних найменувань.

Щороку в місцевих газетах, починаючи з травня місяця і до глибокої осені, друкуються повідомлення різних професійно-технічних училищ і коледжів про набір учнів на навчання. Це вони звертаються до вас, учнів шкіл, і пропонують широкий вибір професій.

У газетних оголошеннях знаходимо, наприклад, такі їх найменування: *аккумуляторники, брошурувальниці, дизайнери, друкарі, гріжджоводи, кондитери, малярки, муляри, мотальниці, пекарі, розкрійники, ткалі, тістоводи, фрезерувальники, штукатури*. Це однослівні назви.

Ледве ви засвоїли, чим займаються муляри, малярки, дізнавшись, що перші мурують стіни, а другі їх фарбують, як на вас наступають нові назви: *маляр-штукатур, маляр (будівельний)-штукатур* або *штукатур, лицювальник-плиточник, ліпник архітектурних деталей, муляр-монтажник з монтажу сталевих і залізобетонних конструкцій*. І ви розгублюєтеся. Особливо хвилюються дівчатка. Вони вчитали, що є мулярки і малярки, а як бути з рештою спеціалізацій? Чи візьмуть їх на навчання?

Але всі – і хлопці, і дівчата – переконалися в тому, що подібнення спеціальностей оформляється за допомогою багатослівних найменувань. Однак воно теж не безмежне. Професії не тільки розрізняються, діляться. Вони можуть і об'єднуватися. Фахівці вважають, що в промислово розвинених країнах спеціалізація професій уже припинилась. Вони підкреслюють, що, наприклад, у США, за останні 15 років кількість професій скоротилася на 10 %.

Наша мова настільки гнучка, що має свої засоби інтеграції, об'єднання професій. У ній виділилася група слів, які об'єднують раніше розрізнені спеціалізовані назви професій.

Спробуймо разом відновити послідовність оформлення таких найменувань хоча б на кількох прикладах. Ось *слюсар*. Це – робітник, який обробляє метали ручним або механізованим інструментом, а також складає, регулює, ремонтує машини та механізми. У нього й справді великий фронт робіт.

Сьогодні кличуть учнів освоювати професію: *слюсаря-електромонтажника, слюсаря-інструментальника, слюсаря-ремонтника, слюсаря-сантехніка, слюсаря-складальника радіоелектронної апаратури та приладів, слюсаря контрольно-вимірjuвальних приладів та автоматики, слюсаря механо-складальних робіт, слюсаря з виготовлення вузлів та деталей санітарно-технічної системи, слюсаря з виготовлення деталей і вузлів вентиляції, кондиціонування повітря*. Он скільки профілів у слюсаря і скільки спеціалізацій. Але ж назвою, що об'єднує всі ці найменування, є слово *слюсар*. Так зімкнулися спеціалізація та інтеграція.

У мові утворилася невелика група найменувань з дуже широким професійним значенням, які групуєть вужчі спеціальності. Такими в українській мові стали *автоматник, апаратник, верстатник, машиніст, монтажник, складальник*.

Продивимося ще один ряд слів, щоб пересвідчитися в цьому остаточно: *монтажник внутрішніх санітарно-технічних систем обладнання, монтажник радіоелектронних апаратів та приладів, монтажник сталевих, залізобетонних конструкцій*. Ми бачимо, що словом – центром цих найменувань є *монтажник*.

У нас немає змоги перелічити повністю навіть один такий ряд. Адже деякі з них охоплюють по кілька сотень назв професій. *Машиніст*, наприклад, групує до 800 найменувань.

Кажуть, що професію віку названо словом *оператор*. Адже на багатьох виробництвах зараз управління техно-

логічними процесами здійснюється за допомогою кнопок. Того, хто вершить це кнопочке управління, кваліфікують як оператора. Тепер операторами стали *апаратники хімічних заводів, сталевари*. Ми зустрічаємо операторів біля газових печей і електронно-обчислювальних машин. Є оператори верстатів з програмним управлінням, електронних гравірувальних апаратів. Деякі з них обслуговують тваринницькі комплекси для вирощування і відгодівлі великої рогатої худоби.

Дійсно, колись було простіше вибрати професію. Про те, як було, дотепно розповідає сімнадцята дитина в сім'ї Павло Михайлович Губенко. Це він, наш знаменитий Остап Вишня, в гуморесці «Як ми колись учились» пише:

«Дуже рано починалася за старих часів професійна на селі освіта. ... Гуси – це був перший і обов'язковий етап нашої освіти. Програма нашої освіти у нас на селі складалася на підставі споконвічних традицій і на підставі життєвих умов. Їхніми інструкціями ми керувалися, за їхніми вказівками ми йшли. Так, значить, перша наука – це гуси. ... Вищий курс – це свині. Потім ішли такі курси «вищої освіти»:

Телята.

Вівці.

Корови.

Коні.

Кіньми закінчувалась освіта в нашому «технікумі». Освіта в «технікумі» провадилася однаково для хлопців і дівчат.

З певними, розуміється, відмінами: одночасно з «технікумом» хлопець учився погоничувати, тесати, стругати, а дівчинка – коноплі брати, тіпати, прясти, вишивати.

А далі функції хлопчачі й дівчачі різко розмежовувалися: хлопець ішов на плугатаря, на косаря, а дівчина на полільницю і на в'язальницю».

Гумор гумором, але зрозуміло, що такі професії, як *вівчар, конюх, тесля, пряха* існували давно. Були і *плугатарі, і косарі, і ковалі*.

Як не парадоксально, а вік слів, подібних до *гусівник, птахівник і птахівниця, свинар і свинарка, корівник і корівниця, телятник і телятниця*, недовгий. Вони з'явилися тоді, коли розвинулися різні ферми (конеферми, свиноферми, птахоферми чи ферми великої рогатої худоби), заводи, колективні господарства. На них однаково могли працювати чоловіки і жінки, тому й вирівнялися ряди слів, де були ви-

шивальник і вишивальниця, полільник і полільниця, прядильник і прядильниця, тіпальник і тіпальниця.

Характерною ознакою цих пар слів є регулярність і можливість утворення іменників жіночого роду від чоловічого. В сучасній мові співвідношення між такими утвореннями майже «примусове». Коли є один член пари, може бути й інший. Словники здебільшого так їх і пояснюють: вишивальник – той, хто вишиває, вишивальниця – жін. до вишивальника, корівник – той, хто доглядає корів, корівниця – жін. до корівника.

Отже, типовим, повторюваним визнається напрямок похідності від осіб чоловічого роду до жіночого. Однак в українській мові трапляються й інші, рідкісніші випадки творення слів зі зворотним зв'язком. Так, нещодавно з'явився *дояр*, твірним для якого є слово *доярка*. Між ними значеннєві зв'язки значно складніші від тих, що існують між словами *вчитель* → *вчителька*. У парі іменників, подібних до *вихователь* → *вихователька*, основне значення окреслюється твірним словом чоловічого роду. В похідному від нього слові змінюється лише рід. Тим часом *дояр* виконує не ту роботу, що традиційно припадала на долю *доярки*. Вона сама доїла корів. *Дояром* стали називати того, хто керує процесом механічного доїння.

Такий спосіб словотворення справедливо зветься зворотним. Він здійснюється ніби всупереч логіці прийнятих правил прямого словотворення, коли значеннєві зв'язки між словами – назвами осіб чоловічого і жіночого роду не тільки не дублюються повністю, але і змінюються. До того ж відкидаються суфікси твірної основи для одержання іменників чоловічого роду.

Існування таких пар слів в українській мові підтримується деякими іншими на зразок *вдова* → *вдвіць*, хоча вона відрізняється від попередньої. У них однаковий напрямок похідності – від іменників жіночого роду до чоловічого, але похідне утворюється за допомогою власного суфікса **-ець**.

І все-таки зворотне словотворення мало характерне для української мови. Воно реалізується в поодиноких іменниках типу *дояр*. Наслідком його є також *грейф*, утворений від дієслова *грейфувати*, примітив від прикметника *примітивний* та деякі інші.

Типову пару становлять назви професій, в якій роль твірного слова виконує іменник чоловічого роду: *лікар* → *лікарка*. Частіше без пари трапляються іменники чоловічого роду

(на позначення фаху). В українській мові вони традиційно брали і беруть на себе роль визначника професій для осіб обох родів: *генетик, обліковець, опорядкувач, оптик, фізик*.

Придивившись до найменувань професій, ви, мабуть, помітили, що в їх творенні використовуються традиційні для української мови словотворчі способи: афіксація, осново- і словоскладання. Цей різновид слів поповнюється також за рахунок запозичень. Їхня питома вага в загальному масиві 4,5 % одиниць.

Коли вчені зробили аналіз усіх таких назв (~40 тис.), виявилось, що з них 75 % становлять однослівні найменування, решту – 25 % – багатослівні.

Абсолютна більшість слів (72 %) утворюється суфіксальним способом. Отже, суфікси є найактивнішим засобом оформлення назв людей за професійною діяльністю. Вони допомагають характеризувати осіб за відношенням до дії, до об'єкта, знаряддя і місця дії.

Скажімо, такі найменування, як *друкар, косар, мастильник, ткач, швець* називають людей за діями, які безпосередньо виконує професіонал.

За об'єктом дії чи діяльності названі *гранітник, взуттєвик, кібернетик, ковбасник, меблювальник*.

Відношення до засобів дії визначає такі іменники як *бандурист, грейдерист, кобзар, комбайнер, кранівник, машиніст, тракторист*, а до місця дії – слова *аптекарь, кіоскер, кіоскерка, клініцист, шахтар*.

З давніх-давен в українській мові для творення назв людей за фахом використовуються суфікси **-ик** (з різними варіантами **-альник** в'язальник, **-івник** рахівник, **-ник** колгоспник, робітник), **-ар/ -яр** бібліотекар, виноградар, голкар, бавовняр, санітар, словникарь, **-ач** ткач, **-тель** учитель, **-я** тесля, **-ець** кравець, продавець, швець, **-ист/-іст** артист, окуліст, фольклорист, юрист, **-ер** гример, диспетчер, докер, контролер, кондитер, ліфтер, міліціонер, тренер, **-ор** ревізор, провізор, цензор, **-ій** водій, **-аль** коваль, скрипаль, **-ент** кореспондент, **-ант** комерсант, **-ух/ -юх** конюх, пастух, **-ич** погонич).

Он як їх багато, і всі працюють на оформлення назв осіб за професійною діяльністю. Однак у сучасній мові частина суфіксів здала свої позиції. Тепер за цим призначенням рідко вживаються суфікси **-аль**, **-ант**, **-ент**, **-ець**, **-ич**, **-ій**, **-ух**. Навіть суфікс **-тель** здебільшого називає людей за дією, ніж за професією (*вершитель, мислитель*), а суфікс **-ач** в основному

перебазувався в сферу назв пристроїв, засобів дії (колюскопідіймач, канавокопач, колодотягач, вимикач, розпушувач) та людей за виконуваною ними дією (глядач, прохач, слухач).

Добре прижилися в українській мові запозичені суфікси, що позначають фахівців: **-ист (-іст)**, **-ер**, **-ор**: *дегазатор, монтер, навігатор, телеграфіст*. Зараз найактивніше веде себе суфікс **-ик (-ник)**: *будівник, залізничник, монтажник*.

Грецька основа **-лог** оформляє складні слова – назви спеціалістів за предметом їх професійної чи наукової діяльності: *біолог, геолог, зоолог, епідеміолог, геоморфолог, палеонтолог*.

Шляхом нарощування основ у слові відбувається процес детальної спеціалізації деяких професій: *зварник → електрозварник → газоелектрозварник, монтажник → електромонтажник, слюсар → електрослюсар, технік → електротехнік, хімік → електрохімік*.

Велика кількість найменувань професій утворюється внаслідок словоскладання. При цьому ми помічаємо, як вузлове слово «обростає» багатьма спеціальностями: *інженер-будівельник, інженер-геолог, інженер-гідротехнік, інженер-економіст, інженер-електрик, інженер-конструктор, інженер-металург, інженер-механік, інженер-технолог, інженер-технік-технолог; лікар-логопед, лікар-ортопед-хірург, лікар-онколог, лікар-педіатр, лікар-психіатр, лікар-терапевт*.

І нарешті назви людей за професією активно поповнюються описовими найменуваннями. Основним механізмом утворення їх є «лексична» спеціалізація. Вона здійснюється навколо слова, що виражає родове поняття. Інші слова класифікують найменування за різними технологічними процесами: *машиніст різальних машин, машиніст мостових та козлових кранів, машиніст потокових ліній*.

Це теж назви масових професій. Вам належить вибрати їх у житті. У майбутньому вони звучатимуть солідно, подорослому, бо зараз уже не утворюються назви за професією для малих, подібні до тих, що виникали раніше: *ковальчук, кухарчук, столярчук, чабанчук, шахтарчук*. Раніше так називали учнів або дітей майстра – *коваля, кухаря, столяра, чабана, шахтаря*.

ЗАКУВАЛА ТА СИВА ЗОЗУЛЯ

Сірій зозулі пощастило в народних піснях і художній літературі. Вона і кує, і роки лічить. Зозуленьками ласкаво і з великою симпатією називають дівчат. А от зозуль увесь час лишається в тіні, його не видно і не чути.

Чому воно так? В українській мові це повелося тому, що зозуль є наслідком відомого, але не дуже поширеного в ній способу словотворення – флексійного. Нове слово в цьому разі утворюється лише завдяки зміні закінчень-флексій. Зозуля жіночого роду і належить до першої відміни, зозуль чоловічого і виступає представником другої відміни.

Продуктивнішим способом творення таких пар є афіксальний, коли від іменників чоловічого роду за допомогою суфіксів утворюються слова жіночого роду: *вовк* → *вовчиха*, *вовчиця*, *гусак* → *гуска*, *кіт* → *кішка*, *лев* → *левиця*, *лис* → *лисиця*, *тигр* → *тигриця*. Однак не все гаразд у царстві звірів і птахів. Не завжди такі ряди бувають регулярними. Іноді слова цього різновиду пов'язуються лексичними, а не словотворчими зв'язками. Адже *корова* – *бик*, *вівця* – *баран*, *коза* – *цап* не похідні слова. Та на цьому не закінчуються їх пригоди. Деякі слова оформляються закінченнями іменників жіночого роду, що насправді є «спільним». От мовці і відчують незручність від явного протиріччя: одяг жіночий, а особа може бути і жіночого, і чоловічого роду.

За всіма нормами української літературної мови ми пишемо: *прилетів лелека*, бо це

хоч і рідко вживана, але «законна» назва птаха-самця. Маленькі дітки в багатьох поколіннях уперто твердять: *собака загавкала; собака побіг*. Так кажуть не тільки діти. Визнані майстри української літератури вживають слово *собака* то в чоловічому *По квітнику собака поскакав, Усе понівечив і потоптав*. (Л. Глібов), то в жіночому роді *Велика, чорна, кудлата собака кинулась на його з-під загороди* (Панас Мирний). От і проріс на цьому ґрунті, хоч і не з великим галуззям, але ж визнаний спосіб словотворення – флексійний. За його законами утворено пару *ворон-ворона*.

Цей спосіб більше служить творенню назв людей. Тут зустрічаються *кум і кума*, а ще частіше *Валентин і Валентина, Роман і Романа, Мирослав і Мирослава* тощо. Як бачимо, він в основному тримається на власних іменах.

Серед найменувань осіб повноправно живуть собі й такі іменники спільного роду, як: *бідолага, гуляка, злюка, плакса, роботяга, сугдя*. Не подумайте тільки, що лише іменники з закінченнями жіночого роду можуть представляти «спільний» рід. З цією роллю прекрасно справляються також іменники чоловічого роду. Коли ви читаєте повідомлення про з'їзд учителів, консилиум лікарів, нараду інженерів, збори вчених, прес-конференцію космонавтів, у вас не складається враження, що тільки чоловіцтво сидить на цих поважних зібраннях. Безперечно, там засідає також жіноцтво. Але так повелося здавна в східнослов'янських мовах, що назви професій здебільшого оформляють у чоловічому роді. Хоч у наш час ця традиція була значно порушена і розширилася кількість жіночих професій (серед них *вчителька, вчена, лікарка, космонавтка*), однак вона продовжує жити. В множині назви професій, спільні для чоловіків і жінок, оформляються в чоловічому роді.

Та повернімося до тих перетворень, яких зазнають слова, змінюючи свою відміну. Виявляється, і прикметники можуть утворюватися флексійним способом. Встановіть, чим відрізняються прикметники та іменники ось у таких сукупностях:

Н. золот-ий	золот-о
Р. золот-ого	золот-а
Д. золот-ому	золот-у
З. золот-ий золот-ого	золот-о
О. золот-им	золот-ом
М. (на) золот-ому	(в) золот-і

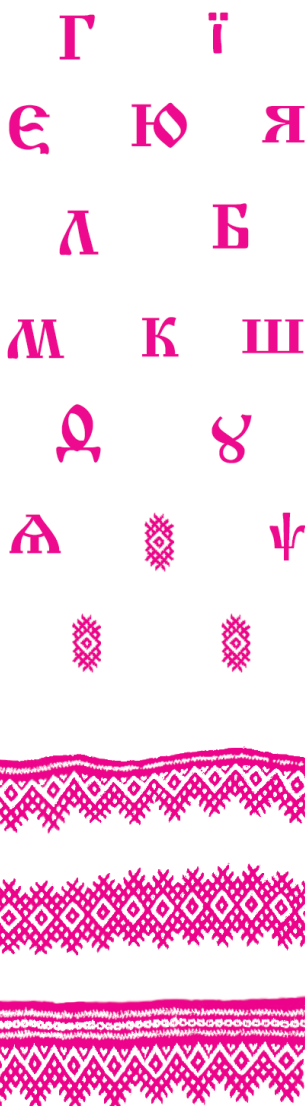

У них різні закінчення, різний морфологічний почерк – прикметниковий та іменниковий. І це ж не лише названі слова. До них приєднуються ще *злий* – *зло*, *орел* – *орлій*, *вовк* – *вовчий*, *собака* – *собачий*.

Їх небагато, але вони є, і вам треба знати, що такий різновид словотворення існує в нашій мові. Його основна рушійна і живильна сила в дієсловах та іменниках. Ми вже згадували з вами іменники на зразок *вибух*, *напад*, *натиск*, *розбір*, *розвал*, *розпад*, *скрик*. Коли погодитися з тим, що вони утворюються внаслідок відсікання частини дієслівної основи, то немає іншого засобу оформлення їх як частини мови, ніж своя сукупність закінчень.

Такі іменники пов'язують свою долю здебільшого з префіксальними дієсловами і постійно поповнюють словники української мови: *вивар*, *вистріл*, *відвар*, *запис*, *зліт*, *навар*, *обмір*, *обстріл*, *перекис*, *переліт*, *підпис*, *постріл*, *простріл*, *приціл*.

ЧОМУ ЗЕБРА ПІШЛА ПО АСФАЛЬТУ?

І, справді, чому зебра пішла по асфальту? Можливо, цей дикий африканський смугастий коник захотів попередити людей, що зима буде сувора. Адже він може це зробити. Спостережливі люди знають, коли в зебри ще за тепла виростає незвично довга шерсть, бути холодам і лютішим, ніж завжди.

Проте зебра з'явилася на асфальті з інших чисто мовних причин і внаслідок лексико-семантичного способу словотворення. Він полягає в творенні нового слова на основі зміни значення вже наявного. При цьому звукова будова слова-попередника ніяк не змінюється. Отже, відбувається лише значеннєве переосмислення слова. Найчастіше воно ґрунтується на метафорі. Нове найменування виникає завдяки подібності нового позначуваного предмета, явища, чи, як кажуть, реалії, до вже наявного. Ця помітна риса подібності лежить в основі метафори, що зумовлює «перенесення» найменувань. Саме образність метафори дозволяє позначити нову реалію словами, що вже існують у мові. Один предмет може нагадувати інший формою, розмірами, яскравою зовнішністю.

Ось і в цьому разі зебра на асфальті подібна до живої зебри смугами. Так з'явилися в мові два слова: *зебра* – різновид розмічування переходу і сам перехід та *зебра* – тварина.

Пригадуєте, як ви зовсім малими майже символічно малювали ялинку. Від одного

вершечка до низу по обидва боки від стовбура майже під одним кутом ви проводили ряд паралельних ліній. І всі пізнавали ялинку.

Виявляється, ялинка буває не тільки деревом. Вона стала назвою способу організації стоянки автотранспорту. Так само називається і доільний майданчик. На ньому по обидва боки проходу для доярок під одним кутом розташовані станки, куди ставлять корів для доїння. Отже, станки йдуть так, як гілки в ялинки.

Пам'ятаєте оповідання Олеса Гончара «Щоб світився вогник»? Воно розповідає про людей, які самовіддано боролися за те, щоб горів маяк і вказував шлях суднам на морі. Ви знаєте, що маяк — це висока башта з потужним джерелом світла. Порівняно недавно з'явився ще один маяк. Так стали називати пристосування для подачі сигналів на спеціальних машинах. Миготливий ліхтар на даху поліцейської машини посилає в простір синє світло. Є маяки на пожежних машинах і машинах швидкої допомоги. В основі нового переосмислення цього слова лежить подібність функцій. Адже всі маяки посилають миготливе світло як певний сигнал.

А транспортна пробка? Пофантазуйте трішки і ви її уявите як скупчення машин, що заважає рухові. От і виходить — те, що корисне в одних випадках і служить для закупорювання бочок, пляшок, чим затуляють отвори в приладах, мартенівських печах і що називають пробками, стає шкідливим у інших випадках, бо перепиняє рух.

А функція в них одна — загороджувати доступ, прохід, проїзд куди-небудь.

Бачите, наскільки активно використовується образність для семантичного переосмислення звичних слів, які стають надбанням професійної лексики. З неї збагачені і видозмінені слова знову повертаються в загальнолітературну мову. І ви вже не дивуєтеся, що є щільність транспортних, пасажирських і пішохідних потоків, хоча й не тече вода і не пливають по ній ні машини, ні пасажири. Досить того, що автомобілі можуть вливатися в транспортний потік і оминати не тільки майданчики для поворотів, а й кільця, які автомобілісти називають ще острівцями.

Людська фантазія настільки багата, що може зблизити за подібністю деталі машин з частинами тіла тварин і людей. Тому ви не дивуєтеся, що в машині є плече, щоки, пальці, у важелів — шийки, а в спряжених деталях — задирки.

Подібність літака і птаха знайшла відображення в таких назвах його важливих частин, як крило, ніс, хвіст. У спогадах льотчиків можна знайти вирази «літак опускається на землю на животі» або «перевертається в повітрі «на спину»».

Кому з хлопчаків не доводилося жартома, наслідуючи військових, брати під козирок, дарма, що в них не було кашкета чи картуза. Адже тільки в головному уборі є козирки. Коли сонце заважало вам дивитися вдалину, ви прикладали долоню до лоба козирком і вона була своєрідним дашком для очей. За подібністю дашок над світлофором теж назвали козирком.

Чи замислювалися ви, ходячи по асфальту, над тим, унаслідок чого чорна смолиста маса, якою покривають шляхи, тротуари, стала ще й назвою самих тротуарів. А це ж результат типового перенесення значення слова за суміжністю. При таких переносах значень ціле стає називатися, як частина, матеріал покриття перетворюється на назву покритого ним предмета. Цих змін і зазнав наш асфальт.

Водії-любители і професіонали спокійно мчать по добре накатаному грейдеру. Тільки мовник разом з вами може порушити їх спокій і сказати: *Задумайтеся на мить! Адже грейдер – це землерийна машина для вирівнювання поверхні ґрунту* (на дорозі, зрошувальному каналі). А тут їздять по грейдеру? Нічого, друге його значення теж узаконене словниками. Це ще й грейдерна дорога. Отож можна їздити по грейдеру, можна його заливати асфальтом. От і вийшло, що результат роботи машини одержав назву самої машини. Це і є типовий приклад найменувань за суміжністю, тобто наслідок метонімії.

Буває, що значеннево переосмислені слова дістають права громадянства не в одній, а в кількох мовах. Так трапилося з *баранкою* – розмовною назвою рульового колеса автомобіля, що подібна до бублика (рос. *баранка*). В українській мові це слово – запозичення з російської. Воно проникло спочатку в мовлення водіїв, а згодом і в українські словники (тлумачний, етимологічний).

Ми з вами на якийсь час стали свідками регулярних семантичних переносів, що відбуваються на основі метафори, зближення назв за суміжністю явищ. Вони здійснилися або недавно, або відбуваються на наших очах. Адже автомобіль, точніше «паровий віз» і до того ж вантажний, хоча і був побудований французьким інженером Жозефом Кюн'є ще в

120 1769 році для перевезення військових вантажів, міцно вкорінився в транспорті лише в ХХ віці, коли стали використовувати бензин і електрику. За цей час і розрослася автомобільна лексика, що позичила у загальнолітературній мові частину слів, переосмислених значеннєво.

Семантичне переосмислення зумовлює появу нових слів або нових значень у старих слів. Ось і сперечаються вчені, чи існує лексико-семантичне словотворення в сучасній мові. Одні твердять, що утворені таким способом слова бувають продуктом тривалого історичного розвитку. І тоді вони сприймаються як слова-омоніми, однакові за формою, але різні за значенням. Зараз і справді ніхто не може відповісти, що було первинним — коса на річці чи жіноча коса.

Інші вчені кажуть, що такі та схожі слова можна аналізувати як наслідок певних процесів, тоді їх видно і в сучасній мові.

Нехай вчені сперечаються. Ви ж учіться самі бачити явища в розмовній мові, в художній літературі. Звичайно ж, семантичні перетворення починаються в одному слові. Далі в його межах різним значенням стає тісно. Тоді одне слово роздвоюється або й розтроюється і дає життя кільком омонімам.

І ви бачите, як могутній і сердитий бик¹ несеться назустріч тореадорові, як бик² тримає на собі величезний міст. Ще б пак, він його кам'яна або бетонована опора, стоян. У історичних оповідях ви можете прочитати, як турки пекликатували Наливайка в мідному бику³ — великому казані.

На крилах нашого образного мислення ми можемо уявити собі, чому стінобитну машину назвали бараном.

Є слова, які показують, що метафора допомагає нам мислити і називати речі за подібністю буквально на кожному кроці. Багато дівчаток поспішає стати дорослими і мріє про туфлі на танкетці. Чи замислювалися ви над тим, як виникла танкетка, що є назвою суцільної підошви? Своєю властивістю потовщуватися від носка до п'ятки вона нагадує «взуття» гусениці невеликого швидкохідного танка — танкетки. За це підошва і стала так називатися. Причому мовці пішли ще далі, за суміжністю босоніжки з такою підошвою теж називаються танкетками.

Часто семантичних змін зазнають звичні слова, коли виникає потреба називати нові явища, дії, апарати, наприклад, у космосі. 18 березня 1965 р. радянський космонавт О. Леонов уперше в світі вийшов із герметичної кабіни у відкритий

простір. Газети повідомили, що він був у стані «вільного польоту», «вільного плавання» 10 хвилин. Про його рухи писали, що космонавт плавав, висів, купався, прогулювався. Але ж усі знають, що плавати і купатися можна лише у воді. Так, знають. Однак дотримуються давньої традиції нашої мови – уподібнювати рухи в повітрі рухам у воді, а тут з ними зблизили ще й рухи в космосі. От і виходить, що пориваючись у космос, будуючи найменування, ми залишаємося стояти на землі. А ви пересвідчилися, що є такий лексико-семантичний спосіб творення слів, при якому не змінюється звукова оболонка слова, не з'являється в ньому нових морфем, переосмислюється лише його значення.

ЯК МОЛОДШИЙ РЕЙТИНГ ПОТІСНИВ СТАРШОГО

Ми побачили, як дружно працюють усі слово-творчі засоби, допомагаючи оформити нові слова або додаючи вже наявним додаткових оцінних значень, та як осново- і словоскладання, з одного боку, оформлюють поважні наукові терміни: композити та юкстапозити, а з другого, слугують засобом вираження емоційних оцінок. Коли ми чуємо слова зайчик-побігачик, лисичка-сестричка, нам відразу хочеться посміхнутися. Серед префіксів, суфіксів і особливо між основами, найбільше обтяженими лексичними значеннями, багато іноземців, які теж старанно працюють у системі нашої мови, виконуючи її завдання та соціальні замовлення. І це виразно видно з текстів різних стилів мови.

Важко собі уявити, щоб термін *термов'язкопружнопластичне деформування*, який трапляється в текстах з механіки: методика розрахунку елементів конструкцій енергетичних установок при термов'язкопружнопластичному деформуванні, був часто використовуваним у загальнолітературній мові. Не допоможуть тут і коротші терміни на взір: *модель в'язкопружності* та *пружнопластичне напруження* деформівного стану неоднорідних конструкцій, основи яких входять як частини у цей найдовший чотирикомпонентний прикметник.

На перший погляд здається, що терміни – це поважні, суворі слова. Насправді вони не

всі такі. Є серед них ласкаві слова з пестливими суфіксами, що властиві розмовному стилю. Це іменники та прикметники. Згадаймо назви китів, їх близько 80 родин. Кити й дельфіни – родичі. Дельфіни – це дрібні кити. А ось фольклорне кліше *чудо-юдо риба-кит* не відповідає дійсності. У ньому два юкстапозити, утворені словоскладанням. Перший прийнятний, це фантастичний герой. З казковим персонажем, названим іменником *риба-кит*, сьогодні вже не можемо погодитися, бо це не поєднані істоти. Ми знаємо, що риби і кити належать до різних родин. Риби – це риби, а кити – це ссавці. І ті, і ті живуть у воді, проте в них багато різного. Найпомітніша відмінна ознака китів від риб – це хвости. У всіх риб хвіст вертикальний. Плаваючи, вони рухають ним праворуч-ліворуч. У китів хвіст горизонтальний, який рухається вгору-вниз, до речі так, як і їхні голови.

У назвах численного племені китоподібних використано питомі й запозичені одиниці. Джерела запозичень найрізноманітніші: грецькі, французькі, скандинавські. Назва родоначальника китів походить від грецького *το κήτος*, що об'єднує водних тварин великих розмірів, до яких належать кити, дельфіни, тюлені та багато інших. Його етимологія у грецькій мові ще й досі не встановлена. Субстантивований прикметник китоподібні – калька грецького *κητοειδής* (*κήτο* + *ειδής*, подібний до китів).

Дельфін за походженням теж грецьке слово від первісного *βελφίν* (-ίνος), відомого в середньовіччі з давнього *βελφίς*, тобто морська свиня за подібністю великого розміру тіла. А ще раніше *το βελφίν* і *το βέλφας* асоціювалися з іменником *βελφύς* (-ύος), який позначав будь-яку новонароджену істоту єдиноутробну, від тієї самої матері.

Дельфіни – давні друзі греків. Їхні зображення можна побачити сьогодні в Кносському палаці на Криті. Вік у них солідний: 3,5 тис. років. Проте їх знали ще раніше. Вони жили у міфах і легендах Греції. У Гомерівському гімні «До Аполлона» бог (Аполлон) сам перетворюється на дельфіна й веде моряків, він перетинає моря, слідуючи маршрутом від острова Крит до пустельного, найменшого з Кикладських островів Делоса, де його народила Лето. Ось чому *дельфіній* став епітетом Аполлона як бога-покровителя мореплавства.

Греки знали, що дельфіни допитливі. Вони часто наближаються до людей, і греки думали, що дельфінам подобається спілкування з людьми.

Українська мова по-своєму засвоювала назви китоподібних. У нас є слово *нарвал*, що прийшло до нас із скандинавських мов, воно є у шведській, норвезькій, данській: *narval*. У нас існує ще й інша назва цього зубатого кита з питомих основ: *єдиноріг*. Її утворили спостережливі люди, які бачили у нарвалів довгий бивень, що зовні нагадує ріг. Дуже він своєрідний у цих китів, бо спочатку росте як зуб. Нарвали, народжуючись, мають два зуби, але потім у самців росте лівий зуб, доки не перетворюється на бивень завдовжки 3 м. У самок здебільшого немає бивнів, лише в деяких виростає короткий бивень. І це зброя тільки самців-нарвалів. Самці б'ються, змагаючись бивнями за свою пару-самку. Тому й назвали українці нарвала єдинорогом.

Іменник *кашалот* запозичено за посередництва французької мови (від *sachalot*). Вона засвоїла його з португальської від *sachalotte*, буквально «риба з великою головою». В українській мові ця первісна метафора, що лягла в основу найменування, вже не відчутна.

Виділимо деякі назви видів китоподібних, що використані в класифікаційних схемах різних «китячих» родин. У них різна словотвірна структура. Це прості питомі афіксальні слова *білуха*, *смугастики* й запозичені *кашалоти*, *нарвали*, *гринди*, композити *дзьоборил* (він же *ременезуб*) та юстапозити *кит-горбач* (= *горбатий кит*), *дельфін-пляшконіс*, *дельфін-білобочка*. І багато назв-словосполучень на зразок: *кити зубаті*, *гладенькі кити* і *горбаті*. Придивімося до них пильніше. Ось вусатий кит *смугастик*. Суфікс **-ик** у нашій мові зазвичай виражає значення малих (за розміром і за віком) істот та предметів: *вовчик*, *песик*, *довгоносик*. А *смугастик*? Ось його визначення з дитячої енциклопедії «Кити та дельфіни» (Київ: Перо, 2014): «Серед вусатих сині кити-смугастики найбільші за розміром істоти, що видають найгучніші звуки серед тварин на землі». В іменника *білуха* суфікс **-ух(а)** з розмовним забарвленням. Такий самий відтінок розмовності мають і прикметникові суфікси **-ат(ий)** і **-еньк(ий)**. Перший підкреслює виразну зовнішню ознаку: *вусатий*, *горбатий*, *зубатий*. Наприклад, *горбатий кит* відрізняється від інших смугастиків, чиї тіла мають форму веретена. У них коротке та більш округле тіло з дуже довгими грудними плавниками.

Серед вусатих *гладенькі кити*, бо така в них шкіра. Погодьтеся, в науковій класифікації суфікс **-еньк(ий)** — трохи

незвична річ. Але ця ознака відрізняє їх від кашалотів, у яких темна нерівна шкіра. За помітними кольоровими ознаками в родині китоподібних розрізняють китів синіх, сірих, темних, чорно-білих та білобоких.

В основі складних слів – порівняння за подібністю. Отож, діє метафора, яка допомагає утворити усіх отих *горбачів, гзьоборилів, пляшконосів, єдинорогів*. Виявляється, світ термінів різноманітний. Серед них багато одиниць з метафоричною мотивацією. Людина порівнює уже пізнане за зовнішньою подібністю предметів чи схожістю дій і відповідно називає щось нове. Так формуються переносні значення слів. Цей процес охоплює назви побутових реалій і активно відбувається в термінології. Він характерний і для запозичень, у яких метафоризація відбувається своєрідно і відбивається у їхніх значеннях у мові-реципієнті, що їх засвоює. Найчастіше запозичення зберігає своє первісне переносне значення у мові засвоєння. У вже засвоєного терміна з'являється нове переносне значення, що доповнює інші варіанти його семантики. Вони науково називаються лексико-семантичними варіантами того самого слова. Наслідком цього є зростання багатозначності терміна чи не-терміна. За цих умов збагачується семантика слова, що глибше входить у систему мови-запозичення. Воно вкорінюється в ній лексично, далі може розвивати свій словотвірний потенціал та давати свої похідні.

Візьмімо іменник *рейтинг*. У п'ятдесяті роки ХХ століття його не реєстрували словники іншомовних слів. Він з'являється в їхніх реєстрах на початку вісімдесятих років і поступово розширює свою семантику. Спочатку це був фінансовий термін, його англійський прототип *rating* означав оцінку від *rate* – «норма, ставка, ціна». *Рейтинг* визначав оцінку, віднесення до класу чи категорії. Це був також відносний показник надійності банку, ділового партнера, кредитоспроможності постачальника тощо. Згодом завдяки ЗМІ він увійшов у загальнолітературну мову в переносному значенні як кількісний показник оцінки політичної, громадської, культурної та іншої діяльності кого-, чого-небудь. Отже, він стосується суспільно-політичного життя різних організацій, окремої людини і заснований на підсумках голосування, соціологічного опитування, відповідях на питання анкет, врахуванні міркувань експертів. Рідко хто зі звичайних носіїв мови згадує зараз про фінансове значення *рейтингу*, а ось *рейтинг* у спорті відомий загалу. Дорослі і діти бачать *рейтинг-сплески* спортс-

менів: шахістів, футболістів. За очками, кількістю забитих голів, узятих м'ячів і т. ін. визначають кращого воротаря, нападника Європи (світу). Іменник *рейтинг* у своєму переносному значенні освоївся в українській мові (між іншим, як і в більшості слов'янських мов) і вже мотивує похідні слова: *рейтинговий*, *рейтинговість*, *рейтингування*, *рейтингувати*, тобто він став повноправною одиницею словотворення.

Розвиток багатозначності в запозичених словах демонструє іменник *планшет* з французької *planchette*, буквально це дощечка. Його засвоєно в тридцяті роки ХХ століття. І це значення, модифіковане в різний спосіб, повторюється у поясненнях слова у подальшому. Коли йдеться про значення цього іменника в геодезії, то в ньому підкреслено, що це чотирикутна дошка, на яку наклеюють канцелярський папір. У топографії – це пласка сумка з прозорим верхом для географічних і топографічних карт. У театрі – підлога сцени з окремих зйомних щитів, що дає змогу змінювати рельєф сцени. І ці значення іменника *планшет* збереглися до початку ХХІ століття. Але в першому його десятилітті світом поширився *планшет* як загальна назва різних типів комп'ютерних пристроїв з сенсорним екраном. І ось уже наші хлоп'ята і дівчатка натискають пальчиками екран цього легко переносного пристрою у вигляді дощечки (хоча в ньому немає жодної дерев'яної деталі!) й грають у комп'ютерні ігри. Така сила метафори, що часом уподібнює різні речі за зовнішніми ознаками.

За подібністю функцій сформоване переносне значення запозиченого в слов'янські мови іменника *файл* (від англійського *file*). Первісно воно називало картотеку. Згодом це значення трансформувалося в інше – «тонка прозора поліетиленова тека для зберігання паперів». Подальша спеціалізація вже на основі метонімії спричинила появу нового значення в інформатиці, де іменник *файл* пояснюється в такий спосіб: «цілісна сукупність даних у зовнішній пам'яті комп'ютера, яка має власну назву і яку розглядають у процесі передавання та оброблення інформації як єдине ціле». І в цьому значенні *файл* став словом-інтернаціоналізмом.

Запозичення, що існують як перекладні еквіваленти іношомовних одиниць, зберігають метафоричну основу слова. Український іменник *вікно*, російський *окно* в інформатиці є перекладними еквівалентами англійського *window*, що окреслює не простір у стінках, як у прямих значеннях,

а на екрані комп'ютера, в якому з'являється частина архіву, картини тощо.

Подібна до цього доля спіткала і мишу – пристрій для введення інформації у комп'ютер, від англійського mouse. Однак відомі приклади метафоричного позначення тих самих предметів, що викликають різні асоціації у мові-джерелі та мовах-запозичення. У записі адреси електронної пошти стоїть однаковий знак @. В українській, білоруській та російській мовах він асоціюється зі свійською твариною: *собака, сабака, собака* або за подібністю – *равлик* (в українській). У білоруській існує ще й інша назва цього пристрою, що проникла до неї через посередництво польської, – *малпа < тафра*. У новогрецькій знак @ асоціюється з качечкою: *то папакі*.

Ви звикли в школі характеризувати метафору як прийом художньої літератури. Справді, він допомагає виразніше окреслювати образи, активізувати увагу читача, впливати на його почуття. Ми ж намагалися переконати вас, що метафора – це могутній засіб пізнання людиною світу. Її широко використовують для творення науково-технічних термінів і її потрібно вивчати у мовознавстві. Прямі й перекладні запозичення, що є наслідком метафоричного осмислення явищ, зберігають у чужих мовах свою образну основу. Поява на їхньому ґрунті нових переносних значень у мовах запозичення не належить до частотних явищ.

У

ГНІЗДІ НАЙКРАЩЕ

Слова в мові не існують ізольовано одне від одного. Вони, як і люди, об'єднуються в родини. Про сина Петра кажуть, що він Петрович, у Івана він Іванович. У Василя дочка обов'язково Василівна.

Родинність у нашій мові підкреслюється спадковістю імені людини, коли обов'язково зберігається батьківська лінія. Це у власних імен. А як водиться між загальними назвами?

У них теж є свій родовід. Візьмімо хоча б таку сім'ю, як: *рід, родина, родинонька, родинний, родити, родич, родичів, родичівство, родичання, родичатися, родичівський, родичка, родовий, родовитий, родовитість, народжувати, народжуватися, народжений, родинно-близький, родоначалний, родоначалник, родоначалниця, родоплемінний, родопоміч, родопомічний, родословець, родословний, порода, породатися, породжений, породжениця, породження, породжуваний, породжувати, породинний, породити, породичати, по-родичівському, своєрідний, своєрідність, своєрідно.* Правда ж, велика?

Хто ж у ній відповідає за єдність роду-племені? – Корінь слова. У цьому разі – *rig*. Він виступає в ролі гена, що є носієм спадковості і забезпечує збереження спільного для всієї цієї сім'ї значення. Корінь відповідає і за те, щоб була зовнішня подібність між словами однієї родини.

Таку мовну сім'ю, точніше, сукупність слів, споріднених за коренем і упорядкованих відношенням похідності, називають **словотвірним гніздом**.

У людській сім'ї є старше й молодше покоління: прадід і прабаба, дідусь і бабуся, батько і мати. Молодші її члени називаються синами і дочками, онуками, правнуками і правнучками. Всім отим **пра-**, що сягають у минуле і в майбутнє, немає кінця. Лінія настільки довга, наскільки багата людська пам'ять.

Слова в одному гнізді теж упорядковані певним способом. Насамперед серед них є одне-єдине, що дає назву гнізду. Воно називається його вихідним словом. Від нього утворюються всі інші похідні одиниці гнізда. Відношення похідності оформлюються в парах слів. Члени пари мають постійну назву: твірне і похідне слово. Це та сама батьківська лінія. У ній завжди є старший і молодший. І яку ланку сім'ї ми не візьмемо, таке відношення між її членами зберігається постійно.

Погляньмо на словотвірне гніздо з вихідним словом **сіть**. У ньому дуже багато словотвірних пар: *сіть* → *сітьця*, *сіть* → *солити*, *солити* → *соління*, *сіть* → *солоний*, *солоний* → *напівсолоний*, *солоний* → *солонуватий*, *солоний* → *солоність*, *солонуватий* → *солонуватість*, *солити* → *висолити*, *засолити* → *засолювання* та ін.

Між членами окремих пар у гнізді теж зберігається спадковість. У парі *сіть* → *солити* останнє слово похідне, а вже в парі *солити* → *солильний* воно саме стає твірним. Далі *солильний* виступає твірним для *солильника*, який у свою чергу стає основою творення слова *солильниця*.

А тепер уявімо собі розлоге дерево. Що потужніший у нього корінь, то пишніша крона. Кожен його листочок, кожна гілочка разом із коренем – єдине живе ціле. Так і в словотвірних гніздах. Споріднені слова об'єднуються в гніздо на основі спільного значення, носієм якого є корінь. Від одного слова до іншого передається ця спільність. Доти, доки мовці відчують близькість значення слів з одним коренем, у них живе і відчуття гнізда. Спробуймо переконатися в цьому разом!

Пригадаймо значення слова **земля**. У нього їх аж шість: 1) планета, 2) верхній шар земної кори, 3) речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори, 4) суша, 5) ґрунт, який використовують для вирощування рослин, 6) країна, держава.

Невже всі ці значення представлені в кожному слові гнізда **земля**? – подумки запитаєте ви. Здебільшого засвоюється одне основне або кілька значень твірного слова. І виходить так, що від кореня гнізда тягнуться гілочки, а в кожній з них розгалужується, найвиразніше відсвічується одне зі значень твірного слова.

Придивімося до цих гілочок уважніше! Ось перша з умовною назвою «планета» – *землезнавство, землезнавець, наволоземний, земляни, приземлитися, приземлення.*

Ось друга – «суша»: *земний, земноводний.*

Ось третя – «речовина темно-бурого кольору» (*земелька, земляний, підземний, наземний, землетрус, землероб, землеробство, землянка, заземлювати, заземлюватися, землечерпалка*) і четверта – «частина території, що перебуває в чьомусь розпорядженні» (*земвідділ, землемір, землеволодіння, землевласник, землевласниця, землекористування, землевпорядник, землевпорядкувальний*).

Від землі в значенні «країна, держава» тягнеться гілочка до похідних слів *земляк, землячка, землячок, земляцький, земляцтво, чужоземний, чужоземщина, іноземний.*

Правда ж пишне дерево? І в усіх його прожилках течуть соки землі. Про таке гніздо кажемо, що воно відіменникове.

Існують гнізда, центром яких є прикметники. Пригадаймо загадку Л.І. Глібова, що починається словами:

Раз пішов я на отаву
І наткнувся на прояву.
Довга-довга і страшенна,
Мов гадюка здоровенна,
Голова десь за горами,
Ноги вперлись між лісами.

Ви здогадались, що то за проява, яка і страшенна, і здоровенна? Проява дуже довга, і ця її якість описується за допомогою різних слів гнізда від прикметника *довгий*. Можна сказати, що вона *довжезна, довжелезна, довженна, предовга, предовженна, предовжелезна*, а можна так, як це зробив Леонід Іванович, через повторення того самого слова. До речі, це дуже поширений у розмовній мові спосіб вираження вищого ступеня ознаки, завдяки якому можемо утворювати близькі за значенням і споріднені за коренем слова: *страшний-страшний, страшенний, пре-*

страшений; високий-високий, височезний, височенний, превисокий, превисоченний.

В загадці Л.І. Глібова, про яку йдеться, поет залюбки використовує багато пестливих і зменшено-пестливих прикметників:

Їв я квашу солоденьку;
Здумав загадку стареньку.

І солоденький, і старенький легко пов'язуються з твірними для них словами солодкий та старий, адже вони споріднені за коренем.

А чи знаєте ви, що і кваша теж асоціюється зі словом солодкий, але за іншими не словотвірними значеннями. Вам доводилося її коли-небудь їсти? Швидше за все ні. Неодмінним складником цієї подібної до густого киселю страви з гречаного або житнього борошна є солод. Так от, він з того самого гнізда, що і солодкий. Солод одержують при пророщуванні зерен хлібних злаків і використовують для виготовлення пива, дріжджів, квасу. Його словотвірна родина теж складається зі слів, що називають смак цукру, меду, варення на протигагу всьому гіркому, кислому, солоному. Кожен солодій, він же солодун (той, хто любить солодке) чи солодійка відразу розпізнають приємні для них і рідні слова солоденький, солодісінський, солодкавий, солодкуватий, напівсолодкий, що стосуються всіх на світі солодощів. До солоду ж доводиться ставитися професійно. Про це знають солодильник та солодильниця – робітники, що в солодівні готують зерно для солоду. В гнізді від прикметника солодкий також є слова, що називають дії.

Сподіваюся, що вам принесе насолоду пригадування цих дієслів: солодити, солодитися, солодіти, солодшати, насолодити, насолодитися, насолоджувати, пересолодити, підсолодити. Ми побачили, що і від прикметників розростаються досить потужні гнізда.

А тепер вернімося знову до загадки Л.І. Глібова, точніше, до її відгадки – **горога**, яка

І далека, і розлога,
Її всякий добре знає,
Ніхто в світі не минає:
По дорозі щастя скаче,
По дорозі горе плаче.

Ходімо по цій дорозі так, як в українській казці «Ох»: разом із батьком, що веде свого ледачого сина здавати в

найми в інше царство. Ось на їхньому шляху трапився пеньок, батько сів відпочити на нього, та відразу схопився, бо після його слів «Ох! Як же я втомився!» – з пенька виліз маленький дідок. Дуже симпатичний цей дід! І дуже добре обіграно в цій казці вигук «ох», що перетворився на ім'я царя зеленого лісу. У нього й хатка зелена. «А в тій хатці усе зелене: і стіни зелені, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти. А за наймичок у Оха мавки – такі зелені, як рута!»

У казці Ох докладає всіх зусиль аби зробити з наймита роботящого парубка, якого потім не хоче віддавати батькові. Після багатьох казкових перетворень хлопця на голуба, хорта, сокола, коня, окуня, пшонину, а самого Оха на сліпого на одне око цигана, шуку, півня, Ох віддає свою дочку за простого парубка.

А які ж перетворення відбулися в мові з переходом вигука «Ох» у іменник? Ох – іменник вимагає від дієслів узгодження в роді: «Ох тоді взяв попелець, по вітру розвіяв, а одна вуглина і впала з того попелу!» У нього і присвійний прикметник є: *Охова жінка*.

Чи утворюються словотвірні гнізда від вигуків у нашій мові? Так, але їхньою характерною особливістю є незначна кількість утворюваних від них слів. Порівняймо: *заохати, заохкати, охкати, охнутися, поохати, поохкати, проохати, проохкати, розохатися, розохкатися*. У гніздах цього типу ніколи не набирається більше двох десятків слів. Цим вони помітно відрізняються від більшості словотвірних гнізд, утворюваних від іменників, дієслів, прикметників. Деякі зразки таких гнізд ми вже наводили. А тепер спробуйте відразу пригадати всі слова в гнізді від **нести!** Їх там до шести сотень. Самих тільки дієслів понад п'ять десятків. Давайте я почну, а ви продовжите лінію дієслів у цьому гнізді з префіксами **в-, виг-, до-, з-, за-, наг-, на + з-, на-, него-, об-, по + за-, пере-, піг-, по-, по + з-, роз-**: *нести, носити, носитися, винести, віносити, виносити, виношувати...*

Словотвірні гнізда утворюються від слів майже всіх частин мови. У словниковому складі мови, представленому в словниках будь-якого обсягу (малому на 10–20 тис. слів, середньому – 30–90 тис., великому – 100 і більше тисяч), приблизно 40 % становлять іменники, 30 % – дієслова, 20 % – прикметники. Лише 10 % припадає на одиниці решти частин мови.

У наш час дедалі більше з'являється гніздових словників різного типу. На цьому матеріалі встановлено, що кількість гнізд у мові обмежена. Їх понад 12 тис. Разом вони об'єднують близько 130 тисяч слів. Найбільше гнізд, утворюваних від іменників. Вони становлять приблизно 70,9 %. Далі йдуть гнізда від дієслів – 19,29 %, а потім від прикметників – 7,5 %. Решта – 2,4 % – гнізда від слів інших частин мови. Як бачимо, словотворення в нашій мові тримається на трьох китах, два з яких належать до роду імен, а третій – до дієслів. У кожного роду свої види, а в них свої сімі. У кожній сімі своя кількість членів.

Одні гнізда об'єднують по 2–4 слова: *ментор, менторський; мензурка, мензурковий; айва, айвовий, айвівка; легенда, легендарний, легендаризований, легендарність*.

У других по кілька десятків похідних, наприклад від дієслів *питати, співати, казати*.

У третіх – по кілька сотень (від *вести, нести, ходити, сам тощо*).

Корені можна охарактеризувати так, як і учнів у класі. Одні з них трудівники. Інші живуть собі тихо, не втручаються в усі сфери життя. Серед 12 тисяч коренів виділяється активне ядро з трьох сотень, навколо якого групується 20 тисяч слів, тобто 1/8 частина словника обсягом 160 тисяч. Твірними в таких гніздах є слова, які виражають життєво важливі для людини поняття: *бути, мати, нести, ходити, робити, земля, хліб, сіль, білий тощо*.

З усіх слів найдіяльніші дієслова. Щоправда, є гнізда, які обходяться і без них: *агент (особа), агентський, суперагент, фінагент, агентура, агентурний*. Однак коли гніздо похідних слів утворене від дієслова чи в гнізда від інших частин мови проникають дієслова, вони відразу збільшують його потужність. І відбувається це тому, що вони – дієслова, а дія передбачає всіх чи частину своїх учасників, ніби наперед визначаючи ролі для похідних слів у гнізді.

Давайте фантазувати разом! Коли є дія, можливі її 1) виконавець, 2) знаряддя, 3) місце, 4) назва абстрактної дії, 5) наслідок, 6) адресат (особа), 7) матеріал для дії, 8) віддієслівна якість, 9) носій такої ознаки.

Тепер доберімо слова з деяких дієслівних гнізд (від *брати, бити, вити, в'язати, крутити, мотати, м'яти, плести, прясти, снувати, сукати, терти, тіпати, ткати, чесати, чухрати*) і розподілимо їх між групами так, щоб у одну з них об'єднувалися однакові учасники дії.

1. Виконавці дії.

В'язальник, в'язальниця, крутильник, крутильниця, мотальник, мотальниця, намотувальник, намотувальниця, обмотувальний, обмотувальниця, плетільник, плетільниця, прядильник, прядильниця, снувальник, снувальниця, тіпальник, тіпальниця, чесальник, чесальниця.

2. Знаряддя.

В'язила (пути), льонобралка, льоном'ялка, льоночесалка, моталка, тіпалка, чесалка.

3. Місце.

Мотальня, прядильня.

4. Назви абстрактної дії.

В'язання, крутіння, кручення, мотання, сукання, снування, тіпання, чесання, чухання.

5. Наслідок дії.

В'язка (дров), вибоїна, вм'ятина, моташка, плетеник, плетінка, сукно, тканина, тертуха.

6. Адресат дії.

Бранець.

7. Матеріал для дії.

Прядиво.

8. Віддієслівна якість.

В'язучий, в'язальний, крутильний, мотальний, плетільний, прядильний, снувальний, сукальний, тіпальний, чесальний, битий, в'язаний, кручений, м'ятий, прядений, плетений, суканий, тканий, тертий, чесаний, чуханий.

9. Носій віддієслівної ознаки.

Убитий.

Ми назвали багато похідних від дієслів. Усе це іменники, прикметники, дієприкметники. Ви, напевно, помітили, що між ними немає похідних дієслів, а їх теж багато, утворюваних за допомогою префіксів: докрутити, забити, обчухрати, перемотати, потерти та ін.

Такий список учасників дії в дієслівних гніздах. А як у гніздах із вихідними словами іменниками чи прикметниками? Коли в них утворюється дієслово, воно намагається виконати хоч частину свого словотворчого репертуару. В гнізді від слова автор похідне дієслово авторизувати стає твірним для іменника абстрактної дії авторизація та прикметника авторизований (наприклад, *переклад*).

Набагато важче перерахувати всіх учасників дії у прикметниковому гнізді **білий**, бо в нього досить-таки довга діє-

слівна гілка: білити, біліти, вибілити, вибілювати, добілювати, забілити, забілювати, набілити, перебілити, перебілювати, підбілити, підбілювати, побілити. Вона дає паростки – іменники. Найбільше серед них назв дії (біління, вибілка, вибілювання, добілювання, забілення, забіл, забіллка, набіл, підбіл, підбілка, перебілка, перебілювання, побіл, побіління, побіллка). Менше виконавців дії (білильник, білильниця, вибільник, вибільниця, підбілювач, підбілювачка). Поодинокі найменування місця дії (білильня), матеріалів для дії (білило).

Численні в цьому гнізді слова – ознаки за дією: білильний, вибільний, перебілений, побілілий.

Як бачимо, жити словам у гніздах справді добре. І значення, і зовнішній вигляд у них подібні до твірного слова. Коли корінь гнізда міцний, то і родина похідних слів велика і здатна до виконання безлічі функцій у мові, в першу чергу до називання багатьох категорій людей, предметів, властивостей, явищ.

ЯК ВІДЬМА ПОСВАРИЛАСЯ ЗІ ЗНАХАРЕМ

Г   ї
Є   Ю   Я
Л   Б
М   К   Ш
Љ   ґ
А   П

Мабуть, у нас в Україні немає дитини, що не знала б чудової казки Шарля Перро «Попелюшка» в переказі з французької Романа Терещенка. Ви пам'ятаєте фею? За допомогою чарівної палички вона перетворює звичайний гарбуз на прегарну визолочену карету, шестеро мишей на прекрасних мишасто-сірих у яблуках коней, довговусого шура на товстелезного кучера-вусаня, а шестеро ящірок на шістьох лакеїв у строкатих лівреях. Звичайно ж, фея – чарівниця, яка може бути доброю чи лихою до людей. Прийшла вона до нас із західноєвропейської міфології.

Виходить, фея – родичка нашої відьми? Так, далека-далека родичка, бо належить до істот, що знаються з духами і нечистою силою. Серед них є знахарі, чаклуни, ворожки, чародії. Між ними немає безпосередніх словотвірних стосунків, бо близькість їх значення не підкріплена спорідненістю коренів. Проте між деякими з них існували тісні родинні стосунки, хоч вони їх старанно приховують. Знаєте, чому? Бо відмовилися від своїх прапрадідів. Так трапилося між відьмою і знахарем і не тільки тому, що відьма – жінка, яка знаючись із нечистою силою, завдає людям шкоди, а знахар їм допомагає, лікуючи від хвороб різними немедичними засобами і чаклуючи. Обидва ці слова разом зі своєю теперішньою ріднею (*відьмак, відьмацький, відьомський, відьмування* або *знахарка, знахарський, зна-*

харство, знахарувати) геть забули своїх прародичів. Розійшлися з ними їх значеннєві і життєві шляхи-дороги.

Давно колись, можливо, ще в праслов'янській, а потім у давньоруській мовах слово *відьма* пов'язувалося з *védati* «відати, знати». Відьма (так вона писалася у давнину) мала той самий корінь, що і слово *відь* «знання, чари, чаклування». Це була жінка, яка знала різні способи впливу на надприродні сили (духи). Згодом із розвитком пізнання світу людиною стали розрізняватися знання справжні та відьомські чаклування і поступово розірвалися родинні стосунки між членами колись єдиного словотвірного гнізда. У сучасній українській мові співіснують дві зовсім чужі сім'ї – *відьма* зі всім своїм відьомським оточенням і гніздо від слова *відати*, цебто «знати». У ньому ми зустрічаємо застаріле *відання* (обізнаність) і зменшено-пестливе до нього *віданнячко*. Проте більшість слів у цьому гнізді належить до активно вживаної і зрозумілої всім нам лексики. Серед них спостерігаємо: *відомий, завідомий, завідомо, вивідати, вивідач, вивідачка, вивідки, вивідкування, вивідувати, довідатися, довідка, довідник, довідувати, довідуватися*. У гнізді мирно співіснують ті, хто *навідують*ся, і ті, хто *ходить* у розвідку, – *розвідник* і *розвідниця*.

Така сама доля спіткала і знахаря. Є в нього невелика родина в сучасній мові, до якої входять *знахарка, знахарський, знахарство, знахарувати*. А ось про те, що вони колись ще в праслов'янщину родичалися зі словом *знати* «знати», вже не пам'ятають ні вони, ні ви – сучасні носії мови. Так і живуть у сучасній мові тепер два різні словотвірні гнізда від *знати* і від *знахар*.

У вас уже виникло припущення: мабуть, деякі колишні єдині словотвірні гнізда поступово розпадаються в мові. Воно абсолютно правильне. Учені дослідили багато таких етимологічних гнізд, що об'єднували генетично, тобто за походженням, споріднені слова, а згодом розпалися в мові. Ми вже назвали два з них.

Тепер пригадаймо Шевченкову «Тополю», ту, що стоїть край дороги і гнеться до самого долу! Пам'ятаєте: дівчина від туги за милим перетворилася на тонку, гнучку тополю в степу. Вона якось

Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?

Пішла дівчина до ворожки, щоб довідатися про свою долю, а стала тополею. Ворожки вгадували на картах минуле і майбутнє людини. Ви пов'язуєте це слово з ворожбою, ворожитом, ворожиткою, ворожитством, ворожити. І правильно робите. Сьогодні це спільнокореневі слова. Колись воно входило в одне гніздо зі словом *ворог* (*voгъ*) «лиходій, зла сила, лихо» і мало значення «чаклувати, спричинити чаклуванням зло ворогові». Зараз це, безперечно, різнокореневі слова.

Розпад колишніх єдиних гнізд відбувається тому, що під впливом різних чинників значеннєві зв'язки між словами, які входять до них, поступово слабнуть або зовсім втрачаються. У сучасній мові вже не сприймаються як спільнокореневі *жир* і *жити*, а колись це були члени одного гнізда. Перше мало значення «корм, годівля, їжа», друге, його твірне, – «жити, годуватися». Носії мови зараз навряд чи співвідносять *смородину* зі *смородом* у значенні «сильний запах», *вікно з оком*, *столицю* зі *столом* у значенні «престол». Сьогодні *корито* ніхто не пов'язує зі словом *кора*, а в давнину це був виріб із кори дерева. Знаний всіма *осокор* теж мав у своєму складі корінь **-кор-** і був до того ж складним словом. Його перша основа пов'язувалася зі словом *осина*, друга – з *корь* (кора).

Бувало й так, що словотвірні гнізда розпадалися внаслідок розходжень прямих і переносних значень вихідного слова гнізда. Кому з нас не доводилося *гірко плакати*? При цьому ми не думали – не гадали, що *гіркий* – похідне від дієслова *горіти*, синонімічного словам *палати*, *пекти*. Це давній віддієслівний прикметник. Він входив до гнізда *горіти* поряд зі словом *гарячий*, що за походженням дієприкметник теперішнього часу активного стану. Дієслово *горіти* в праслов'янській мові означало дію сильного вогню. Поступово деякі його похідні, серед них *гіркий* і *гарячий*, спеціалізувалися на вираженні переносних значень. *Гіркий* стає ознакою смаку людини і почуттів, викликаних горем, образою, а *гарячий* – ознакою температури і сильних почуттів, зумовлених пристрастю. Згодом цю їх співвідносність було втрачено. Зараз ми відчуваємо лише її прослідки, вживаючи фразеологічні вислови *плакати гарячими*, *горючими слізьми* або *проливати гіркі сльози*.

Ми знаємо ще, що *гіркий* – це такий, який пече, обпалює язик. Від гіркого перцю аж горить у роті. Однак тепер *гіркий*

і горіти — слова різних гнізд. Адже у сучасній мові в одне словотвірне гніздо об'єднуються споріднені слова, що мають живі значеннєві зв'язки. Саме тому ми й можемо пояснити одне слово гнізда через інше. Біліти — це ставати білим, білити — робити білим. Почорніти — стати чорним. А як бути з чорнилом? У минулому воно належало до гнізда від прикметника **чорний**. Потім... — потім чорнила виготовляли різні: сині, зелені, червоні. Внаслідок цього іменник чорнило в сучасній мові сам формує своє словотвірне гніздо, в якому є чорнильний, чорнильниця, але немає чорного.

Такий випадок непоодинокий. Багато похідних у минулому слів стали непохідними у сучасній мові і дали життя новим гніздам. Усім нам відоме весло, а ось про те, що воно було утворене від дієслова везти за допомогою суфікса **-са(о)** і писалося як везло, знають лише історики мови. Згодом на межі кореня і суфікса уподібнилися звуки **з** (дзвінкий) і **с** (глухий). Потім два однакові приголосні стяглися в один звук. Отже, змінилася звукова оболонка слова і поступово розійшлися стежки колись споріднених за коренем слів.

Зміна зовнішньої оболонки слова спричиняє затемнення значеннєвих зв'язків слів настільки, що можуть порватися родинні стосунки між ними. Слова просто не пізнають одне одного. Так, затхлий утворювалося за допомогою суфікса **-л-** від дієслова задъхнутися. Це було слово з тим самим коренем, що і дихати, дихнути. У його корені **-гъх-** стояв слабкий редукований голосний **ъ**, що поступово був утрачений. Унаслідок цього дзвінкий **г** опинився перед глухим **х**. Під його впливом він став глухим і перетворився на **т**. Зараз уже затхлий, затхлість, затхнутися, тхнути об'єднуються в самостійне гніздо і не пов'язуються з гніздом, де є слова задихатися, задихнутися.

Так унаслідок різних причин розходяться життєві шляхи колишніх єдиних словесних родин. Сьогодні вони не пам'ятають, що в них був один прародич. І ми, не знаючи історії мови, можемо цього не помітити. Ось прочитайте кілька речень: Яблука доспіли, яблука червоні! (М. Рильський). Поспішають їх зірвати неслухняні діти. Безуспішно їх відмовляють від цього дорослі.

Правда ж, вам не спало на думку, що доспіти, поспішати і безуспішний — це слова з одного гнізда? Колись вони були спільнокореневими, а зараз існують три різні гнізда, де об'єднуються: 1) спіти, доспіти, поспіти, спілий; 2) поспіх,

поспіхом, поспішати, поспішний, поспішно; 3) успіх, успішний, успішність, безуспішний, безуспішно. Бачите, наскільки багатшають ваші знання, коли ви цікавитесь історією слів та рідної мови.

Розпад гнізд триває в мові постійно. Сьогодні ми з вами є свідками того, як у сучасній мові слабнуть значеннєві зв'язки між словами, і єдині гнізда діляться на окремі сім'ї. Знаєте, в чому це явище найкраще виражене? – У наших з вами ваганнях.

У словах *бути, забути, забутий, забутність, забуття, забутливий, забутливість, забутній, забуток* чується ніби один корінь **-бу-**. Виявляється, ні. Розійшлися дороги цих слів. Тепер є гніздо від кореня **-бу-** і гніздо з коренем **забу-**. Як, – здивуєтеся ви, – то слова *забути* та інші подібні вже непрефіксальні? Саме так. Стався перерозклад морфем у цих дієсловах, і префікс **за-**, втративши свої просторові та часові значення, злився з коренем.

Про це явище ми ще поговоримо докладно. А зараз пригадаймо слова *продаваний, продавання, продавати, продавець, продаж, продаж, продажний, продажність, продажництво, продати* і спробуймо відповісти на питання, чи одного вони гнізда з *дати*. Учені твердять, що це два різні гнізда. Зараз уже виділяємо корінь **прога-**, бо префікс **про-** в усіх названих словах утратив свої значення.

От ви і пересвідчилися, що розпадаються не тільки атоми, а й гнізда. Подібно до того, як атоми, вступаючи в нові сполуки, стають новими молекулами і новими речовинами, так і переосмислені корені та слова у мові дають життя новим гніздам.

САМОТНІ СЛОВА

Словниковий склад мови не лишається незмінним. Слова живуть у мові протягом сторіч і переходять від одного покоління до наступного. Вони можуть набувати нових значень, а головне — давати життя новим словам, що утворюються від них за допомогою префіксів, суфіксів, слово- та основоскладання.

Багато нових слів з'являється в мові шляхом засвоєння з інших мов. Вони запозичуються для вираження нових понять, позначення невідомих раніше предметів. Часто і самі предмети, і поняття стають відомі носіям певної мови внаслідок контактів з іншими народами, з мов яких засвоюють назви цих предметів.

Так прийшла до нас з латинської мови *арена* (arena, буквально пісок). Колись у давньоримському амфітеатрові це був майданчик, посипаний піском, де відбувалися бої гладіаторів. Згодом арена стала позначати майданчик усередині цирку для виступу артистів. Давно засвоєне це слово в українській мові, але так і лишилося самотнім.

Невже запозичені слова всі самотні і не завели собі родини в українській мові? — запитаєте ви. Звичайно ж, ні. Багато з них так прижилися в нашій мові, що важко розпізнати їх чужоземне походження. Хіба схожі зараз на іноземців звичні для вас *школа, історія, математика, фізика*? І родичі у них є, і пізнаємо ми їх відразу.

Візьмімо хоча б таку родину, як *школа, школяр, школярник, школярка, школярочка, школярство, дошкільник, дошкільниця, дошкільня, позашкільник, позашкільниця, шкільний, школярський, дошкільний, позашкільний*.

Однак є серед запозичених достатня кількість слів-одинаків. Одні з них давно прийшли в нашу мову, але так і не мають сім'ї. Другі з'явилися недавно, ще молоді, тому не встигли її завести. Про таких одинаків і піде мова далі.

Тут можна переповісти історію про те, як молодий алігатор так і не зборов старого крокодила і про те, що прийшли вони в українську мову різними шляхами. *Алігатор* з англійської, а в неї з іспанської, *крокодил* – із давньогрецької. Вони одного біологічного роду, хоча й виразно відрізняються мордами (в алігатора вона приплюснута). Слово *крокодил* в українській мові має невелику сім'ю, що складається з двох прикметників *крокодилів, крокодилячий* та іменника *крокодилчик*. Ви й вислів чули «*плакати крокодилячими слізьми*» і знаєте, що він ґрунтується на старовинному повір'ї, ніби крокодил плаче перед тим, як почне їсти свою жертву. Кожен із вас уміє правильно вживати цей вислів у сучасній мові. Так кажуть про лицемірну поведінку людини, її нещире співчуття. В алігатора немає жодного спорідненого слова.

Можна ще пригадати, як давньогрецька міфологічна богиня помсти Мегера стала *мегерою*, тобто переносною назвою лютої і сварливої жінки. На щастя, вона самотня і до неї не горнуть інші споріднені слова.

Серед одинаків лишилися слова, що зобов'язані іменам людей – винахідників різних предметів. Такими є назви різної зброї. В описах турецьких воєн ви, напевно, зустрічали слово *берданка*. Це гвинтівка, якою була озброєна російська армія з 1870 до 1891 р. Сконструював її американець Х. Бердан. Від прізвищ американських конструкторів Д. Браунінга та С. Кольта походять назви зброї *браунінг* і *кольт*, що запозичені українською мовою і не стали твірними для інших слів.

У школі за програмою ви вивчаєте роман А. Головка «Бур'ян». Читаючи його, ви помітили, що огидний Матюха носить галіфе для більшої «революційності». Слово *галіфе* поширене в українській літературній мові, особливо в творах часів громадянської війни і після неї. Це військові брюки особливого покою. Воно походить від прізвища французького генерала Г. Галіффе і теж не має словотворчо споріднених слів.

Зовсім маленькі ви разом із мамами читали яскраво ілюстровані книжечки на одному цупкому аркуші, що згортається як гармошка. Там ви бачили героїв казок вовчика-братика, козу-дерезу, величезну ріпку і маленьку мишку, що ховається в шпарку. Тільки згодом ви дізналися, що такі книжки називаються буклетами. Дорослі полюбляють роздивлятися буклети з визначними місцями та історичними пам'ятниками великих міст. Слово буклет – давнє запозичення з французької, але теж не має рідні в нашій мові.

Поки що одинаками залишилися в українській мові знайомі вам, але запозичені в різний час і з різних мов назви звірів і птахів (*антилопа, бабуїн, варан, гібон, гну, горила, дог, марал*), рослин (*азалія, гліцинія, гортензія, петунія*) або таких відомих вам предметів, як *джерпер* чи *бутси*. Донедавна до цієї групи належала запозичена з тюркських мов назва орла *беркут*. Після того, як у сімдесяті роки ХХ століття словом *беркут* було позначено загони спеціально навчених вояків, отже, використано в переносному значенні, в нього з'явилися похідні *беркутівці, беркутята*. Події на Майдані під час революції Гідності додали негативного забарвлення цим словам. Як бачимо, самотність у слів може зникати, коли вони здатні утворити гніздо.

І хоча рибу родини оселедцевих *івасі* зараз знають майже всі, але вона нічого спільного не має з Івасями-хлопчиками. Далекі від неї і карасі. Слово *івасі* запозичене з японської і в українській мові не має похідних.

Не щастить із ріднею тим словам, значення яких зазнали суттєвих змін порівняно з часом запозичення. Візьмімо *каністру*. В давньогрецькій це слово було назвою кошика з тростини. В англійській та німецькій *каністра* – бак із герметичною кришкою для різних рідин (бензину, мастила тощо). Таке значення зберігає металева або пластмасова каністра в українській мові.

Одинаками бувають і ті слова, які в українській мові вживаються з тим самим значенням, що й у мові запозичення. Так трапилося з *вінегретом*. Це слово прийшло з французької мови і є відомою всім нам назвою холодної страви з дрібно нарізаних овочів, змащених олією.

Іноді запозичені слова перебувають між собою в двобої. Одне з них має сім'ю і разом із нею поступово витісняє з ужитку самотнього суперника. Так співіснують у нашій мові *шарф* і *кашне*. Обидва з французької мови: *écharpe* «шарф» і *cache-nez* «кашне» – буквально «ховай ніс». Хоча слово *шарф* зазнало

значенневих змін з часу запозичення, але воно прижилося в нашій мові ширше, ніж *кашне*, і має свою родину (*шарфик*, *шарфовий*). У дореволюційній Росії *шарфом* називали кольоровий пояс чи пов'язку через плече, що служили розпізнавальним знаком генеральського або офіцерського звання. У сучасній мові *шарф* – назва одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шию, накривають голову або плечі. *Кашне* теж називає хустку або шарф, що надягають на шию, але воно самотнє.

І тут виникає питання, чому ж слова лишаються в мові самотніми? В одинаків-іноземців це відбувається тому, що вони часто незвичні за своїми граматичними характеристиками. Наприклад, більшість іменників української мови відмінюється, а багато чужинців, і серед них *кашне*, належать до невідмінюваних слів. Такими є *адажіо*, *бізуді*, *бра*, *вето*, *гетто*, *досьє*, *жабо*, *кіно*, *рагу* та ін. Часто мова призвичаює запозичені слова, уподібнюючи їх своїм питомим, незапозиченим, одиницям. Це трапилося з *пальтом*, що стало відмінюватися в українській мові. А ось назви інших предметів одягу (*манто* – широке жіноче пальто, *кімоно* – плаття типу халата) і досі невідмінювані.

Глибшому вкоріненню багатьох запозичених слів у нашу мову заважає їх яскравий імпорнтний одяг. Саме тому велику частину засвоєних в українській мові іноземних слів, хоч і широко використовують, але вони не мають родини. Серед них трапляються відомі вам слова, як-от: *абракадабра*, *ампула*, *біфштекс*, *бумеранг*, *гуаш*, *джунглі*, *журі*, *лоджія*, *меню*, *рулет*, *чардаш*, *юнга*. Пояснюється це тим, що в кінці їхніх основ трапляються сполучення звуків, не характерні для української мови. Ось чому важко буває її суфіксам приєднуватися до подібних основ і слова залишаються одинаками.

Кожна мова виробляє свій арсенал засобів призвичаювання іноземців. У іншомовних основ відтинають кінцівки, і тоді вони можуть сполучатися з деякими суфіксами: *кенгуру* → *кенгуровий*, *рагіо* → *рагист*, *таксі* → *таксист*. Іноді основу нарощують, і це дозволяє перетворити її на родоначальницю сімі слів: *Америк(а)* → *американський*, *Кант* → *кантівський*. У школі ви вивчаєте теорему Піфагора. З нею знайомляться всі учні ось уже майже двадцять п'ять сторіч. Траплялося вам, мабуть, і таке слово, як *піфагорейці*, і ви помітили, що основа в цьому слові розширена елементом *-ей-*. У такому вигляді до неї додано суфікс *-ець*. Не подумайте тільки, що так називають людину, яка вміє доводити теорему Піфагора. Давньогрецький математик був ще і філософом-ідеалістом, що абсолютизував поняття

кількості, вбачаючи сутність речей у кількісних відношеннях. Послідовників його філософії називали піфагорейцями.

Слова, як і люди, старіють. Виходять із ужитку предмети, поняття, які вони називають, зникає потреба використовувати їх назви чи утворювати від них споріднені слова. Так і лишаються вони в мові самотніми свідками минулого. Згадаймо тут принагідно *ботфорти* чи *ажитацію*. Для того щоб довідатися, які в них значення, вам потрібно дивитися в енциклопедичний або тлумачний словники. І лише тоді ви дізнаєтеся, що *ботфорти* – це чоботи з твердими халявами спереду вище колін. Слово *ажитація* (схвильованість), хоча і трапляється в творах М. Коцюбинського та Ю. Смолича, однак для більшості носіїв мови не зрозуміле і тому не належить до активної лексики.

Не варто думати, що самотніми бувають лише застарілі запозичені слова. Старіють у мові також її питомі слова, що теж бувають одинаками. Хто з вас зараз використовує стару назву літери «б» – *буки*? А ось без запозиченого з грецької мови слова-одинака «*пі*» (теж назви літери, але грецької абетки) ви й сьогодні не можете обійтися на уроках з математики, коли вивчаєте коло.

Самотніх слів у сучасній мові не так уже й мало – приблизно 4 % словникового складу. Ви запитаєте, як виведено цей відсоток? За словниками, особливо тими, що з'явилися упродовж останніх 30–35 років. Мабуть, ви теж ними користувалися. Наприклад, тоді, коли вам потрібно було перевірити, чи правильно встановлений морфемний склад слова української мови, ви зверталися до двотомного словника І.Т. Яценка «Морфемний аналіз. Словник-довідник». А якщо виникали складні випадки з'ясування спорідненості слів у сучасній російській мові, ви брали в руки «Школьный словообразовательный словарь русского языка» О.М. Тихонова. Похідність слів української мови допомагає встановити «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської та Л.П. Кислюк. Якраз у цих словниках слова розглянуто з погляду належності до того самого гнізда або поділу їх на морфемі. Вони й допомогли виявити майже 5 тисяч слів із більше, ніж 140 тисяч, які гнізд не утворюють, отже, не мають родини.

Між словами, які об'єднуються в гнізда, і одинаками, межі дуже рухомі. Самотні слова не беруть участі в словотворенні доти, доки відсутнє на них соціальне замовлення.

Як тільки воно з'являється, такі слова швидко заводять сім'ї, стають твірними для багатьох похідних.

Хто з вас сьогодні не знає слів *авіація*, *агітувати*, *рентген*? До кінця сімдесятих років XIX сторіччя їх не фіксував жоден словник. У сучасній мові вони мають потужні гнізда споріднених слів. До ста похідних об'єднує *авіація*, до чотирьох десятків *агітувати*.

Німецький фізик В.-К. Рентген запровадив одиницю дози гамма-проміння, що згодом дістала його ім'я. З кінця XIX сторіччя рентгенівське проміння стали широко використовувати в науці, техніці, медицині. У мові виникло понад п'ять десятків слів із коренем **-рентген-**. Переважна більшість із них складні дво- і трикореневі похідні: *рентгенографія*, *рентгенодіагностика*, *рентгенологія*, *рентгенолог*, *рентгенопалеопатологія*, *рентгенорадіографія*, *рентгеноскопія*, *рентгенотехніка*, *рентгенотерапія*. Як бачимо, все це терміни. Багато з них вам зрозумілі, навіть такий довгий, як *рентгенофлюорографія*, яку роблять усім нам з певною періодичністю.

У самотніх слів різна доля. Одні з них, як *рентген*, бувають одинаками недовго. Другі лишаються ними тривалий час і тільки згодом на їх основі утворюються нові слова. Треті так і зостаються переконаними одинаками. Справді, у кожного слова своя доля.

Той, хто любить спорт, знає, що є гра в ручний м'яч — *гандбол*. Від цього слова нещодавно почали утворювати *гандболіст*, *гандболістка*, *гандбольний*. Це справді значно зручніше, ніж вживати описові вирази на зразок «той, хто грає в гандбол» та ін. Не дивує вас і слово *дизайнер*, яке ви дедалі частіше зустрічаєте на сторінках газет і журналів. Це найменування людини, що дбає про художнє оформлення зовнішнього вигляду виробів. Слів *дизайн*, *дизайнер* ви не знайдете в тлумачному «Словнику української мови». На нього ще не було попиту на початку сімдесятих років. Сьогодні ви є свідками швидкого вкорінення в українську та російську мови англійських слів *менеджер*, *менеджмент*. Вони чинять справжній тиск на поширені в нашій мові слово *управлінець* чи словосполучення *майстерність керувати виробництвом*.

Жоден словник не встигає фіксувати всі слова, що народжуються в мові, трохи відстаючи від розвитку її словникового складу. Словники, що побачать світ згодом, внесуть до своїх списків ті слова, які народжуються на наших очах, пройдуть випробування життям і займуть своє місце в мові.

ного гнізда з вихідним словом **вертати** через зміну своєї зовнішньої оболонки. Колись префікс **об-** додавався до *вертати*. Згодом з буквосполучення **бв** (*обвертати*) на межі префікса та кореня випало **в**. Так і з'явилося слово *обертати*. Вже в цьому слові спростилася його морфемна будова. Колишні дві морфеми **об** + корінь стали сприйматися як одна **обер**. Так переродилося все слово. Раніше воно було похідним, а змінивши свій одяг до невпізнанності, перейшло до класу непохідних, безпрефіксних слів, дало життя новому гнізду.

Отож, любі друзі, ви пересвідчилися: нові гнізда можуть з'являтися в мові і внаслідок переродження старих. Поштовхом до цього стає зрощення морфем. Там, де було дві одиниці, виникає одна. Тому й кажемо в таких випадках, що відбувається процес спрощення, бо слово втрачає здатність ділитися на морфеми і сприймається як просте непохідне.

Це коли все йде *обертом*, а коли *впоперек*? Тоді трапляються ще цікавіші речі. Невже і тут щось спростилося? – запитаєте ви. Так, хоча причини спрощення інші. Давно колись був собі іменник *перекъ* «ширина». Від нього за допомогою префікса **по-** утворювався прислівник *поперек* «у ширину». Мабуть, ви чули вислів *сходити світ уздовж і впоперек*, тобто по всіх напрямках, по довжині і ширині. Згодом твірне слово *перекъ* десь зникло, випало зі словникового складу мови, а тому *поперек* перейшло в непохідні і непрефіксальні слова. Цей прислівник і зараз то мирно в значенні «по ширині чого-небудь», то войовниче – «всупереч чому-небудь» живе у нашій мові.

Таких випадків багато, коли поглянути на слова з погляду історії їх розвитку. Позначимо пунктирами кілька ліній. Ось одна з них – спрощення префіксального слова, перехід його в непохідну і непрефіксальну одиницю. Почнемо з закону. У давнину було це слово похідним, утворювалося за допомогою префікса **за-** від *копъ* «край, початок, кінець». Праслов'янський *zakopъ* первісно означав «початок, початкове рішення», можливо, «обмеження». Згодом значеннєвий зв'язок цих слів ослаб, *закон* втратив префікс і сприймається в сучасній мові як «загальне правило, законність, сукупність догм релігії». Коли вам сказати, що це слово було також пов'язане з такими дієсловами, як *конати*, *виконати*, *доконати*, *переконати*, *покопати*, *сконати*, ви здивуєтеся. Справді, дивовижні зміни трапилися з цими словами у мові. Дієслова були похідними від праслов'янського

багатозначного *konati* «кінчати, виконувати, умирати», утвореного від того самого *копъ*, від якого пішов і *закон*. Багатозначність дієслова дала життя різним гніздам. Вона розвивалася так вільно, що дозволила *закону* відірватися від гнізда. І він, спрощений і безпрефіксний, у сучасній українській мові не пізнає своїх із гнізда, в якому об'єднуються спільнокореневі слова з **-кон-**. Мовляв, у вас своє, ви вказуйте на дію, доведено до певного кінця-краю, а в мене своє – я буду сам володарювати над законодавцями.

Не щастило не тільки іменникові *закон*. Схожа доля в *огріха*. Він теж загубив на життєвому шляху префікс *о-*. Невеличка, здається, деталь, а наслідки серйозні. Вже *огріх* став непохідним, вже від нього відмовився іменник *гріхъ* «помилка».

І ось маєш. У сучасній мові *огріх* використовується з двома значеннями. Одне з них спеціальне, сільськогосподарське, «пропущене або погано оброблене місце під час оранки, сівби», а друге, те, що материнське і давніше, стало переносним «недолік, хиба, помилка».

Не менш драматична історія розлучення слів *спосіб* та *засіб*, що належали до однієї родини з коренем **-соб-**. У них настільки спростилася морфемна будова, що зараз ці слова сприймаються як непрефіксальні і зовсім чужі, різнокореневі. А в давнину вони разом горнулися до займенника *собі* та дієслова *пособити* «допомогти». *Засіб* був префіксальним утворенням, його **за-** мало значення «придбавання». Він постійно родичався з висловом *за собою* і вказував на «певний запас, резерв» за собою. *Спосіб* був префіксальним похідним від іменника *пособъ* «допомога», який випав із словникового складу мови. Не зміг нічого вдіяти *спосіб* і сам спростився. З того часу для виконання певних дій використовують різні засоби і способи, що виступають як допоміжні, але вже чужі, неспільнокореневі співучасники дії. І хоча в сучасній мові є слова *підсобити*, *пособити* зі значенням «допомагати» і коренем **-соб-**, але вони вже не пов'язуються з займенником *собі*. А *пособник* і *пособниця* належать до тих осіб, що допомагають здебільшого здійснювати підступні, злочинні наміри, тому й мають такі негативні синоніми, як *поплічник* та *посіпака*.

Дивні дива трапляються з префіксальними похідними в процесі розвитку мови. У деяких із них і сьогодні виділяють префікси, але мало зрозумілими стали корені. Причина одна – зникли зі словникового складу мови їх твірні слова.

Давайте разом поділимо на морфеми *встрявати, встрянути, застрявати, застрягати, застряглий, застрягнути, застряти*. Ми маємо всі підстави виділити у цій родині спільний корінь **стря-**. Однак яке його значення в сучасній мові? Для того щоб це зрозуміти, придивимося пильніше хоча б до одного слова з цього гнізда – *застрявати*. Воно має значення «потрапляти в що-небудь вузьке, тісне, грузьке», «затримуватися десь довше, ніж звичайно». У давнину існувало слово *стряти* «баритися, гаяти, зволікати». Воно і було твірним для всієї цієї родини. Згодом його не стало, але слід його, ідея «затримка в певному русі, дії» ще й сьогодні живе в похідних від нього словах;

Подібна доля спіткала і слова з коренем **-полох-**. Ви знаєте, коли б'ють на сполох, це подають сигнал тривоги про нещастя чи небезпеку. Чули ви і такі слова, як *полохати* «лякати», *полохатися* «боятися», *сполохати* «викликати тривогу, переляк», *переполох* «тривожна метушня». Отже, в цій родині є префіксальні та непрефіксальні похідні і всі вони «тривожні» за значенням. Зник тільки колишній їх твірний іменник *полохъ* «переляк, тривога».

Та найчастіше процес спрощення відбувався все-таки не у префіксальних, а в суфіксальних словах. Ось ми і намітили пунктиром другу лінію спрощення. Давайте відберемо з вірша Г. Бойка слово *гребінець*.

Носить півник-співунець
На голівці гребінець.
Гребінцем тим, знає кожен,
Причесатися не можна.

Запитаємо себе: тут вжито одне чи два слова? Наріст на голові півня справді називається гребенем і формою своєю – зубцями він нагадує гребінь, яким розчісують волосся і пряжу. Словникарі вважають, що це одне слово, до того ж похідне в сучасній мові і корінь у нього **-гребін-**. *Гребінець* – похідний іменник, утворюваний від *гребеня* за допомогою суфікса **-ець**. Воно перебуває в родинних стосунках з *гребінкою, гребенистим, гребенястим, гребінковим, гребеневим, гребенечесальним, гребенерозрівнювачем, гребенеподібним* та ін. Чи завжди було так? У праслов'янській мові *гребінь* був іменником, похідним від дієслова *греб* «гребу». Згодом розійшлися їх життєві дороги, суфікс об'єднався з коренем і утворився **-гребін-**. Слова з коренем **-греб-** мають своє гніздо: *гребти, гребка, гребок, гребонуту, відгрібати, загрібати*.

Мовляв, нехай одні спеціалізуються на дії розчісування, а другі – на вигрібанні та загібанні.

Це приклад вживання слова побутового, такого, з яким не заберешся на гребінь життя, але без якого щодня прожити важко. Спрощувалися не тільки такі слова. Не щастило і представникам книжного стилю, так званим урочистим словам. Візьмемо *зодчого*. Сьогодні це будівельник, муляр, гончар, архітектор. У поезії – це творець нового. У вірші М. Нагнибіди «Будівник» читаємо:

Щастя і миру зодчий,
Майстер великих робіт,
Мирний каховський робочий
Впевнено дивиться в світ.

Слово *зодчий* запозичене зі старослов'янської. Утворене воно від *зьдъ* «оброблена глина, глиняна стіна» за допомогою суфікса **-ч-**. Цей суфікс і зараз використовується в деяких назвах істот, наприклад в *слідчому*, *ловчому*. А в *зодчому* він об'єднався з коренем і слово вже сприймається як непохідне.

Ніхто з вас сьогодні не буде виділяти в *кубкові* суфікс **-к-**. Адже ви не сприймаєте його як зменшено-пестливе слово до іменника *куб*. Вже не співвідносяться в сучасній мові *куб* «великий казан, бак для кип'ятіння рідини» і *кубок* «великий келих» чи «ваза з коштовного матеріалу, що використовується як приз переможцям спортивних змагань».

Перестало бути зменшено-пестливим *серце*, що утворювалося за допомогою суфікса **-ц-** від *сьрдъ*. Відбулося це не тому, що такий суфікс більше не вживається в сучасній мові. Пішли з життя їх твірні слова. От і співіснують у мові колишні пестливі, а тепер звичні слова зі словами ласкавими. Пригадаймо вірш М. Рильського:

Піймала осінь у своє сильце
Сьогодні з ранку сонячну погоду.
Та й почепила за крильце
Навпроти сходу.

Одне із слів *сильце* «пристосування для ловлі звірів, птахів» стало нейтральним і безсуфіксним. *Крильце* і сьогодні належить до пестливих слів. Воно утворюється за допомогою суфікса **-ц-** від *крила*. Така сама доля у слів *бочка* (від *бъча*), *білка* (від *біла*), *ящик* (від *яскъ* «кошик»).

Виросли, стали дорослими ці колишні зменшено-пестливі іменники. Вони вже великі, без усяких ознак дитячих пустощів і ласкавих суфіксів. Не подумайте тільки, що не щастило лише їм. Більш серйозні та поважні суфікси теж віддавали свою силу кореням. Так зникли **-р-** у словах *гар, мир, жир*, **-к-** — знак, **-в-** — став, **-х-** — блоха, муха. На полях ходять поважно галки і *јави*. Живуть мирно, бо одна родина воронових. Та ніхто з вас не вважає галку, чорного-чорного птаха з синім полиском, суфіксальним похідним від галь «чорний», бо й сам прикметник не існує вже в сучасній мові.

Багато загадок, пов'язаних зі спрощенням морфемної будови слова, загадує нам мова. Здійснимо разом морфемний розбір прикметників великий, високий, мілкий, рідкий, широкий. За правилом виділимо в них спочатку корені. Для цього доберемо споріднені і близькі за значенням слова: **вел-ик-ий**, **вел-ет**, **вел-ет-ень**; **вис-ок-ий**, **вис-от-а**, **вис-от-ник**; **міл-к-ий**, **міл-ин-а**, **об-міл-і-ти**; **ріг-к-ий**, **ріг-ин-а**; **шир-ок-ий**, **шир-ин-а**, **об-шир**. Як бачимо, виділяються корені **-вел-**, **-вис-**, **-міл-**, **-ріг-**, **-шир-**. Від яких же слів утворюються названі прикметники, коли у них є суфікси? Таких слів у сучасній мові немає, а колись були: *вель, высъ, міль, рідъ, ширъ*. Якраз від них і утворилися вторинні прикметники, що живуть і сьогодні. Суфікси ж їм дісталися у спадок на згадку про прародичів.

Спрощення виявилось універсальним процесом. Воно не оминуло префіксальні та суфіксальні слова, захопило також префіксально-суфіксальні та навіть складні слова.

Безпеку нашу і кордонів рідної Батьківщини охороняють прикордонники. Можливо, в майбутньому і дехто з вас поповнить їхні лави. Чи замислювалися ви над тим, що ж означають вислови *стояти на сторожі миру й безпеки, захищати від небезпеки*. Звідки, взагалі, пішла безпека? У давнину жило собі слово *піка* «турбота», та не пощастило йому, вийшло воно з ужитку, не дбали про нього нащадки. Ті, що були префіксально-суфіксальними похідними, серед них і *забезпечувати, забезпечити*, пішли своєю дорогою. Вони настільки зміцніли, що дали життя новому гнізду з коренем **-безпек-**: *безпека, безпечність, безпечний, небезпека, небезпечний, небезпечність, безпека, забезпеченість, забезпечування*. Інші вберегли-таки давній корінь милосердя **-пик-**: *пиклувальник, пиклувальниця, пиклування, опіка*,

опікання, опікати, опікувати, опікування, опікун, опікунка, опікунство, опікунствувати, опікунський.

Складні слова теж спрощувалися, та так, що ставали однокореневими. Ось, наприклад, є в сучасній мові застаріле слово *вельможа*, виділяють у ньому корінь **-вельмож-**. А давно колись було в його складі два корені, співвідносні з словами **вель** «великий» та **можа** «силач, багатий». Називало воно знатних осіб, що обіймали державні та придворні посади. Зараз однокореневе слово *вельможа* використовується в описах подій минулого та ще слугує негативною, іронічною характеристикою пихатих і чванливих людей, що, на жаль, ще не перевелися серед нас.

Зазнало змін і таке тепле та сонячне слово, як *виноград*. Колись воно було складним і до того ж запозиченим із старослов'янської мови. Наші прадіди зліпили його за зразком готського *weinagards* «виноградник». У готів це слово складалося з основ *wein* «вино» та *gard* «город, сад», що була спорідненою з праслов'янським *gard* «город». Отож наші прародичі збудували своє слово за схемою іншомовного, переклавши буквально основи запозиченого *weinagards* як *вино-град*. У східних слов'ян поступово втратилося значення другого складника слова. Тепер воно однокореневе. *Виноградна* лоза проростає в сучасній українській мові з кореня — **виноград-**: *виноградар*, *виноградарство*, *виноградарський*, *винограддя*, *виноградник*, *виноградина*, *виноградинка*, *виноградний*.

У цій розповіді, дорогі читачі, ви стали свідками постійного народження в нашій мові нових родин слів. І завжди діє непорушне правило: на чолі кожної такої родини-гнізда стоїть непохідне слово. Однак те, що було похідним учора, з роками може стати непохідним, бо виходять із ужитку твірні слова, змінюються значення і твірних, і похідних слів. Ось тоді на старо-новому ґрунті і формуються нові гнізда слів.

СПУСКАЙМОСЯ СХІДЦЯМИ

М. Горький у «Дитинстві» пригадує, як дід Каширін бив дерев'яною ложкою того з малих, хто порушував за столом раз і назавжди заведений порядок. Першими починали їсти зі спільної миски найстарші – годувальники сім'ї, а потім менші. Мовляв, нахлібнику, знай своє місце. Не заробляєш на життя, живеш за чужий рахунок, усвідомлюй це і шануй працівників.

Відтоді сплило багато часу. Інші звичаї, інші порядки прийшли на зміну старим. У сучасній родині є свій лад і свої звички. У словотвірних сім'ях так само. Кожна з них має свою досить-таки суворо визначену будову. Кожен член родини займає в гнізді своє місце. На нього йому вказує вся система мови. Якраз вона і диктує загальний принцип побудови гнізда. Він вимагає послідовного підпорядкування одних одиниць іншим.

Щоб краще зрозуміти, як це виявляється в мові, почнемо ходити східцями. Давайте спочатку поетичними, до яких ви звикли, читаючи поезію В. Маяковського. Ось уривок з його поеми «Добре!», перекладеної Л. Дмитерком:

А в двері –
бушлати,
шинелі,
кожухи ...

І в цій тиші,
що над боєм звелась,
бас,
мов солоним простором дише:
«Які тут тимчасові?

Злазь!
Ваш час тим часом вийшов».

Східці, які карбував Володимир Маяковський, продиктовані ритмом вірша та ідейною настановою самого поета. Отже, ці східці – нова форма віршування і витвір геніального майстра слова.

Тепер будемо спускатися іншими східцями:

сіть

сол-**он**-ий

солон-**ець**

солонц-**юва**-ти

солонцюва-**нн**-я.

Тут зв'язок між сходинками зовсім інший. Кожна наступна є словотвірним продовженням попередньої. Від твірного слова *сіть* ми зробили перший крок униз і вже маємо слово першого ступеня похідності *солоний*. З першої сходинки перейдемо до другої *солонець*, з неї до третьої *солонцювати*, а звідти до четвертої і останньої в цьому ланцюжку похідних – *солонцювання*. Ви, мабуть, звернули увагу, що на кожній сходинці виділено суфікси, за допомогою яких оформляється нове слово.

Спробуймо ще:

сіть

сол-**он**-ий

солон-**ець**

солонц-**юват**-ий

солонцюват-**ість**.

Знову чотири сходинки і знову на останній із них слово четвертого ступеня похідності.

Може, так буває тільки в цьому гнізді, що утворене від іменника? Перевіримо себе:

нести

з-нести

знос-**и**-ти

знос-**о**

знос-**н**-ий

не-зносний

незносн-**ість**.

Виявляється, ні. Це явище повторюється й у віддієслівних гніздах, причому кількість ступенів похідності навіть зростає. Слово *незносність* – похідне шостого ступеня.

Невже поступовість творення одних слів від інших спостерігаємо скрізь — у гніздах, похідних від усіх частин мови. Спустимось ще по кількох різновидах східців. Почнемо з прислівника:

так

так-а-ти

пере-такати

перетак-ува-ти

перетакува-нн-я

Тепер із прикметника:

червоний

червон-і-ти

по-червоніти

по-почервоніти.

А що у вигуків? —

ой

ой-к-а-ти

ойк-ну-ти

з-ойкнути.

Скрізь та сама картина. Нехай найбільш доскіпливі та допитливі з вас перевірять себе ще раз і упорядкують за зв'язком безпосередньої та поступової похідності слова в гніздах від *клей* (*клеїти, склеїти, склеювати, склеювач, склеювачка*) та *діра* (*дірявий, дірявити, продірявити, продірявлювати, продірявлювання*). Коли ви зупинилися на п'ятій сходинці, вправу виконано правильно.

Отож, час нам зробити разом загальний висновок: словотворення в нашій мові має ступінчастий характер. Яке б гніздо ви не взяли, якщо в ньому є хоч десяток похідних, вони обов'язково підпорядковані одне одному і відрізняються ступенем похідності.

А тепер уявімо собі, що перший клас прямує на прогулянку в парк. По дорозі йому потрібно спуститися східцями вниз. Частина першокласників іде поважно, але навіть серед них уже є неслухи, що перестрибують через сходинку. І в мові теж є такі слова-пустуни, що пропускають сходинку. Давайте пильніше придивимось до поважних і пустунів.

Ось сходинки, пройдені за всіма правилами:

157

книга

книж-**н**-ий

книжн-**ик**

книжн-**иц**-я;

дослід

дослід-**н**-ий

дослідн-**ик**

дослідниць-**к**-ий;

баштан

баштан-**н**-ий

баштанн-**ик**

баштанн-**иц**-я

баштанниць-**к**-ий.

А ось їх різновид з пропусками:

баріш

баріш-**ник**

баріш-**ниц**-я

барішниць-**к**-ий.

Порівняймо ще одні пройдені як годиться сходинки:

коректувати

коректува-**льн**-ий

коректувальн-**ик**

коректувальн-**иц**-я

з тими, де є пропуски:

маринувати

—

маринува-**льник**

маринува-**льниц**-я.

Слів-стрибунців, як бачимо, теж багато. Проте вони не можуть пустувати безтурботно, як учні. Такі слова оформляють за аналогією, подібністю, тобто теж за правилами. Це стає можливим завдяки тому впливу моделей-схем, який вони чинять на мовця і за якими утворюються похідні слова. Скажімо, існує модель творення найменувань осіб за дією. Вона наказує: утворіть іменник з суфіксом **-ик** від дієслова — назви професійної дії людини. І тут у носія мови є вибір. Нехай наказ він виконує з дієсловом *грапірувати*, що має значення «прикрашати що-небудь, збираючи тканину складками». Він може утворювати цей іменник через посередника — віддієслівного прикметника *грапірувальний*. Адже ознака дії

стає визначальною і для іменника – назви професії – *драпірувальник*. І жінці під силу ця робота, тому й маємо назву її професії *драпірувальн-иц-я*. А буває так, що віддієслівний прикметник не утворився в мові через якісь обставини. Тоді назва професії формується за аналогією до попереднього повного ланцюжка, прямо від дієслова, але за допомогою ускладненого суфікса **-льник**:

драпірувати

драпірува-**льн**-ий

драпірувальн-**ик**

драпірувальн-**иц-я**;

мармурувати

—

мармурува-**льник**

—

Існує ще й інша модель творення назв осіб, професійно відповідальних за розвиток певної ділянки господарства і пов'язаних з іменниками. Саме вони називають предмет професійної турботи людини. Як ви думаєте, в чому різниця між словами *філателіст* і *рисівник*? Адже обидва називають особу. Відмінність між ними професійна. Перший колекціонує марки, і це предмет його захоплення як любителя філателії. Другий вирощує рис, і це його щоденна праця. І ось у словах, таких як *рисівник*, *цитрусівник*, відношення до предмета, визначального для професії, часто підкреслюють прикметниковим суфіксом **-ов-** / **-ів-**:

сад

сад-**ов**-ий

садів-**ник**

садів-**ниц-я**.

Однак у мові є багато слів, що називають професію, але співвідносяться лише з вихідним іменником гнізда. Вони обходяться без посередництва прикметника, перестрибуючи цю сходинку, але потрапляють у полон аналогії й ускладнюють собі життя, використовуючи довжелезний суфікс **-івник**:

кукурудза

—

кукурудз-**івник**.

Словотвірна модель підказує схему розуміння таких слів. Кожен мовець підкоряється диктатові цієї моделі, бо знає, що *гус-івник*, *звір-івник*, *собак-івник* – спеціалісти, які дба-

ють про розведення гусей, звірів, собак, а буряк-івник і кукурудз-івник – фахівці, які вирощують буряки та кукурудзу.

Перевірте на собі силу дії згаданої словотвірної моделі й утворіть згідно з нею назви людей, що розводять овочі, кролів та соболів. Пересвідчилися? Адже ви утворили овочівника, кролівника і соболівника.

Виявляється, багато цікавих речей можна помітити, придивляючись до сходинок, якими спускаються словотворчо пов'язані ланцюжки слів. Зокрема, ми бачимо, як в одних із них поступово зростає кількість сходинок, а в інших є сходинки-пропуски.

Тепер уявімо собі на хвилину, що ми повинні пофарбувати східці. Коли їх заповнюють слова тієї самої частини мови, у них один колір. Коли вони є переходом від слів однієї частини мови до іншої, сходинки різнокольорові. Важливо лише не сплутувати кольори. Нехай іменникові сходинки будуть постійно зеленими, дієслівні – жовтими, прикметникові – синіми, а прислівникові – оранжевими. Зафарбуємо східці:

клей

клеј-**і-ти**

с-клеїти

склеј-**ува-ти**

склеюва-**ч**

склеювач-**к-а**.

Вони вийшли у нас жовто-зеленими. Скільки ж буває однойменних сходинок? Скажімо, тільки іменникових чи лише дієслівних? Пригадаймо дитячий вірш:

Дід – жабка,
Бабка – жабка,
І маленьке маленя –
Жабенятко жабеня.

У ньому три іменники з одного гнізда *жаба*. Поставимо їх на східці:

жаба

жаб-**к-а**, жаб-**ен-я**

жабен-**ятк-о**.

Зелених сходинок лише дві. Комусь із вас захочеться утворити ще й слово *жабенятчко*. Можна і так, тоді буде

три зелені сходинки. А ось продовжити їх далі важко, щоб не сказати неможливо. Ходімо ще іменниковими стежинками:

сад

сад-**ок**

садоч-**ок**;

крапля

крапл-**ин**-а

краплин-**к**-а

краплиноч-**к**-а.

Спробуймо полічити прикметникові сходинки:

білий

біл-**еньк**-ий

біл-**ес-еньк**-ий;

чорний

чорн-**яв**-ий

чорняв-**еньк**-ий.

Підраховали? Ви помітили, що в суфіксальних іменників та прикметників, які разом називаються іменами, їх не більше трьох. Причому на їхніх кінцевих сходинках розташовуються ласкаві слова. Може, сходинок стане більше, коли нові слова утворюються за допомогою префіксів:

баба

пра-баба

пра-прабаба;

малий

за-малий;

гарний

пре-гарний.

Як бачимо, і зелених, і синіх сходинок мало. Можливо, дієслівні сходинки довші, адже такі слова – втілення руху і дії:

читати

до-читати

не-дочитати;

ходити

по-ходити

по-походити?

Ні. Самі префікси чи самі суфікси в межах однієї частини мови можуть небагато. Інша річ, коли вони об'єднують свої зусилля, тоді ланцюжки ростуть буйніше:

горб

па-горб

па-горб-**ок**

пагорбоч-**ок**;

ділити**по**-ділити**роз**-поділитирозподіл-**я**-ти**по**-розподіляти.

І все ж найдовшими бувають різнокольорові східці, коли від сходинки до сходинки змінюється частина мови. Тоді спостерігаємо справжнє різнобарв'я. Ось чотириступеневі східці, де дві сходинки зелені, дві сині, тобто маємо іменниково-прикметниковий ланцюжок:

дід**пра**дід**пра**-прадідпрапрадід-**ів**прапрадідів-**ськ**-ий.

А ось теж чотири сходинки, а кольори інші, перші три жовті, а остання зелена, отже, дієслова змінюються іменником:

ім'я

імен-**ува**-ти**пере**-йменуватипереймен-**ов**-ува-типерейменовува-**нн**-я.

Давайте ходити п'ятиступневими східцями і визначати можливі поєднання кольорів. Почнемо з синього:

серединасеред-**н**-ій**по**-середній**о**-посередн-**и**-тиопосередн-**юва**-тиопосереднюва-**нн**-я.

У цьому ланцюжку гама синього, жовтого і зеленого. Продовжимо жовтим: **дати**

по-датиподат-**ок****о**-податк-**ува**-тиоподатк-**ов**-ува-тиоподатковува-**нн**-я.

Тут ланцюжок двоколірний, жовто-зелений.
Можна почати з жовтого і одержати чотириколірний ланцюжок, ідучи до п'ятої сходинки:

ставити

під-ставити

підстав-**а**

без-підстав-**н**-ий

не-безпідставний

небезпідставн-**о**.

Тепер самі визначте поєднання кольорів у шестиступеневих східцях:

ну

ну-**к**-**а**-**ти**

по-нукати

пону-**к**-**ува**-ти

с-понукувати

спонукува-**н**-ий

спонукуван-**н**-я;

знати

пі-знати

в-пізнати

впізна-**н**-ий

не-впізнаний

невпізнан-**н**-ий

невпізнанн-**о**.

Кольори кольорами, – подумаєте ви. А скільки ж таких сходинок і ступенів похідності слова може бути щонайбільше? Невже безліч? Адже словотворення триває в мові доти, доки вона живе! Воно ж безкінечне в часі. Мова, й справді, має величезні можливості називати будь-яке нове поняття і предмет новим словом, оформлюючи його за законами словотворення. Ці закони диктують історичну спадковість слів і свої правила формування слова. Проте ми з вами твердо знаємо, що кожне окреме слово в сучасній мові не нескінченне, що в ньому обмежена кількість морфем.

Ви помітили, що сходинок не так уже й багато в ланцюжках. Досі ми спускалися до шести сходинок. Тепер спробуймо піти далі, але запам'ятаймо правило: що довші східці, то важче підібрати приклади до них. Спустімося до сьомої сходинки:

сміятися

смі-**х**

сміш-**и**-ти

по-смішити

посміш-**к**-а

посмішк-**ува**-ти

посмішк-**ов**-ува-ти

посмішковувати-**ся**;

жити

у-жити

ужи-**т**-ий

ужит-**ок**

ужитк-**ува**-ти

з-ужиткувати

зужитк-**ов**-увати

зужитков-**ан**-ий.

Один ланцюжок двобарвний – зелено-жовтий, другий – трибарвний – зелено-жовто-синій.

Ступити на сходинку вісім нам не вдасться. Уявляєте, безліч різних слів, 165 тисяч за сучасними словниками української мови, а немає жодного, що спустилося б на восьму сходинку. У гніздах споріднених слів максимальна довжина ланцюжка слів, пов'язаних безпосередніми словотвірними стосунками, досягає семи. Це і є той максимум ступенів похідності слова, який є визначальним і для української, і для багатьох інших мов! І що то за магічне число сім? І чому так мало ступенів похідності у слова? На ці питання відповімо в наступних розповідях.

ГАРМОНІЮ НА АЛГЕБРИ Я ЗВІРИВ...

З усіх питань, які виникли, вас, мабуть, найбільше бентежить ось це: Чому так – що далі сходитка від початку східців, то все менше і менше слів можна вишикувати на ній? Найкраще перевірити наші сумніви мовними фактами. Як їх побачити? Адже в українській мові понад 12 тисяч багатосімейних гнізд. Їх же необхідно якось зіставити чи виміряти однаковим способом!

Проблему, над якою замислилися ви, вчені-мовознавці розв'язали у 1970-х роках за допомогою графів. Отож і ми зараз поєднаємо урок мови з уроком математики. Адже граф – математичне поняття. Його визначають як математичну систему об'єктів довільної природи і зв'язок, що сполучає будь-які пари цих об'єктів. Існує навіть теорія графів, що сформувалася як математична дисципліна порівняно недавно – у 1940-х роках.

Але ж ідеться про мову та її об'єкти, – заперечите ви. Навіщо нам граф, який задається множиною вершин (точок) і множиною ребер (ліній), а також списком, який кожному ребру ставить у відповідність пару його граничних вершин?

Зараз поясню. Справді, маємо на увазі мовні об'єкти. Проте математика дає можливість розглядати крізь призму своїх теорій об'єкти найрізноманітнішої природи, серед них і мовні. Більше того, вона дозволяє побачити їх у новому плані, розкрити досі не по-

мічені без її допомоги ознаки мовних одиниць. Для того, щоб цього досягти, треба співвіднести математичні об'єкти з мовними. Ось лінгвісти й застосували графі для вивчення будови словотвірних гнізд.

Спробуймо повторити їхній експеримент. Запам'ятаймо: вершини графа позначають ступінь похідності слова. Корінь графа виділяємо чорним кружечком ●. Поруч із ним будемо завжди писати вихідне слово гнізда. Далі за кожною частиною мови закріпимо ребро графа, яке матиме постійний напрямок. Обмежимося головними частинами мови: для іменників візьмемо ребро ↓, для прикметників ↑, дієслів ←, прислівників →. Вершини ребер позначатимемо світлими кружечками, біля них будемо ставити слова певного ступеня похідності.

Нехай у нас є вихідне слово **читати**. Розташуймо його біля вершини графа. Тепер пригадаймо хоча б кілька його похідних: *читальний, читач, читацький, зчитувачка, поначитуватися, прочитати*. Ми знаємо, до яких частин мови вони належать і в якому напрямку вести ребра від вершин. Однак потрібно ще встановити ступені похідності кожного з цих слів. Інакше ми не зможемо правильно відбити на графі поступовість творення одного слова від іншого. Прикметник *читальний*, іменник *читач*, дієслово *прочитати* утворені безпосередньо від *читати*. Це слова першого ступеня похідності. А як бути з похідними *зчитувачка, поначитуватися, читацький*? Твірним для іменника *зчитувачка* є *зчитувач*. Проте і це слово є похідним від дієслова *зчитувати*, що в свою чергу утворене від *зчитати*.

У дієслова *поначитуватися* інший шлях, бо він інакше пов'язаний з *читати*. Чотири сходинки відділяють це слово від вершини гнізда. На них одне за одним стоять дієслова *начитати, начитувати, начитуватися, поначитуватися*.

У прикметника *читацький* коротший шлях до вершини гнізда. Він другого ступеня похідності і безпосередньо пов'язаний з іменником *читач*.

Але ж нам потрібно передати на графі словотвірну долю усіх споріднених слів з гнізда *читати*, а їх 83. Це стає можливим лише тоді, коли ми відновлюємо ступені похідності кожного слова і відбиваємо на графі поступовість їх зміни. Унаслідок такого аналізу одержуємо граф гнізда, подібний до того, що наводиться в кінці розповіді. Подивіться на рисунок.

Ви бачите, що в граф спочатку вмонтовані слова першого ступеня. Далі другого, третього, четвертого. У міру зростання ступеня похідності слова воно віддаляється від чорного кружечка більшою кількістю білих. Одночасно ми помічаємо, як біля одного світлого кружечка виростає ціле гроно похідних, біля інших – їх два-три, але завжди на одному ступені похідності дієслова групуються з дієсловами, прикметники – з прикметниками, іменники утворюють свою групу, прислівники – свою.

Мабуть, ви знову здивувалися, побачивши граф. У вас виникло питання, чи можна об'єднувати в одну групу, наприклад, такі різнозначні слова, як *читака, читалка, читання, читка, читець, читач?* Одні з них (*читання, читка*) – іменники абстрактної дії, другі (*читака, читач, читець*) – назви істот, треті (*читалка*) – найменування приміщення. Це правильно. Як і те, що всі слова – іменники, які є похідними першого ступеня. Звичайно ж, слова *вичитування, дочитування та зчитувач, підчитувач* теж відрізняються своїми словотвірними значеннями. Перші називають абстрактну дію, другі – її виконавців. Однак їх об'єднує спільний третій ступінь похідності. Три світлі кружечки, три сходинки відділяють їх усіх від чорного кружечка – вершини гнізда. Граф унаочнює словотвірний шлях кожного слова. До свого оформлення чотирьом із названих іменників довелося пройти від *читати* спочатку через сходинку префіксальних дієслів доконаного виду *вчитати, дочитати, зчитати, підчитати*, далі – через сходинку префіксальних дієслів недоконаного виду *вчитувати, дочитувати, зчитувати, підчитувати*.

Завдяки таким графам оживає історія словотвірних стосунків між словами в сучасній мові. При цьому наочно видно, які родичі були попередниками слова і до якої частини мови вони належать. Кожне похідне ніби питається свого роду. *Читачка* і *читацький* з роду тих слів, що безпосередньо пов'язані з іменником *читач*.

Родовід дієслова *зчитуватися* триступеневий: *читати* → *зачитати* → *зачитувати* → *зчитуватися*. Ви можете взяти будь-яке слово з цього гнізда і самі реставрувати шлях похідного до змужніння, оглянувши його родовід. У цьому й виявляється сила математики. Вона, за визначенням видатного французького вченого А. Пуанкаре, «є мистецтвом називати різні речі одним і тим самим іменем».

У ході графічного зображення гнізда, справді, дещо ігнорується значеннева різниця слів. Однак воно унаочнює бу-

дову гнізда, дає змогу порівнювати їх між собою, встановлювати максимальну кількість ступенів похідності в кожному гнізді і навіть його потужність. Це ж просто: скільки слів у гнізді, така і його потужність.

Знання про те, що слово називає – знаряддя, виконавця, місце дії чи саму дію, ми здобуваємо, застосовуючи значеневий словотвірний аналіз. Це він допомагає нам визначити, що співак – людина, яка вміє і любить співати, а лічильник може називати людину, яка веде лік чому-небудь, і прилад для підраховування чого-небудь.

Ці різні характеристики доповнюють наші знання про словотворення мови. Тільки так і можна вивчати об'єктивну дійсність та її явища. А відкрив цю істину відомий вам творець квантової фізики Нільс Бор, що сформулював принцип додатковості. Згідно з ним, будь-які факти, мовні теж, можна всебічно вивчати за допомогою різних методів, що доповнюють один одного.

Придивімося пильніше до графа гнізда читати. Для нього характерний четвертий максимальний ступінь похідності. Всього три слова *зчитувачка*, *підчитувачка*, *поначитуватися* перебувають на цьому ступені. За графом ми можемо встановити в гнізді розподіл слів різного ступеня похідності. Для цього полічимо разом кількість слів першого, другого, ..., четвертого ступенів і складемо невеличку табличку.

Що ж ми бачимо? Кількість слів зростає до третього ступеня похідності, далі вона знижується і на останньому для гнізда ступені стає мінімальною. Цікаво, а як у інших гніздах? Для них ми теж будуємо графи, адже вони виступають у ролі універсального інструмента перевірки і порівняння будови гнізда. Оглянувши графи, ми скрізь спостерігаємо ту саму картину. Кількість похідних у гніздах зростає до другого чи третього ступеня. Далі вона різко падає і на кінцевих для кожного гнізда ступенях похідності кількість слів стає мінімальною.

Розподіл слів за ступенями похідності

Ступінь похідності	Кількість слів
I	22
II	39
III	19
IV	3
	Усього слів: 83

Тут ми не маємо змоги наводити графи багатьох гнізд української мови. Однак учені це зробили, порівняли графи гнізд і зробили низку цікавих висновків. У цих мовах загальна кількість слів, розподілених за ступенями похідності, зростає до сходинок три. Після неї кількість похідних поступово знижується. На останній, сьомій, сходинці слів найменше. Отже, знову сім?

Пам'ятаєте, Сальєрі в Пушкінській драмі «Моцарт і Сальєрі» в сповіді про своє життя каже:

... Поверил
«Я алгеброй гармонию. Тогда
Уже дерзнул, в науке искушенный,
Предаться неге творческой мечты».

Виходить, він намагався збагнути закони музики за допомогою алгебри – представниці точних наук. Ми з вами звірили свої спостереження над словотворенням української мови на графах. Тепер настав час дати дорогу творчій фантазії, бо хочеться ж знати відгадку, чому так мало ступенів похідності в слові. Вчені знайшли її в психології. Ходімо по їхніх слідах.

та збільшенням обсягу інформації. Пам'ять є короткочасна і довготривала. Батареею її живлення виступає сенсорний регістр. Через п'ять органів чуття людини інформація потрапляє в сенсорний регістр. Вона може надходити через один орган чи через кілька відразу. Як тільки інформація потрапила в регістр, починаються процеси розпізнавання образів. Образами можуть бути, наприклад, слова. Одержана сира інформація порівнюється з тією, що зберігається в довготривалій пам'яті, і перетворюється на щось осмислене. У пам'яті весь час ніби горить червоний вогник: увага! увага! виділи з усієї інформації, що надходить, якусь частку, певний образ, зосередься на ньому, розпізнай його! Як тільки образи розпізнані та стали предметом уваги, вони потрапляють у робочу оперативну пам'ять, де завжди зберігаються в слуховій формі. Тут інформація довго не затримується. Всього 30 секунд і вона, розпізнана та упорядкована, переходить у довготривалу пам'ять. За один акт розпізнавання в короткочасній оперативній пам'яті утримуються тільки сім елементів.

Для того, щоб запам'ятати більше семи елементів, необхідно повторювати матеріал, тобто кілька разів пропускати ту саму інформацію через сховище пам'яті. Це — золоте правило. Його потрібно взяти на озброєння всім, хто хоче мати глибокі знання.

Повторення дає змогу затримати інформацію в робочій пам'яті і сприяє перенесенню її в довготривалу пам'ять. Однак постійно треба долати взаємоопір двох величин: обмеженого обсягу оперативної пам'яті людини і величезного обсягу інформації, що надходить із навколишнього світу. Для подолання цього тертя в робочій пам'яті інформація упорядкована особливим способом. Відбувається об'єднання менших одиниць у більші. Воно називається структуруванням одиниць. Повторення і структурування одиниць — два процеси оперативної короткочасної пам'яті, що пов'язують інформацію, засвоєну в минулому, з тією, що надходить у цей момент.

Довготривала пам'ять зберігає інформацію необмежено довго. Вона дуже різноманітна і закодована в семантичній (значенневій) формі. Там є слова, події, імена людей, назви предметів, правила граматики та ін. У вас уже виникло питання: який такий код існує в мові? Ви звикли, що кодами користуються розвідники, щоб засекретити інформацію. А тут мова? Не дивуйтеся. У нас є всі підстави розглядати при-

родну мову як код, адже вона теж оперує знаками. Слово, наприклад, – типовий знак предмета. І морфема – знак. Тоді, коли ви говорите, у вашій пам'яті відбувається перекодування звуків у морфеми, морфем у слова, а слів у речення. Ви помітили, що складні одиниці ніби надбудовуються над простішими. Адже слова складаються з морфем, словосполучення – зі слів, а речення зі словосполучень. Тому й кажуть, що мова має багаторівневу, багатопверхову структуру.

Уявіть собі, що ви – будівники. Коли ви розпорядливі, то повинні знати, з якого матеріалу і в якому порядку потрібно зводити дім. Так і в мові. Кожен мовець тримає в своїй свідомості і будівельний матеріал мови, і правила-інструкції, як складати з нього осмислені мовні одиниці, цілі повідомлення. Ви теж користуєтеся цими правилами, але не завжди їх чітко усвідомлюєте.

На нижчих рівнях мови розташовуються простіші одиниці – звукотипи, або їх називають ще фонемами. Вони самі не мають значення. Проте призначення фонем полягає в тому, щоб розрізнявати одиниці, відмінні за значенням. Ось перед вами слова: *бук, лук, мук, рук, сук, тук*. Кожне з них відрізняється від іншого лише однією приголосною фонемою і, звичайно ж, значенням. Придивімося ще до таких слів, як: *сак, сік, сок, сук* або *так, тік, ток, тук*. Зміна однієї лише голосної фонемі – і ви бачите нове слово. З фонем будуються морфеми. У них є своє власне значення, але вони живуть повнокровно лише в слові. Ви всі знаєте суфікс **-ник**. Він із трьох фонем «н», «и», «к». Однак яке в нього значення? На це питання можна відповісти, спостерігаючи суфікс у цілому слові. У ряді *будівник, гуртівник, рятівник, садівник* він ніби каже: «Сигналізую про особу», «Вказую на предмет». Така моя функція в словах *збірник, пувівник*.

З морфем складаються слова. Ці наділені і значенням, і самостійним існуванням. Кожне слово вказує на певне поняття. Закінчену ж думку виражає лише речення. Його будівельний матеріал – слова, поєднані в словосполучення. У півтора роки малюк може покликати маму і татка, бабу і діда, на ім'я – братика або сестричку. Він просить пити та їсти. Отож уміє розпорядитися хоча й невеличким, але дієвим мовним матеріалом, бо досягає ж свого. А ми, дорослі, кодуємо і декодуємо мовний матеріал за всіма правилами.

На якихось етапах перекодування одиниць здійснюється не в нашій довготривалій, а в оперативній пам'яті. Тут

вступає в дію обмежений її обсяг – 7 ± 2 символи повідомлення. Він диктує: співвідношення кількості одиниць нижчого рівня мови в одній одиниці вищого рівня не може перебільшити 9:1.

Ось ми й дійшли до відгадки, чому похідність слова припиняється на сьомому ступені. Мова – гнучка система. Вона оперує тими одиницями, що мають запас міцності. Максимальні та екстремальні одиниці у ній вживаються рідко. Коли припустити, що словотворення супроводжується нарощуванням морфем, то у слові максимально допустима довшина повинна дорівнювати дев'яти морфемам.

Давайте перевіримо разом, чи дотримується наша мова цього правила, як довго можуть розростатися її слова? Для цього перелічимо кілька слів, починаючи з найкоротших одноморфемних і закінчуючи найдовшими одинадцятиморфемними: а, мам-а, ви-жи-ти, пис-а-нн-я, уч-и-тель-к-а, з-бир-а-ч-к-а, о-зна-й-омл-юва-нн-я, о-по-га-т-к-ува-нн-я, о-по-га-т-к-ов-ува-нн-я, о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість-О₂, не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість-О₂. Ви бачите, тут названі тільки прості слова з одним коренем.

Чи такими бувають слова всіх частин мови? Виявляється, ні. Між частинами мови не існує рівноправності щодо морфемного складу. Найголовніші з них, що становлять граматичний Олімп, – іменники, прикметники, дієслова, ніколи не бувають одноморфемними. Як? – здивуєтеся ви. – А лис, лис, сад, слід? Тут же написаний один лише голий корінь, інших морфем ми ніби не бачимо. Однак так здається тільки на перший погляд. Іменники цього типу мають нульове закінчення, яке виражає називний відмінок чоловічого роду. Позначимо його нулем 0. Отже, нуль відіграє велику роль не тільки в математиці. В її межах без великих труднощів усі відгадують, що 01 і 10 різні величини. А в мові? Ось подивіться:

Н. **ліс-0**

Р. **ліс-у**

Д. **ліс-у**

З. **ліс-0**

О. **ліс-ом**

М. (у) **ліс-і**

Поглянувши на цей приклад, ви помітили, що в називному і в знахідному відмінках відсутнє буквенно виражене закінчення. Цим вони і відрізняються від інших відмінків. Та й

174 самі мовні нулі теж бувають різні. У іменників чоловічого роду O_1 , (метелик- O_1), жіночого- O_2 (радість- O_2).

Нульове закінчення є і в прикметників. Зверніть увагу, зелен- O означає те, що і зелен-ий сад, золот- O – те, що і золотий колос. Як бачимо, голос нуля в мові досить гучний.

Одноморфемні слова трапляються в основному в межах невідмінюваних частин мови. Серед них є прислівники (де, там, тут), прийменники (біля, за, на, під), сполучники (але, та, і), вигуки (ай, агу, ой, хе) тощо.

Дружніша сім'я двоморфемних слів. Ще більше триморфемних. Однак, перш ніж назвати приклади, уявімо собі, що ми здійснюємо перепис родин слів і обов'язково фіксуємо, скільки морфем у кожному слові. Зробимо це за словником морфем української мови. Тепер ми зможемо вивести деяку статистику. Саме вона дозволяє встановити розподіл сімей з різною кількістю морфем у всій мові.

Для того, щоб наочно побачити, як зростають іменники, поставимо перед прикладами цифру. Це позначка кількості морфем у слові. Вона і виявляє морфемні кордони іменника: 2–11.

2 – дум-а, мов-а, ок-о, пол-е;

3 – нов-изн-а, сір-яв-а, за-сух-а, перед-мов-а, пере-гляд- O_1 ;

4 – вис-оч-ин-а, жи-тель-к-а, кон-яр-ств-о;

5 – роз-вантаж-ува-ч- O_1 ;

6 – з-бир-а-ч-к-а, роз-важ-ува-ч-к-а;

7 – при-з-бир-ува-ч-к-а, пере-йм-ен-ов-ува-нн-я, о-зна-й-омл-юва-нн-я;

8 – о-по-га-т-к-ува-нн-я, пере-у-ста-т-к-ува-нн-я;

9 – о-по-га-т-к-ов-ува-нн-я;

10 – о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість- O_2 ;

11 – не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість- O_2 .

Вічний супутник іменника прикметник теж не відстає від свого господаря:

2 – крут-ий, нов-ий, прав-ий, чист-ий;

3 – біг-к-ий, біг-ов-ий, ваг-ом-ий, верх-н-ий, гар-ч-ий, люд-ян-ий, люд-ськ-ий, сір-іш-ий, страх-лив-ий, тепер-ішн-ий, тут-ешн-ий;

4 – бу-ва-л-ий, ви-мог-лив-ий, вис-от-н-ий, да-ва-льн-ий, жи-в-уч-ий, за-вис-ок-ий, ім-ен-н-ий, каз-к-ов-ий, кон-яр-ськ-ий, не-жи-в-ий, плак-с-ив-ий, сір-к-ов-ий, страх-іт-лив-ий;

5 – на-гар-ем-н-ий, по-гар-ов-ан-ий, роз-пі-зна-н-ий, с-про-мож-н-ий;

6 – ви-люг-н-і-л-ий, не-по-гар-ов-ан-ий, не-с-по-стереж-н-ий, не-в-пі-зна-н-ий, огн-ак-ов-іс-іньк-ий, сам-іт-н-иць-к-ий;

7 – не-в-пі-зна-ва-н-ий, не-в-пі-зна-н-н-ий, не-за-сіг-л-а-н-ий, с-по-жи-в-аць-к-ий;

8 – з-у-жи-т-к-ов-ан-ий, о-по-га-т-к-ов-ан-ий, у-до-с-кон-а-л-ен-ий;

9 – о-по-га-т-к-ов-ува-н-ий, не-у-до-с-кон-а-л-ен-ий;

10 – не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ий.

Дієслова, дарма, що найпродуктивніше утворюються префіксальним або префіксально-суфіксальним способом, все ж не доростають до розмірів іменників чи прикметників. Межі їх окреслені числами 2–8:

2 – бу-ти, га-ти, жи-ти, мог-ти, чу-ти;

3 – в-га-ти, від-жи-ти, гар-и-ти, дум-а-ти, га-ва-ти, з-мог-ти, ки-ну-ти, страш-и-ти, так-а-ти, чу-ти-ся;

4 – вис-оч-і-ти, від-мов-и-ти, га-ва-ти-ся, на-каз-а-ти, сир-от-ува-ти, сіг-л-а-ти;

5 – ви-гал-я-ти-ся, від-мов-и-ти-ся, жи-в-и-ти-ся, за-верш-и-ти-ся, зо-середж-ува-ти-ся, на-по-сіг-а-ти, пере-йм-ен-ува-ти, по-жва-вл-юва-ти, по-не-вол-и-ти, роз-га-ва-ти-ся;

6 – ви-з-бир-ува-ти-ся, зо-ста-н-ов-и-ти, об-у-мовл-юва-ти-ся, пере-до-руч-а-ти-ся, пере-руч-к-а-ти-ся, пере-смі-х-ну-ти-ся, по-сво-яч-и-ти-ся;

7 – за-у-смі-х-а-ти-ся, о-зна-й-омл-юва-ти-ся, роз-зна-й-омл-юва-ти-ся;

8 – о-при-бу-т-к-ов-ува-ти, пере-у-ста-т-к-ов-ува-ти.

Більшість прислівників дістає свою морфемну структуру в спадок від інших частин мови. Засвоївши її, ці слова ведуть себе скромно і не дуже розростаються порівняно з твірними. Це клас повністю залежних слів. Над ними в реченні володарюють дієслова (*говорити голосно*), прикметники (*дуже красивий, надто гучний*), інші прислівники (*дуже тихо, занадто різко*).

Однак у прислівників своєрідний словотвірний почерк. Є у них і свій арсенал префіксів та суфіксів для творення слів, своя манера основоскладання. Прислівники виробили оригінальну словотворчу тактику щодо іменників. Здебільшого вони відривають якусь одну його словоформу від іменникової словозміни і роблять її окремим словом. При цьому вони ведуть себе так хитро, що зберігають навіть подобу іменника. Ось подивіться: *гуртом, разом, самотою, слідом*. І все-таки вони морфемно коротші за дієслова та імена. На їхніх кордонах стоять позначки 1–7:

- 1 — *де, так, тут, як;*
- 2 — *біг-ом, верх-и, з-нов, крут-о, сір-о;*
- 3 — *від-гал-ік, за-раз-ом, за-нов-о, з-гал-я, на-прав-о, по-ваг-ом, по-перед-у, прав-ц-ем, тепер-еньк-и, ход-ор-ом, як-о-сь;*
- 4 — *в-гал-ин-у, за-вис-ок-о, з-вис-ок-а, зна-й-ом-о, каз-к-ов-о, нав-ви-перед-ки, ні-як-ов-о, прав-и-льн-о, чу-т-лив-о;*
- 5 — *на-гар-ем-н-е, не-гар-ем-н-о, не-ви-знач-ен-о, смі-ш-н-уват-о;*
- 6 — *до-га-т-к-ов-о, на-смі-ш-к-уват-о, об-важ-н-і-л-о, при-бу-т-к-ов-о;*
- 7 — *з-ні-як-ов-і-л-о.*

Про що ж говорять нам ці дані, встановлені в межах 174 тисяч аналізованих слів?

Спочатку ми помічаємо таку картину: мало слів одноморфемних, більше двоморфемних, ще більше три- і чотириморфемних. Пік зростання припадає на родину слів з п'ятьма морфемами. Далі кількість довгих слів починає зменшуватися. Як тільки ми доходимо до довжини, більшої за сім морфем, числа стають зовсім маленькими. Восьми-, дев'ятиморфемних слів не набирається й одного відсотка. У всьому матеріалі трапилося по одному десяти- та одинадцятиморфемному слову. Через це вони повторюються по кілька разів у різних місцях тексту: *о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість-О₂* і *не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість-О₂*. Це закономірно: адже вони перебувають за межами дозволеного короткочасною робочою пам'яттю людини. Не дивно, що в нашій мові 75 % становлять слова з 3–6 морфемами. Отже, ми здебільшого оперуємо одиницями морфемно короткими. Статистика допомагає нам визначити середню довжину слова – п'ять морфем у сучасній українській мові.

Ви заперечите: але ж поки що ми розглядали лише слова з одним коренем. Мабуть, складні слова довші, адже вони мають по кілька основ, а в них можуть бути ще й свої префікси та суфікси. Справді, з оглядом таких слів картина дещо змінюється. Тут ми знаходимо два слова-велетні з дванадцяти і навіть тринадцяти морфем: *пал-и-в-о-маст-и-льн-о-за-прав-н-ий*, *антен-н-о-при-йм-а-льн-о-пере-га-ва-льн-ий*. Проте вони стоять лише вдвох на цій вершині.

Трапилися також кілька одинадцятиморфемних слів:

об-вод-н-юва-льн-о-з-рош-ува-льн-ий, *магніт-н-о-на-пів-про-від-н-ик-ов-ий*.

Невелика родина слів з десятима:

о-кис-л-юва-льн-о-від-нов-н-ий, о-пал-юва-льн-о-з-волож-ува-льн-ий, камен-е-гроб-и-льн-о-сорт-ува-льн-ий та дев'ятьма морфемами:

армат-ур-н-о-з-вар-юва-льн-ий, на-ук-ов-о-пі-зна-ва-льн-ий, о-борон-н-о-на-ступ-а-льн-ий, огн-о-фаз-н-о-по-стій-н-ий, до-пуст-ов-о-проти-ста-в-н-ий, гроб-и-льн-о-з-багач-ува-льн-ий, зерн-о-кукурудз-о-з-бир-а-льн-ий, карт-о-граф-о-го-від-к-ов-ий, копі-юва-льн-о-роз-множ-ува-льн-ий, ліч-и-льн-о-об-числ-юва-льн-ий, люд-ин-о-не-навис-н-иць-к-ий.

Вона настільки невелика, що цей список можна продовжити ще десятком слів і вичерпати його весь. Придивіться до них пильніше. Ви помітили, що серед найдовших складних слів і взагалі найдовших представлені здебільшого прикметники. Всі вони належать до професійних або термінологічних слів.

Довжини з 9–11 морфем досягають кілька іменників:

гріб-н-о-товар-о-ви-роб-н-ик-о, машин-о-при-лад-о-буд-ува-нн-я, електр-о-пневм-о-пере-за-рядж-а-нн-я.

Серед восьмиморфемних знову мирно співіснують іменники (*овоч-е-картопл-е-с-хов-ищ-е, електр-о-воз-о-буд-ува-нн-я*) та прикметники *електр-о-стал-е-плав-и-льн-ий, мотор-о-аер-о-ди-нам-іч-н-ий*) і не трапилося жодного дієслова. Тому ми й кажемо, що тільки імена можуть переходити межі дозволеного оперативною пам'яттю людини. Однак таких порушників мало і серед складних слів. За порогом семи морфем знову збирається менше одного відсотка кількакореневих слів. Решта залишається дисциплінованими. Найчисленнішу серед них сім'ю утворюють п'ятиморфемні слова. Отже, і тут виявляє свою силу середня довжина слова.

Мабуть, упродовж багатьох тисячоліть існування наша пам'ять разом із мовою виробили оптимальний механізм регулювання довжини новоутворюваних простих і складних слів. Тому послідовне приєднання морфем у слові обмежене. Воно має такий морфемний склад, який найзручніший для відтворення під час спілкування.

Для префікса – Р. Коли перед ним стоїть яке-небудь число, воно вказує на кількість префіксів у слові. Код кореня – К, суфікса – S, флексії – F. Частику **-ся** ми теж умовно закодуємо як суфікс S. Якщо, приміром, трапляється запис 4S, то він укаже, що в слові аж чотири суфікси.

Проведемо огляд команд за складом! Спочатку подивімося на ті з них, що складаються з гравців тільки двох різних розрядів. Розпочнемо з РК. Це дуже своєрідна команда. До неї входять лише службові частини мови, але такі, корінь яких дорівнює всьому слову. Візьмімо прості прийменники *наг* і *під*. Їхніх побратимів *понаг* та *попід* утворено за допомогою префікса **по-**. Але ж він теж може бути прийменником (*по полю*)? – Правильно. Колись ці префікси були прийменниками. Згодом у процесі розвитку мови вони стали ще й префіксами, які виражають просторові та часові значення. Тому й утворюються за їхньою допомогою різні слова, а серед них і ті, що формують команду РК: *з-за*, *з-під*, *поза*. Причому, вона може бути й потужнішою і мати два префікси: 2РК – *з-поміж*, *з-понад*?

Команди KF і KS – суперники попередніх команд. Вони їх переважають у кількісному плані. Адже до їхнього складу входять слова з кореня та флексії (*тиша*, *гай*, *сонце*, *трава*, *дерево*, *цвіт*) або з кореня і суфікса (*радо*, *тихо*, *весело*, *сильно*), що дуже поширені в нашій мові.

Різновидом цих команд є і ті, що складаються з кореня та кількох суфіксів: двох (K2S: *тих-еньк-о*, *мир-и-ти*, *га-ва-ти*, *рад-еньк-о*, *весел-еньк-о*), трьох (K3S: *тем-н-уват-о*, *жи-в-и-ти*, *слід-к-ува-ти*, *багат-ш-а-ти*, *смі-ш-и-ти*), чотирьох (K4S *сіг-ла-а-ти-ся*, *жи-в-іш-а-ти*), п'ятьох (K5S: *грам-ат-из-ува-ти-ся*, *дикт-ат-ор-ств-ува-ти*, *гр-а-н-к-ува-ти*, *мобіл-із-ов-ува-ти-ся*).

Набагато строкатіші команди тричленні, в які об'єднуються морфемі трьох різних розрядів. Серед них виділяється група команд з кореня, суфікса та флексії. Між коренем і флексією можуть стояти: один – KSF (*голів-оньк-а*, *каз-к-а*, *книж-к-а*, *донь-к-а*, *син-ок-О*,);

два – K2SF (*вис-оч-ин-а*, *дій-а-ч-О*₁, *нерест-и-лиц-е*, *біл-ок-к-а*);

три – K3SF (*граб-ин-оч-к-а*, *піщ-ин-оч-к-а*, *граб-ин-ч-аст-ий*, *гріб-от-і-нн-я*, *бать-к-ів-ськ-ий*, *слід-к-ува-нн-я*);

чотири суфікси – K4SF (*гв-ій-н-ят-к-о*, *дерень-к-от-і-нн-я*, *грап-ір-ува-льн-иц-я*, *гріб'-яз-к-ов-ість-О*₂, *гріб-н-ич-к-ов-ий*).

В іншу групу шикуються команди з префікса, кореня, суфікса. Група ця теж різноманітна. Щоб краще зорієнтуватися,

давайте одягнемо команди цієї групи в майки різних кольорів. Нехай ліворуч стануть команди в жовтих майках. Це сигнал того, що в їхньому складі один префікс, але різна кількість суфіксів. Починають шеренгу слова з одним префіксом, коренем і одним суфіксом – PKS (*по-га-ти, при-біг-ти, до-жити, роз-чу-ти, на-сік-ти*), далі йдуть із двома суфіксами – PK2S (*при-су-ну-ти, при-гин-а-ти, роз-пит-а-ти, за-мов-и-ти*), потім трьома – PK3S (*по-круг-л-і-ти, по-ряс-н-іти, по-тем-н-і-ти*), чотирма – PK4S (*о-пik-ун-ств-ува-ти, про-рах-ов-ува-ти-ся, по-смі-х-ну-ти-ся*) і п'ятьма суфіксами – PK5S (*по-гр-а-н-к-ува-ти*). Нагадаємо, що слово-чемпіон *по-смі-ш-к-ов-ува-ти-ся* з шістьма суфіксами теж у жовтій майці команди PK6S.

Посередині розмістимо групу команд у червоних майках. Її представляють слова з двома префіксами, коренем і двома суфіксами – 2PK2S (*по-роз-ляп-ува-ти, по-за-гум-ува-ти, по-за-тяг-ува-ти, до-пі-р-ну-ти, по-при-сов-ува-ти*), трьома суфіксами 2PK3S (*по-роз-літ-а-ти-ся, роз-по-віг-а-ти-ся*), чотирма – 2PK4S (*по-пере-тан-ць-ов-ува-ти, по-роз-пак-ов-ува-ти-ся, по-с-клад-н-іш-а-ти, по-об-валь-к-ов-ува-ти*) і п'ятьма суфіксами 2PK5S (*по-за-руб-ць-ов-ува-ти-ся, по-з-би-т-к-ува-ти-ся, по-з-вич-ай-н-іш-а-ти*).

Праворуч група команд у синіх майках. На місці, де крейдою написано 3PKS, пусто. Немає таких слів. Далі йде 3PK2S (*по-о-по-віщ-а-ти, не-в-пі-зна-н-о, по-до-з-вол-я-ти, по-при-з-бир-ува-ти, по-с-по-стеріг-а-ти, по-с-по-віг-а-ти*).

За нею – 3PK3S (*по-пере-с-пі-в-ува-ти, по-за-до-воль-н-я-ти*), потім – 3PK4S (*по-при-з-вич-ай-ува-ти-ся*). У синіх майках з емблемою 4PK2S чемпіони *по-на-з-до-ган-я-ти, по-пере-роз-по-діл-я-ти*.

Ще правіше стоїть зовсім маленька команда в зелених майках. Її символ 3PKF – *не-с-про-мог-а*.

І нарешті – команди-ветерани. В їхньому складі слова з одиницями чотирьох розрядів – префіксів, коренів, суфіксів, флексій. У першому ряду стоять ті з них, що мають один префікс, корінь, один суфікс і флексію PKSF *по-бож-іщ-е*. У другому – команда PK2SF (*об-пліт-а-льн-ий, об-мот-ува-льн-ий*), далі PK3SF (*по-смі-ш-еч-к-а, по-смі-х-ов-ищ-е, по-корит-ель-к-а, про-рах-ува-нн-я, об-слуг-ов-ува-нн-я*), ще далі PK4SF (*по-жи-т-к-ува-нн-я, о-бож-н-юва-ч-к-а, по-смі-ш-к-уват-ий, на-смі-ш-к-уват-ий*). Неподалік команди з двома префіксами, суфіксами (від одного до чотирьох) і флексією. Серед них знаходимо 2PKSF (*не-під-ступ-н-ий, не-в-по-рядж-ен-ий, пра-*

пра-внуч-к-а, не-у-спі-х-О₁), 2PK2SF (не-під-ступ-н-ість-О₂, не-смер-тель-н-ий, не-у-спі-ш-н-ий), 2PK3SF (не-у-спі-ш-н-ість-О₂).

На найвиднішому місці команди, до складу яких входять лише чемпіони або кандидати в них. Тут є шестиморфемні слова з емблемою ЗPKSF (не-у-з-годж-ен-ий, не-с-по-луч-ний). Далі йдуть семиморфемні з написом ЗPK2SF (не-у-с-від-ом-л-ен-ий, не-у-з-годж-ен-н-я, не-з-на-ходж-ен-н-я). Мало-численні команди ЗPK3SF (не-в-по-ряд-к-ов-ан-ий), ЗPK4SF (не-в-по-ряд-к-ов-ан-ість-О₂), ЗPK5SF (не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ий), ЗPK6SF (не-о-по-га-т-к-ов-ува-н-ість-О₂), 4PK2SF (не-до-с-по-жи-ва-н-н-я).

Ось і оглянуто основні групи слів сучасної української мови за їхнім морфемним складом. Адже формула – емблема на зразок KS і є наочним способом його передання. Сила-силенна слів носить одну емблему і має однотипний морфемний склад. Ми бачимо 43 команди. Абсолютна більшість із них – 29 – належить до типу, в якому постпозитивна частина «перетягує» препозитивну. Ось їхні формули, зібрані до одного списку: KF, KS, K2S, K3S, K4S, K5S, KSF, K2SF, K4SF, PKSF, PK2SF, PK3SF, PK4SF, 2PK2SF, 2PK3SF, 2PK4SF, PK2S, PK3S, PK4S, PK5S, PK6S, 2PK3S, 2PK4S, 2PK5S, ЗPK4S, ЗPK3SF, ЗPK4SF, ЗP5SF, ЗPK6SF.

У шістьох із них (PKS, PKF, 2PKSF, 2PK2S, ЗPK2SF, ЗPK3S) симетрична будова, коли пре- і постпозитивна частина врівноважені в слові.

Тільки вісім команд засвідчують силу препозиції (PK, 2PKF, 2PKS, ЗPKS, ЗPK2S, ЗPK2S, ЗPKF, 4PK2S, 4PK2SF).

Який же загальний висновок зробимо разом, оглянувши ці рядки формул? – Мова надає перевагу постпозиції порівняно з препозицією. Однак це відкриття належить не нам із вами, а англійському вченому Віктору Інґве. Досліджуючи будову речення, він одним із перших спостеріг, що в мові переважають асиметричні структури. В. Інґве встановив, що мова не має таких можливостей розгалуження одиниць уліво, які є в неї при розгалуженні вправо. Під цим кутом зору ми подивилися на морфемну будову слів і переконалися в універсальності зробленого висновку. В. Інґве встановив, що кількість одиниць у препозиції не перевищує 4–5. Запам'ятаймо ці цифри, як і те, що префіксів у слові української мови не буває більше чотирьох.

УКОРОЧУЙСЯ, ЩОБ ВИЖИТИ!

Звичайно, ви відразу пригадали ящірку. Це вона, рятуючись, відриває хвоста. Невже такою буває і техніка творення деяких слів? Досі ми бачили, що словотворення супроводжується нарощуванням морфем. До попереднього суфікса здебільшого додається наступний, а до нього, в свою чергу, інший: *ви-хов-а-тель, ви-хов-а-тель-к-а, гляд-а-ч, гляд-а-ч-к-а, сіг-л-а-ти, сіг-л-а-ти-ся*. Однак у мові є регулярність і немає однаміття. Творення слова не завжди виглядає як просте додавання морфем. Буває, що наступний суфікс ставиться перед тим, що вже є в твірній основі: *прац-юва-ти → до-прац-юва-ти → до-праць-ов-ува-ти, руй-н-ува-ти → до-руй-н-ува-ти → до-руй-н-ов-увати, рах-ува-ти → до-рах-ува-ти → до-рах-ов-ува-ти, книг-а → книж-к-а → книж-еч-к-а, рук-а → руч-к-а → руч-еч-к-а, зелен-ий → зелен-еньк-ий → зелен-ес-еньк-ий*.

Ця техніка приєднання елементів властива більшою мірою префіксам, а не суфіксам. Адже в кожному новому слові наступний префікс ставиться перед попереднім: *брати → з-брати → до-з-би-рати, пек-ти → до-пекти → не-до-пекти*.

Кожне слово, утворюване таким способом, з'являючись на світ, ніби каже: «Я зросло на одну чи кілька морфем».

Проте існує багато слів, які виникають за рахунок укорочування твірного слова. Ця техніка широко використовується у творенні віддієслівних іменників: *вибухати → вибух*,

відпалити → відпал, дописати → допис, доторкатися → доторк, забридати → забрід, зламати → злам, набрякати → набряк, накипати → накип.

Пригадаймо поетичні рядки Володимира Сосюри:

Шумів в росі вечірній сад
Моєї зоряної юні.

Слово юнь утворене відсіканням закінчення **-ий** від прикметника юний. До нього подібне і слово синь з поеми поета «Вчителька»:

Я так люблю тебе, село,
Повите синню і снігами.

Ось два омоніми – біль¹ і біль². Перший є родоначальником гнізда слів, до якого входять болільник, болільниця, боління, болісний, болісність, боліти, виболіти, заболіти, наболілий, наболіти. Другий – синонім іменників білина, білість, білизна. Це поетичне слово на позначення яскраво-білого кольору трпляється в Лесі Українки:

Чи тільки справді то сніги біліють?
А може то розжеврілася туга?
Як те залізо, що біліє біллю?

Біль² – наслідок укорочування закінчення **-ий** у прикметнику білий.

У газеті «Сільські вісті», вам трапилися слова зернокукурудзозбиральний, зерноочисносушильний, піщано-глиноземистий, і ви поспішили поділитися своїми спостереженнями з батьком. Он які довгі трикореневі слова ви знайшли! Але татко не дивується. Він якраз проглядав «Робітничу газету» й у відповідь називає такі ж довгі або ще довші іменники пінобетонмішалка, кінофотофонодокумент, снігоплуг-валкувач та прикметники піскодувно-пресувальний, мінералометалокерамічний, снігомірно-гідрографічний. Мама – викладач математики сміється, бо пригадає дитетрагонально-пірамідальний та дитригонально-дипірамідальний. І що за диво? Мама й справді назвала слово-чемпіон прикметник з п'яти коренів. У хімії, медицині, фармацевтиці існує чимала кількість «ускладнених» термінів з кількох основ. Порівняно із загальнолітературною мовою у текстах цих галузей значно більше три-, чотиричленних утворень на зразок кардіо-міо-цити, ди-натрій-етат, але трапляються і довші з п'яти основ, наприклад, етил-метил-гідро-окси-

184 *піридин*. Це назва розчину, що є сумішшю кількох речовин.

Його використовують у синтезі лікарських засобів. Ось останній компонент цього слова *піридин* від грецького *пυρίδιον* – вогник, похідного від *πυρ* – вогонь. Це безбарвна рідина з неприємним запахом, яка міститься в кам'яновугільній смолі. У ній розчиняються *гідроксил*, що є наслідком усічення: *гідро(ген)* і *окси(ген)* → *гідроксил*, який входить до складу багатьох сполук (води, лугів, спиртів). У розчині є *етил* і *метил* – одновалентні радикали, що в хімічних реакціях переходять без змін з однієї сполуки в іншу. Як бачите, радикали існують не тільки в політиці, вони є і в хімії. Зрозуміло, що така довжелезна назва, як *етилметилгідрооксипіридин*, можлива переважно в професійному, та й то в письмовому спілкуванні, яке полегшує його сприйняття і відтворення.

Може, є у нашій мові ще довші складні слова? Бувають, але дуже і дуже рідко, бо на кількість коренів у одному слові накладено певні обмеження. Найбільше їх буває шість: *стодвадцятип'ятиміметровий*. І пов'язано це з тим, що розростання складного слова відбувається за принципом налізування препозитивних структур: *машинобудування* → *тепловозомашинобудування*, *машинобудування* → *приладомашинобудування*, *ветеринарна лікарня* → *ветлікарня*, *районна ветеринарна лікарня* → *райветлікарня*, *газоочищення* → *електрогазоочищення*, *сталеплавильний* → *електросталеплавильний*.

Ви вже знаєте, що на такі структури накладаються обмеження – не більше 4–5. Адже вони становлять певні труднощі для відтворення в оперативній пам'яті людини. От ми й спостерігаємо, що в мові досить рідко утворюються п'ятикореневі слова (*стодвадцятип'ятиліття*), ще рідше шестикореневі (всього одне слово).

Не так багато і чотирикореневих утворень: *зернопультзерноавантажувач*, *мінералого-картографічний*, *фоноелектрокардіоскоп*, *хвилевиднодіелектричний*.

Більше складних слів з трьома коренями, які пов'язані з двокореневими: *сироварний* → *маслосироварний*, *сироробний* → *маслосироробний*, *емоційно-оцінний* → *експресивно-емоційно-оцінний*, *товаровиробник* → *дрібнотоваровиробник*, *аеродинамічний* → *моторно-аеродинамічний*, *пневмоперезаряджання* → *електропневмоперезаряджання*, *електроустаткування* → *теплоелектроустаткування*.

Абсолютну більшість становлять двокореневі слова. Ось ядро складних слів у нашій мові: *горицвіт, землечерпалка, миротворець, тихомирिति, тишком-нишком, хлібороб, холоднокровний, чародіяти, часто-густо, чорноклен*. І це закономірно. Адже вони утворені завдяки стягуванню словосполучень із двох членів, які найтісніше пов'язані між собою: *прясти бавовну → бавовнопрядильний, варити пиво → пивовар, їсти зерно → зерноїд, копати сіль → солекоп, тіпати льон → льонотіпальний*.

Ви, мабуть, помітили, що серед три-п'ятикореневих похідних трапилися в основному наукові терміни або професійні слова: *офтальморентгенологія, палітурно-брошурувальний, продовгувато-яйцеподібний, ранньокам'яновугільний, ранньосередньовічний, піднебінно-верхньощелепний, метеоаеробюлетень, однофазно-постійний*. Це викликано тим, що завжди є потреба в точності і різнобічності позначення наукового поняття. Вона дає життя складним словам з довжиною, більшою за дозволена оперативною пам'яттю людини (*о-кис-л-юва-льн-о-віг-нов-н-ий, о-пал-юва-льн-о-ви-роб-н-ич-ий*). До того ж, сприйняття їх полегшується орієнтацією на письмову форму вираження (документ, патент, інструкція, науковий опис тощо).

Однак наша мова єдина. Неможливо порушувати її правила систематично, інакше важко буде сприймати її тексти. Тому кількість всіляких порушників невелика.

Існує навіть така закономірність: що більше коренів у складному слові, то рідше воно трапляється в усіх стилях мови. Вона простежується в різних мовах – східнослов'янських, романських, германських. Серед них особливо виділяється німецька, що славиться своїми довгими складними словами. Ось подивіться. У ній одне таке слово може займати цілий рядок тексту: *die Kessel_stein_verhinderungs_mittel_erzeugungsgesellschaft* (Рисками внизу відмічено межі кожної окремої основи). Його український відповідник – багатослівне, найменування *компанія з виготовлення розчинників від накипу в котлах*. Проте і німецька мова рідко вдається до складних слів, максимум довжини яких розташовуються за межами, окресленими обсягом оперативної пам'яті людини.

Ось чому в різних мовах на позначення одного терміна використовують словосполучення, а також складні слова певної довжини (не більше п'яти коренів). Порівняймо:

укр. — сполучувальна штанга кронштейнів фар
 рос. — соединительная штанга кронштейнов фар
 франц. — tige d'accouplement des portephares
 англ. — headlamp support
 нім. — Scheinwerferstützenverbindungsstange.

Ви помітили — те, що в українській та російській мовах виражене чотирисловними, у французькій — три-, англійській — двословними термінами, у німецькій передається п'ятикореневим складним словом.

Охочі можуть самі додатково проаналізувати ще й такі приклади:

укр. — регулятор максимальної кількості обертів
 рос. — регулятор максимального числа оборотов
 франц. — limiteur de vitesse maximum
 англ. — maximum speed governor
 нім. — Höchstgeschwindigkeitsregler.

Ніхто з нас не сумнівається в тому, що одним, хоч і складним словом, для позначення одного терміна користуватися зручніше, ніж багатослівним словосполученням. І тут сама мова дає в наше розпорядження могутню зброю — вона дає змогу укорочувати одиниці. Внаслідок цього складне довге слово перетворюється на коротше, а словосполучення — на складне чи навіть просте слово. Йдеться про виникнення абrevіатур. Старше покоління знає поширене колись складноскорочене слово *густ*, *ДДТ*. Спочатку всі вірили у його всесилля в боротьбі з різними шкідниками, а потім переконалися в згубному його впливові на все живе. Уявіть собі, якби в щоденному побуті, під час кроплення рослин від колорадського жука, в усному мовленні всі вживали термін *дихлордифенілтрихлорметан*. Справді незручно! Ось його і вкоротили до *густу*. У середовищі професіоналів замість *радіо-висотомір* кажуть *РВ*, *парогазогенератор* змінюють на *ПГТ*, *нафтофуранкарбонovu кислоту* — на *НАФК*, а *параміносаліцилову* — на *ПАСК*.

Серед таких складноскорочених одиниць поширені слова штучні, що зовні подібні до справжніх. Візьмімо *БЕТАБ* — *бронебійна авіаційна бомба*. Нічим не гірше від такого знатного іноземця, як слово *баобаб* зі значенням «тропічне дерево зі стовбуром надзвичайної товщини». Деякі такі похідні є омонімами до слів із повними, неусіченими основами.

Мабуть, усі ви знаєте слово *каскад* зі значеннями «природний або штучний водоспад», «потік великої маси чогонбудь», «зв'язані між собою джерела енергії», та лише фахівці розуміють зміст абревіатури *КАСКАД* (клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів).

Є скорочення, що нагадують ласкаві жіночі імена (*АДА* – назва мови програмування) чи мужні чоловічі (*МАРС* – машина автоматичної реєстрації і сигналізації, *АМУР* – автоматична машина управління і регулювання).

Іноді буває так, що замість багатослівного терміна виникає складноскорочене слово, але воно незручне у вжитку, бо відчувається його штучність. І тоді його місце займає чужинець. Він починає витискати і багатослівний термін, і абревіатуру. Нещодавно ми були свідками такого протистояння між електронно-обчислювальною машиною, *ЕОМ* і комп'ютером. У цій борні переміг комп'ютер. Від цього слова легше утворюються інші похідні: *комп'ютеризація*, *комп'ютерний* (загальна *комп'ютерна грамотність*, *комп'ютерна техніка*).

От і виходить, що в мові від довгого до короткого один крок.

ІЩО ВОНО ЗА ТИП?

Дворічна Оксана почала називати лопатку *копаткою*. Чому так? Адже їй ніхто не підказував цю назву. Дівчинка несвідомо підкорилася впливові словотвірного типу, за яким утворювалися інші відомі їй слова. Якщо вся споруда, на якій її не раз гойдали, називалася *гойдалкою*, іграшку, що видавала пискляві звуки, дорослі називали *пискавкою*, а ту, що, розриваючись, хлопає – *хлопавкою*, то чому предмет, яким копають землю або пісок, не назвати *копаткою*?

Виходить, слова в мові утворюються за певними зразками? Саме так. Вам багато разів доводилося чути про відкриття виставки взуття чи одягу. На них виставляються в одному примірнику зразки нових виробів, які згодом будуть розмножені і мільйонами випускатимуться на фабриках та заводах.

Хлопчики, які захоплюються авіамоделюванням, бачили в зменшеному вигляді відтворення великих літаків. Це теж зразки. Дарма, що вони маленькі, але всіма своїми обрисами і частинами нагадують справжній літак.

Часто вдома в кабінетах колишніх капітанів можна розгледіти моделі тих великих кораблів, на яких вони плавали. Ці моделі навіюють їм спогади про життя, мирні й ратні подвиги. Існують зразки, з яких знімається форма для відтворення, відливання в іншому матеріалі. Вони використовуються на металургійних заводах. Із них відливають кулі, ложки, циліндри автомобільних двигунів та багато інших речей.

А зразок для слова, який він? Словотвірний тип – це формально-семантична схема для відтворення цілих серій похідних слів. Отже, тип задає їм форму і значення. Він відповідає за їх серійний випуск і за поповнення словника мови новими одиницями.

Он мала Оксаночка пригадала *гойдалку*, *хлопавку*, *торохтілку* і утворила *лопатку-копатку*. Вона несвідомо підкорилася правилу побудови іменників за словотвірним типом з твірною дієслівною основою і суфіксом **-к-**, значенням знаряддя дії, виконуваної з їхньою допомогою. Причому логіка такого найменування відповідає «духові» мови. Коли є пари *гойдати* → *гойдалка*, *хлопати* → *хлопавка*, *торохтіти* → *торохтілка*, то те саме значеннєве співвідношення повторюється і в новоутвореному Оксаною слові *копатка*. Твірне дієслово – *копати*, похідне – іменник зі значенням знаряддя дії, який оформляється суфіксом **-к-**.

Що ж спільного мають похідні слова, коли вони утворюються за одним словотвірним типом? По-перше їхні твірні повинні належати до тієї самої частини мови. По-друге, у них використовується тотожний формальний показник (у цьому випадку засобом творення слова виступає суфікс **-к-**). По-третє, вони виражають однакове семантичне відношення до своїх твірних (тут дія: її знаряддя).

Давайте подивимося разом, чи задовольняють цим вимогам слова *грубка*, *лавка*, *веселка*, *пустка*, *грілка*, *крутилка*? Адже у них ніби той самий словотворчий засіб – суфікс **-к-**. І все-таки ні, – відповісте ви. Два перші слова пов'язані з іменниками *груба* і *лава* і є зменшено-пестливими утвореннями з суфіксом **-к-**. У слів *веселка* і *пустка* прикметникові твірні основи **весел-** (від *веселий*) і **пуст-** (від *пустий*). *Веселка* звеселяє нашу душу і очі різними барвами сонячних променів, відбитих у краплинах дощу, а *пустка* (чи це спустілий будинок, чи необроблена, незаселена ділянка землі) завжди засмучує нас пустотою, але вони ніяк не є знаряддями дії. І лише два останні слова – *грілка* та *крутилка* – віддієслівні похідні, що наділені значенням знарядь дії. Отже, шість розглянутих слів утворені за трьома різними словотвірними типами, бо їхні твірні основи належать до різних частин мови і похідні мають різні значення.

Ось у науково-популярному журналі ви прочитали думку американського професора стоматології А. Драйнена про те, що необхідно щодня чистити не тільки зуби, але і язик,

бо на ньому збирається безліч хвороботворних мікробів. Вони розмножуються на залишках їжі, яка застряє на сосочках язика, через що його треба чистити. Професор радить це робити за допомогою срібної чайної ложки, чи скребниці. Чайною ложкою, не обов'язково срібною, ви користуєтеся щодня, а що таке *скребниця*? Розкриваємо короткий одно-томний тлумачний словник. У ньому це слово відсутнє. Беремо одинадцятитомний. Там знаходимо: **скребниця** – металева щітка для чищення коней. От тобі й маєш! Причому тут коні? – виявляється, разом із давно забутим звичаєм чистити язик ми забули і це значення слова *скребниця*. А в минулому існувала велика їх кількість. У деяких музеях світу можна бачити скребниці для чищення язика, які вживалися в стародавньому Римі за 100 років до нашої ери.

Слово *скребниця* – теж назва знаряддя певної дії й утворене від дієслова *скребити*. Проте в його основі лежить інший словотвірний тип, бо воно оформлене іншим суфіксом – **-иц(я)**.

Отож запам'ятаймо. Тільки єдність трьох ознак – твірної основи, належної до тієї самої частини мови, тотожного словотворчого формального показника, однакового словотвірного значення, – повторювана в серіях слів, свідчить про те, що похідні слова утворені за одним словотвірним типом.

Це однаковою мірою стосується всіх словотворчих засобів, не тільки суфіксів, і всіх частин мови. За різними типами утворені прикметники *надземний*, *наземний*, *підземний*, бо в них різні префікси: **над-**, **на-**, **під-**. За однаковими типами – дієслова *надуматися*, *наспіватися*. У них постфікс **-ся** додається до твірних дієслів *надумати*, *наспівати*.

Словотвірний тип – головна одиниця системи словотворення. Це та основна її рушійна сила, яка відповідає за творення нових слів і за відтворення словотворчого потенціалу мови. Згадаймо ситуацію 1965–1966 років, коли треба було якось назвати дію американських і радянських автоматичних станцій, які лягли на місячну поверхню. І в свої законні права вступив словотвірний тип, за зразком якого вже було утворене *приземлитися*. На цей раз станції *примісячилися*. Згодом газети писали про *примісячення* американських астронавтів на Місяці. І тут допоміг тип, за схемою якого було оформлене *приземлення*.

А скільки є словотвірних типів у мові?

– Багато, – скажете ви. Адже самі пересвідчилися, що найменування пристроїв, предметів, машин, які полегшу-

ють людям виконання певних дій, утворюються за різними словотвірними типами.

Придивімося до слів *віялка, м'ялка, годівниця, рахівниця, шатківниця*. За допомогою *віялки* очищають зерно після обмолоту (їого *віють*), *м'ялка* розминає льон, коноплі. *Рахівниця* служить для підрахунків. *Шатківниця* допомагає бабусі й мамі шаткувати капусту, а *годівницю* ви можете самі змайструвати, щоб підгодовувати тварин чи пташок. Усі чотири слова мають однакове значення, дієслівні твірні основи, а ось суфікси **-к-** та **-ниц-**, що оформляють іменники, різні. Саме тому вони належать до різних словотвірних типів.

Ви з дитинства чули пісню «Діду мій, дударіку», що закінчується рядком «*І пищики zostалися, казна-кому дісталися*». *Пищик* – назва маленької дудочки, за допомогою якої утворюються високі протяжні звуки, схожі на писк. Ми самі собі малими робили музичні «інструменти» – пищики з верби, а в кінці літа – зі стручків акації. Отже, дудочка, що пищить, називається *пищиком* і утворена вона за словотвірним типом «дієслівна основа плюс суфікс **-ик**». У сучасній мові такий тип творення назв інструментів реалізується рідко. Частіше вживається суфікс **-ик**, обтяжений ще й елементом **-н**. Назви пристроїв *заглибник, нагрівник, перегрівник* утворюються від дієслівної основи якраз за допомогою суфікса **-ник**.

Виходить, що типи взаємодіють між собою. І не завжди в мові між ними встановлюються беззмарні стосунки. Деякі з них перебувають у добросусідських синонімічних відносинах, коли похідні мають однакові основи, виражають те саме словотвірне значення і відрізняються лише суфіксами. Таке мирне співіснування охоплює, наприклад, словотвірні типи іменників на позначення знарядь дії, утворюваних від дієслів за допомогою суфіксів **-к-** та **-ач-**. Ці типи – і друзі, і сильні суперники. Багатий словами ряд із суфіксом **-ач**: *вимикач, вмикач, здовжувач, зволожувач, налигач, обприскувач, перемикач, приймач, програвач, роз'єднувач, розмикач, стругач, тримач, тягач*.

Та не поступається йому той тип з суфіксом **-к-**, силу якого відчула навіть маленька Оксанка. Це легко перевірити. Скажімо, перед вами поставлене завдання: продовжити ряд слів на зразок: *врубівка, гладилка, гребка, затулка, крутилка, місилка, поїлка, різалка, сортувалка, трамбівка, трясилка, цідилка*. Ви без особливих труднощів пригадаєте ще *блимвку, бризкалку, грілку, пукавку, свистілку, скакалку, щипавку*.

І нічого тут немає дивного, бо тип «дієслівна твірна основа плюс суфікс *-к-* зі значенням «знаряддя дії» живий і діяльний у мові, як і ті предмети, пристрої, машини, що допомагають людині в повсякденному житті. Треба було, наприклад, придумати загальну назву для речей, якими застібають одяг, взуття, всіх отих гудзиків, гапликів, кнопок, утворили слово *застібка*. Воно виявилось настільки універсальним, що ним почали називати також металеві пристосування для скріплення країв футлярів, оправ альбомів та книжок.

Запори на дверях, вікнах, валізках належать до защіпок. Навіть образно кажуть: «Тримати язик на защіпці». І хоча защіпки в таких випадках ніхто не бачить, а людина справді мовчить, не розголошує таємниці.

Шматок жерсті певної форми з ручкою, яким затуляють отвір кухонної печі, з давніх давен у народі називають *затулкою* або *заслінкою*. У мартенівських печах, де варять чавун і сталь, теж використовують заслінки. А що ж?! І там і тут піч, її треба затуляти, щоб зберігати рівномірну температуру, тепло, тому й потрібні заслінки. Коли з'явилися шлюзи, щити в них, які витримують могутній напір води, також стали називати заслінками.

Он як багато назв різних речей утворено за одним словотвірним типом. Установлюючи його, ми відволікаємося від конкретних лексичних значень слів, утворюваних за одним типом. Ми намагаємося виділити загальне значення, властиве ряду твірних і похідних одиниць, а також словотворчим елементам слів (суфіксам, префіксам тощо). В основі названих уже похідних лежить дія, виконувана за допомогою певного знаряддя. У цій серії слів мирно співіснують звичайнісінька *вішалка* для вішання одягу, *капельюхів*, *слухавка* – розмовна назва трубки телефонного апарата і *місилка* – машина для перемішування чого-небудь (тіста, розчину цементу тощо).

Сила цього типу така, що він і побратима завів собі серед складних слів. Це похідні, які ґрунтуються на іменниково-дієслівному сполученні. В їхньому складі перша основа співвідноситься з об'єктом дії, друга – з дією над ним, а все слово – назва машини, яка постійно виконує дію над цим об'єктом: *ловить мух* → *мухоловка*, *бліх* → *блохоловка*, *жуків* → *жуколовка*, *мишей* → *мишоловка*.

Є *сівалка* – машина для висіву насіння сільськогосподарських культур, кормових трав, дерев. А існує ще і *льоносі-*

валка. Ця машина спеціалізується на висіванні лише льону. Просте слово *саджалка* – назва універсальної машини, здатної *садити* картоплю, розсаду, сіянці дерев тощо. Складні слова *картоплесаджалка*, *кукурудзосаджалка*, *розсагосаджалка* мають вужчу спеціалізацію. Таких прикладів багато, порівняйте: *мішалка* і *бетономішалка*, *розчиномішалка*, *сушарка* і *бавовносушарка*, *зерносушарка*, *льоносушарка*, *насіннесушарка*, *плодосушарка*, *плодоовочесушарка*, *сіносушарка*, *снопосушарка*.

У цьому плані не відстає від суперника і словотвірний тип з суфіксом **-ач**. Він теж спеціалізується в складних словах. Пригадаймо хоча б *буряконавантажувач*, *вагононавантажувач*, *вугленавантажувач*, *гноєнавантажувач*, *силосонавантажувач*, *сінонавантажувач*, *снігонавантажувач*. Он скільки профілів у механічного навантажувача. Автоматичний же його різновид називається *автонавантажувачем*. У розвантаженні людині допомагає *саморозвантажувач*.

Наша мова настільки багата, що в ній співіснує більше десятка словотвірних типів, за схемою яких утворюються назви знарядь дії. Кілька з них ми вже назвали. Серед них є активні, продуктивні, за якими творяться серії однотипних слів, що поповнюються новими одиницями (це згадувані вже типи з суфіксами **-к** і **-ач**), а є такі, що в сучасній мові втілюються в небагатьох словах. Це, наприклад, тип з суфіксом **-л-**: *молотило*, *свергло*, *точило*. Малопродуктивний і тип з суфіксом **-нок/-унок**, що склався в українській мові під впливом польської: *рубанок*, *струганок*. Не виявляють активності словотвірні типи з суфіксами **-ок** (*підперізок*, *помазок*, *присосок*, *свисток*) чи **-ак** (*держак*, *різак*, *тесак*, *черпак*).

Виходить, що серії однаково побудованих слів не завжди численні. Буває ще й так, що в межах одного словотвірного типу оформлено слова, які містять у собі різні значення. Ось, наприклад, у похідному *передавач* мирно уживаються значення особи, що виконує певну дію, і пристрою, що теж спеціалізується на її здійсненні. Проте це не заважає мовцям спілкуватися і розуміти, коли йдеться про людину, що передає вісті чи послання, а коли про пристрій, який вмонтований разом із приймачем у радіотелефон. Таких слів теж немало: *навантажувач*, *розвантажувач*, *вимірювач*, *винищувач*.

Кибальчич оформив доповідь, у якій обґрунтував проект повітроплавального апарата з ракетним двигуном.

Отже, революціонер, народоволець, мученик, винахідник. Такими словами характеризуємо мужнього Миколу Кибальчича! І всі ці іменники ґрунтуються на різних словотвірних типах.

Про знаменитого французького інженера Александра Гюстава Ейфеля твердять, що він був найкращим **творцем** металевих конструкцій другої половини ХІХ сторіччя. Адаже він будував з їх допомогою вокзал у Будапешті, 165-метровий проліт мосту через річку Трюйер у Франції, каркас-основу гігантської статуї Свободи, яку Франція готувала Сполученим Штатам. А ще Ейфеля називають **будівником-новатором**. Це він за два роки і два місяці спорудив всесвітньо відому трьохсотметрову Ейфелеву вежу – емблему технічних досягнень ХІХ сторіччя, прикрасу дванадцятої Всесвітньої промислової виставки 1889 р., а згодом гордість Парижа. Це Ейфель-**винахідник** і **конструктор** металевих скелетів для будівництва висотних будинків і споруд. Он як багато може велика людина, про яку кажемо, що вона інженер, творець, новатор, будівник, винахідник, конструктор. І всі ці слова доповнюють її характеристику, і всі вони створені за певними типами.

Отож від гігантських, нехай і прекрасних споруд, повернімося обличчям до людей. Які можливості відкриває нам наша мова, при їх називанні, які пропонує словотвірні типи? Придивімося до слів з суфіксом **-ун**. Він трапляється щонайменше в трьох словотвірних типах, за зразком яких утворюються назви осіб.

Найчастіше **-ун** додають до твірних дієслівних основ, і тоді ми характеризуємо людину як таку, що:

1) просто виконує дію: *брехун, вістун, воркотун, гратун, жирун, кректун, мовчун, опікун, повзун, пластун, сопун, хапун, шаркун, шептун;*

2) уміє її виконувати: *свистун, співун, сміхун;*

3) професійно її робить: *бігун, стрибун (спортсмени);*

4) любить виконувати дію більше і частіше, ніж прийнято: *балакун, белькотун, буркотун, вередун, говорун, гріботун, жерун, жартун, кепкун, клопотун, каверзун, лепетун, лестун, лопотун, моргун, плаксун, пострибун, пискун, реготун, чхун.*

Бачите, як багато додаткових значень здатен умістити один словотвірний тип з суфіксом **-ун**, коли особу визначають за виконуваною нею дією. Але ж як по-різному вона

окреслює людей. Все залежить від ставлення до дії, коли її просто можна виконувати, уміло, професійно або більше та частіше, ніж прийнято.

Усього одне слово з суфіксом **-ун** – назва особи, що є об'єктом дії. Це *пестун*. Саме його надмірно пестять.

Коли суфікс **-ун** додають до прикметникової основи, маємо справу з іншим словотвірним типом, і особа вже виділяється тією ознакою, що названа твірним: *гладун* і *товстун* – люди повні, *чистун* і *чепурун* – надзвичайно охайні, *коротун* – низькорослий чоловік, а *дикун* – представник первісної «дикої» культури.

Дуже рідко суфікс **-ун** поєднують із іменниковими основами, і тоді особа визначається предметом, який вона має: *горбун*.

Ну, а головна дійова особа цирку – *клоун*? Невже і в цьому слові є суфікс **-ун**? Ні, немає, бо воно запозичене з англійської мови як *clown* і не ділиться на морфеми. А його побратим *циркач* з іншого ряду слів, у нього інший суфікс, а також інше значення. Він означає артиста цирку взагалі, а *клоун* – артист-комік.

Ви пригадуєте чудову казку «Білосніжка та семеро гномів», яку переказав славетний американський кінорежисер і художник Уолт Дісней? Згадали? Це той самий Дісней, який подарував світові мультфільми «Троє поросят», «Бембі» і, звичайно ж, «Білосніжку». Українською мовою казку про Білосніжку переказав Віталій Коротич.

Пригадуєте, які в цій казці імена у гномів – малих чоловічків, карликів, що знаються з підземними духами і живуть у західноєвропейській міфології та казках? – Мудрунчик, Чхунчик, Веселунчик, Задумчик, Буркунчик, Стидунчик, Дрімунчик. Правда ж, характерні? І красномовно говорять про носія імені. Недаремно ж Білосніжка, прочитавши на спинках ліжок імена і дійшовши до Дрімунчика, позіхнула і сказала, що теж хоче подрімати. А утворені вони за одним словотвірним типом з суфіксом **-ун** та його пестливим помічником **-чик**.

І розшифровуються всі імена легко, бо Мудрунчик вважається найрозумнішим. Задумчик – найзабобонніший у лісі. Буркунчик завжди набурмоситься і безперервно щось торочить. Він постійно похмурий, а ось Веселунчик знай собі сміється. Стидунчик легко знічується, а Чхунчик тільки те й робить, що чхає.

У нашій мові існують також інші засоби вираження цих словотвірних значень, але в межах інших типів. Вони не за-

важають одні одним. Навпаки, це багатство мови, її синонімічні джерела, що увиразнюють думку й урізноманітнюють наше мовлення. Мабуть, ви ще з дитинства запам'ятали ось ці рядки Платона Воронька:

В лісі є зелена хата.
Там послули ведмежата.
А найменший *верега*
Сивій мамі набрида,

або ще такі:

Вечір каже:
— І не жди,
Не зайду до *вереди*.
Він за стіл не вміє сісти,
Дерунів не хоче їсти.

Ми спеціально виділили слово *верега*, а може ще бути *вередій*. У всіх їх дуже близькі, еквівалентні значення і різні словотворчі засоби їх вираження: закінчення **-а**, суфікси **-ун**, **-ій**. І в кожного є свій словотвірний тип.

Ось односерійні побратими *вереди*: *базіка*, *плакса*, *комиза* і навіть *пискля* і *квисля*. Тут представлені всі ті, хто надто багато виконує дію, названу твірною дієслівною основою, що обростає закінченнями І відміни іменників. Мало-зрозумілий *комиза* «вередун» пов'язаний із дієсловом *комизитися*, що, можливо, веде свою родослівну від словенського *skométi* «тужити, нудьгувати», або ще давніше від праслов'янського *ščemíti*, якому відповідає українське *щеміти* «відчувати біль, хвилювання, збудження».

Вередій родичається з *плаксіями*, *солодіями*, *ласіями*. І тут можливості мови невичерпні. Це особливо помітно, коли придивитись до авторських новотворів. Є у Василя Симоненка казка «Цар Плаксій та Лоскотон». У казковій країні Сльозолий живуть цареві три сини — Плаксуні і три дочки — Нудота, Плакота і Вай-Вай. Жоден словник не подає слова *плакота*. Там є *плаксунка*, *плаксуня*, *плаксуха*. Поет сам змайстрував нове слово *Плакота* за аналогією до *Нудоти*. А Симоненків дядько *Лоскотон* — це *лоскотун*, якого теж немає в словниках, але який би міг бути утворений за зразком слів *лепетун*, *лопотун*. Виявляється, може ще бути і *Лоскотон*, з вдачею теплою і щирою:

Він як прийде, залоскоче,	Зразу плач там припинявся.
То сміється, хто й не хоче.	І приходив до усіх
Тільки де він появлявся,	Голосний та щирий сміх.

Авторові він знадобився для того, щоб протиставити Лоскотона охоронцям злих законів, заслонів. Це слово він часто римує зі словом трон:

Бо уже цей Лоскотон
 Скоро нам розвалить трон:
 «Що тоді ми будем пити,
 Як не будуть плакати діти?»

Коли ви не читали цієї казки, обов'язково прочитайте. Вона опублікована ще 1988 року видавництвом «Веселка» як окрема книжечка. Ви побачите, як можна використовувати багатства мови, діючи згідно з її законами, підкоряючись диктату словотвірних типів. Ви пересвідчитесь – Василь Симоненко ніби продовжує серію слів української мови. Справді, коли є зв'язківець, *мартенівець, мандрівець, бесемерівець*, можливий і *сльозівець*. Якщо є *Павлоград, Зеленоград, Цілиноград*, може бути і *Плакоград*, місто царя Плакси.

І закінчуючи розповідь про словотвірний тип іменників з суфіксом **-ун**, відзначимо ще одне джерело поповнення словникового складу української мови. Цей тип сам стає твірним для слів жіночого роду, що зберігають основне його значення і лише вносять відтінок жіночості: *віщун* → *віщунка*, *вістун* → *вістунка*, *пустун* → *пустунка*, *жартун* → *жартунка*, *сміхун* → *сміхунка*, *чаклун* → *чаклунка*.

І нарешті запам'ятайте. Саме серед цих назв спостерігаємо випадки паралельного творення іменників обох родів безпосередньо від твірної дієслівної основи. Ось порівняйте між собою:

а) *брехати* → *брехун* → *брехунка*

та

б) *брехати*, *брехун*,
брехуха.

У випадку а) маємо справу з послідовним словотворенням, у б) – з паралельним.

Це тим більше показово, що суфікс **-ух(а)** належить до малопродуктивних у сучасній мові. Його ми спостерігаємо в ряді слів: *балакуха, говоруха, вередуха, веселуха, воркотуха, джеркотуха, дріботуха, жируха, крикуха, капризуха, клопотуха, лепетуха, моргуха, пискуха, плетуха, солодуха, співуха, чепуруха*.

дельтапланери найвидатнішим винаходом авіонавтики ХІХ сторіччя. Це він, Отто Лілієнталь, інженер за професією, все життя у вільний від роботи час, удень, а часто вночі, щоб ніхто не бачив і не глузував, конструював і випробовував безмоторні літальні апарати, які використовують у польоті висхідні потоки повітря і називаються планерами. Він-таки довів, що людина може літати над землею і не падати на неї каменем. Дві тисячі польотів здійснив цей мрійник на апаратах з крилами, що нагадували трикутник і прописну грецьку літеру дельта – Δ . І загинув під час польоту в 1896 році, бо здійнявся сильний вітер, різко підняв дельтаплан на висоту 30 метрів, а потім кинув його на землю разом із винахідником.

Людей, що управляють дельтапланами, взагалі планерами, називають *дельтапланеристами*, *планеристами*. Ви виділили в двох останніх словах суфікс **-ист**. Саме він оформляє найменування людей, що займаються предметом, названим твірним словом. Ці люди працюють з ним або на ньому, управляють апаратами, машинами. Такий предмет може бути об'єктом любительських занять: *авіамоделіст*, *моделіст*, *спінінгіст*.

Іноді вони з любительських стають професійними. Пригадаймо найменування спортсменів: *аквалангіст*, *автомобіліст*, *альпініст*, *бадмінтоніст*, *баскетболіст*, *бейсболіст*, *біатлоніст*, *ватерполіст*, *велосипедист*, *волейболіст*, *гандболіст*, *дзюдоїст*, *каноїст*, *кроліст*, *локомотивіст*, *мотоцикліст*, *рапірист*, *слаломіст*, *тенісист*, *фігурист*, *футболіст*, *хокеїст*, *шахіст*, *шашкіст*.

Багато людей захоплюється їздою на велосипедах, мотоциклах, автомобілях, полює як альпіністи підніматися в гори, щоб побачити вершини, або як слаломісти спускатися з гір у долину на лижах. Замолоду люблять грати в бадмінтон, баскетбол, біатлон, волейбол, гандбол, футбол, хокей, ходять на секції боротьби дзюдо і самбо. І лише небагато хто перетворює ці види захоплень на своє професійне заняття.

Названі слова з суфіксом **-ист** часто поєднують у своїх значеннях обидва різновиди занять. *Танцюрист* – це і любитель танців, і людина, що займається танцями професійно. *Футболістів* Лева Яшина і Валерія Лобановського називають лише професіоналами високого класу.

Але в словотвірному типі іменників з суфіксом **-ист** виділяється така група слів, що характеризує тільки професійне заняття людини. І в ній представлені похідні, що визначають особу залежно від того, з яким предметом, найчастіше

механізмом, машиною, вона працює постійно: *бульдозерист, бортрадист, машиніст, моторист, прожекторист, радист, радіотелеграфіст, скреперист, спектроскопіст, телеграфіст, танкіст, таксист, телефоніст, телетайпіст, тракторист*. Більшість цих слів називає масові професії, які з'явилися після геніальних винаходів XIX сторіччя телефона, телеграфа, радіо, фонографа, кінематографа, що знайшли практичне застосування у XX сторіччі. Давно немає в живих Рудольфа Дизеля, а винайдений ним 1896 року двигун внутрішнього згорання живе і досі. З'явилися цілі класи цих дизелів і для роботи з ними знадобилися *дизелісти*. Є серед цих назв і такі професії, що відомі вузькому колу спеціалістів. Скажімо, лише поліграфісти розуміють, яка відмінність між *монотипістами* і *лінотипістами*. Перші працювали на друкарських машинах монотипах, що спочатку відливають літери, а потім складають з них рядки, а другі – на лінотипі, машині, що відливає набір цілими рядками.

У колі цих слів почесне місце займають назви осіб, що професійно грають на музичних інструментах: *арфіст, бандурист, баяніст, валторніст, віолончеліст, гармоніст, гітарист, гобоїст, горніст, домрист, клавесиніст, кларнетист, корнетист, контрабасист, литаврист, мандолініст, органіст, піаніст, тромбоніст, фаготист, флейтист, цимбаліст*.

І, звичайно ж, серед іменників, що характеризують осіб за заняттям, потрібно виділити слова, які є згорнутими назвами професій людей. Ви здивуєтеся: – Які це ще слова – згортки? Зараз зрозумієте.

Хто такий *арабіст*? – Фахівець з арабської культури (мови, літератури тощо). Спробуймо застосувати формулу «той, хто є фахівцем з ...» для пояснення слів: *геодезист, економіст, індоєвропеїст, інфекціоніст, ортопедист, русист, славіст, україніст, фольклорист, фонетист*. Ви побачите, що вона і справді відіграє роль своєрідного семантичного кліше, адже такі слова називають саме спеціалістів з окремих галузей знання.

Отже, предмет заняття по-різному характеризує осіб. Є серед них і такі, у кого ці заняття перевищують прийняту норму. Вашу повагу викликає *філателіст*, який колекціонує марки, любить філателію. І навряд чи завоюють ваші симпатії *кар'єрист*, який будь-що прагне зробити кар'єру, або *службист*, що займається службою більш старанно, ніж прийнято, чи *скандаліст*, у якого одна реакція на світ – скандал.

Серед цих несимпатичних осіб трапляються також наркомани кокаїністи і морфіністи з їх великою, аж хворобливою пристрастю до наркотиків. Набридає і такий чоловік, як мораліст, що завзято моралізує з будь-якого приводу.

Ви бачите: більшість назв, утворюваних від іменників за допомогою суфікса **-ист** зі значенням «особи, що займається предметом більше, ніж прийнято», мають негативні характеристики.

І справді багата палітра в іменникового словотвірного типу з суфіксом **-ист**. Ми назвали кілька груп слів, але є ще й інші, наприклад на позначення «особи, яка працює, вчиться, перебуває, служить у...». Того, хто грає в джазі, звать джазистом, хто співає у хорі – хористом. Лікар, що працює постійно в клініці і часто веде там науково-дослідну роботу, – клініцист.

У кавалерії служили кавалеристи, в артилерії служать артилеристи. Дрібний чиновник канцелярії в давній Росії звався канцеляристом. Були навіть підканцеляристи.

До слів цього роду відносяться гімназист, ліцеїст, семінарист, штабіст, генштабіст та інші, які ви самі можете легко пояснити, застосувавши формулу тлумачення.

Тепер давайте разом виконаємо кілька завдань. Спробуймо утворити назви осіб від твірних іменників актив, резерв, фінал за допомогою суфікса **-ист**. Одержимо: актив → активіст (у мові є ще культактивіст, профактивіст), резерв → резервіст, фінал → фіналіст. Яке значення об'єднує ці слова? Мабуть-що, ось це: «Особа, яка належить ..., включена до ...».

Відповімо ще на питання: Чим відрізняються хронометрист від хронометражиста? Тут вам доведеться звернутися по допомогу до тлумачного словника, бо треба ж знати, в чому відмінність між хронометром і хронометражем. Ви довідаєтеся, що хронометр – це точний переносний годинник з балансиrom, який застосовується в астрономії, геодезії, мореплавстві. Чому ж того, хто веде запис тривалості гімнастичних вправ, спортивних ігор, називають хронометристом? Невже він бігає по стадіону чи ходить по залу з переносним годинником, у якого є ще і балансир? Виявляється, що ця традиція називання йде від застарілого значення слова хронометр – кишеньковий годинник з надзвичайно точним ходом. Зараз хронометристи працюють з секундомірами. А хронометражисти? Найменування цих осіб будується за іншою значеннєвою схемою. Це особи, які

створюють, роблять, ведуть те, що названо твірною основою. *Хронометражист* проводить *хронометраж*, тобто вимірює робочий час, необхідний для виконання виробничих елементів певної операції.

Люди, що пишуть *водевілі* – *водевілісти*, *мемуари* – *мемуаристи*, *новели* – *новелісти*, *памфлети* – *памфлетисти*, *панегірики* – *панегіристи*, *парогії* – *пародисти*, *романи* – *романісти*; *вітражі* – *вітражисти*, *карикатури* – *карикатуристи*, *пейзажі* – *пейзажисти*, *плакати* – *плакатисти*, *портрети* – *портретисти*.

Ми бачимо: письменники, художники, літератори названі за результатами своєї роботи. Часто їх визначає улюблений жанр творів. Недаремно ж на тлі *сценаристів* сьогодні вирізняються ще і *кіносценаристи*, *телесценаристи*. Осіб, схильних висловлювати *парадокси*, називають *парадоксалистами*, творити й використовувати *гіперболи* – *гіперболістами*. Спеціалістів у галузі пропаганди, творців *белетристичних* і *публіцистичних* творів визначають як *пропагандистів*, *белетристів*, *публіцистів*.

Усе це – назви митців, серед яких трапляються різні таланти: *каламбуристи*, *куплетисти*, *акварелісти*, *баталісти*, *карикатуристи*, *монументалісти*, *орнаменталісти*, *офортисти*, *мініатюристи*, *документалісти*, *лібретисти*, *симфоністи*. Так величають творців, а тих, хто копіює оригінальні твори митців, називають *копіїстами*.

До речі, ви знаєте, кого називають *епіграматистами*? – Авторів *епіграм* – присвят окремих особам, що бувають дружніми і в'їдливими.

Близкучим епіграматистом був О.С. Пушкін. Ось одна з його вбивчих епіграм на військового міністра часів Олександра I (з 1808 р.), згодом начальника (з 1818 р.) військових поселень Аракчєєва :

В столиці он – капрал, в Чугуєві – Нерон;
Кинжала Зандова везде достоин он.

Лише після 1917 року в зібраннях творів О.С. Пушкіна стали перед нею писати «На Аракчєєва». Сучасники поета пізнавали дійову особу епіграми за тими кількома «портретними» штрихами, які були в ній. Безталанний військовий міністр Аракчєєв не пішов у своєму розвитку далі капрала – нижнього чину царської армії. Ім'я Нерона вам відоме. Це римський імператор, що навіки «прославився» своєю

жорстокістю. Деспотичним і жорстоким був Аракчєєв. Він по-звірячому розправився в Чугуєві (містечку Харківської губернії) з повстанням військових поселенців.

Справедливим вироком катові може бути тільки смертна кара, кинджал. Чому саме Занда? Про це теж знали сучасники Пушкіна. 1819 року німецький студент Карл Занд зарізав кинджалом реакційного німецького поета Августа Коцебу, що був агентом російського уряду. Послідовники Занда, студенти-терористи, згідно з традицією середньовічного таємного суду в Німеччині, прикріплювали до кинджала напис з іменем приреченого до страти. На їхню думку, деспотів усіх можна було страчувати, без імен.

Це нам потрібно так багато коментарів, щоб зрозуміти епіграму. Сучасники знали події і легко прочитували епіграму мужнього поета.

Можна розповісти ще одну цікаву історію гострої епіграми, пов'язаної з ім'ям Л.І. Глібова. Мене особисто колись дуже вразила його своєрідна епітафія. Взагалі *епітафія* – це намогильний напис. А що можна сказати з приводу ось такого напису:

Жив, жив, а все ж таки умер.
 Що ж скажемо тепер
 Над домовиною твоєю? –
 Свиною жив і вмер свинею.

Він сприймається як епіграма. Леонід Іванович був байкарем, а не епіграматистом. Хто ж заслужив у нього – людини віруючої – такого суворого присуду? Вдалося встановити, що то був О.С. Лашкевич – видавець журналу «Киевская старина» з 1888 року. Рукопис епіграми зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. На одній його сторінці рукою поета написано некролог Лашкевича О.С., який був надрукований у місячнику, на другій – епіграма, що побачила світ тільки 1927 р. в зібранні творів Л.І. Глібова.

Цими прикладами хотілося дати вам відчуття значенневу різницю між словами, що просто називають професію за предметом занять, і тими, які підкреслюють у назві саме результат праці. *Архівіст* – це не творець архівів, а саме знавець архівної справи. А ось *монтажисти* відповідають за *монтаж*, *муляжисти* виготовляють *муляжі*, *бандажисти* – *бандажі*, тобто хірургічні пояси. *Рекламисти* дбають за *рекламу*, а огидний *шантажист* тільки й думає про *шантаж*.

Часто об'єкт дії є предметом професійних занять людини, і тоді утворюються такі слова, як *масажист*, *програміст*, *протезист*, *соліст*.

Он скільки нюансів містять слова з суфіксом **-ист**. Однак ми перелічили не всі можливості словотвірного типу з цим суфіксом. Осіб, що мають певний предмет, названий твірною основою, визначають як *значкістів*, *латифундистів*, *медалістів*, *монополістів*, *рекордистів*. Серед них і горезвісний *студентхвостист*, хоча він є володарем своєрідного предмета – хвоста з котроїсь навчальної дисципліни, бо не склав іспиту.

Послідовників різних наукових і політичних течій, прибічників різних ідей, напрямів у мистецтві теж називають словами, утвореними за допомогою суфікса **-ист**: *авангардист*, *будист*, *декабрист*, *кальвініст*, *кубіст*, *об'єктивіст*, *фетишист*. І це тільки в прикладах усе виглядає так тихо та мирно. У житті особи, які дотримуються протилежних поглядів, часто ведуть непримиренні дискусії: *матеріалісти* – *ідеалісти*, *колективісти* – *індивідуалісти*, *пацифісти* – *мілітаристи*, *об'єктивісти* – *суб'єктивісти*. Добре, коли їх боротьба закінчується тільки дискусіями. На жаль, в історії бувало так, що деякі горе-теоретики намагалися фізично знищити своїх опонентів.

Мабуть, ви вже читали повість Д. Граніна «Зубр» про біолога М.В. Тимофеева-Ресовського. Коли не читали, обов'язково прочитайте. Ви відчуєте, якою була боротьба горе-вченого Лисенка і лисенківців з генетикою і з тими, хто її відстоював. Тут усе йшло в хід, і одного з найбільших природознавців нашого віку, лідера світової генетики, основоположника радіобіології, людину широких знань – енциклопедиста переслідували як *ідеаліста*, *вейсманіста*, *морганіста*, *менделіста*. Чому ж послідовників професора зоології з німецького міста Фрейбурга Августа Вейсмана (1834–1914), американського біолога, засновника генетики Томаса Ханта Морганна (1866–1945), монаха, а згодом прелата-настоятеля августинського монастиря у м. Брюнні Австрійської імперії Грегора Йогана Менделя (1822– 1884) називали такими грізними і лайливими словами в сорокові-п'ятдесяті роки ХХ ст.? Усі вони були «ідеалістами» для Лисенка, твердили про невидимий йому ген.

Хіба ж міг монах Мендель сформулювати першим у світі закон про спадковість та ще й висловити гіпотезу про наявність у клітинах організму частинок-зачатків, які визначають ознаки організму і передаються по спадковості? Це вони згодом дістали назву генів.

А Морган? Що з того, що він зробив генетику наукою, озброїв учених методами наукового аналізу? Він теж увесь час бився над проблемою, як довести, що в клітинах існують спадкові фактори-гени.

Вейсман до генів приєднав ще і хромосоми. Він твердив, що хромосоми стабільні за будь-яких змін клітин, отже, вони передаються від клітини до клітини, від покоління до покоління.

А тут іще і Тимофеев-Ресовський зі своїми мушками дрозофілами, генами та спадковістю. Дарма, що він засновник молекулярної біології, а не визнавав же «матеріаліста» Лисенка.

Не все так гладесенько і рівнесенько в житті, як у переліку слів – назв прихильників різних учень і вчених. Вам же, дорогі читачі, варто засвоїти урок: треба багато знати, працювати над собою, щоб розібратися в різних судженнях і мати власну думку. А ще? Ще необхідно вміти слухати і чути. Чути своїх товаришів, які висловлюють протилежні погляди, і намагатися їх зрозуміти. Велике починається з малого! Формуйте в собі здатних мислити осіб!

Не слід думати, що ті значеннєві схеми, які реалізуються в межах словотвірного типу з суфіксом **-ист** і які ми підкреслили в нашому тексті, властиві лише йому. Вони є досить стандартними і повторюються в інших відіменникових похідних. Ось, будь ласка, звернімося до типу з суфіксом **-ник**:

- 1) особа, що просто займається предметом: *лижник*;
- 2) займається ним професійно: *ковбасник*;
- 3) більше, ніж прийнято: *модник*;
- 4) вчиться, працює в ... : *митник*;
- 5) належить до, перебуває в ... : *одноклубник*;
- 6) створює, виготовляє ... : *трикотажник*;
- 7) має ... : *відпускник*.

Отож зробимо правильний висновок. Серійно повторюються не лише слова, які оформляються за одним словотвірним типом, повторюються і семантичні схеми, скажімо, називання осіб, які реалізуються в межах різних типів. Отже, в мові діють зразки-схеми і вони допомагають відтворювати слова з однаковими словотвірними значеннями. За їх правилами оформляють також і нові слова в мові.

до різних частин мови, пояснюються майже однаково: вусач – «про людину з вусами», вусатий – «який має вуса».

Лише іноді в таких іменниках та прикметниках підкреслюють ще і значення ознаки, якою істота аж занадто виділяється серед інших. Вухань – це людина, яка має великі або довгі вуха. Недаремно ж і зайців називають вуханями. Носачі є серед людей і тварин. У них одна вада в зовнішності – великі ніс або вуха, через що вони вухасті та носаті.

Голованями називають людей, рослин, тварин, які головасті і мають великі голови. Пам'ятаєте поетичні рядки М.П. Стельмаха:

А капуста вже дозріла,
І туга, і головаста,
Не капуста – зайцю щастя.

Коли про людину кажуть, що вона головата, то це слово може стояти в колі тих епітетів, які характеризують її негативно. Ось, наприклад, як характеризує один із героїв повісті І.С. Нечуя-Левицького «Дві московки» Василь свого «вчителя» під час перебування в рекрутах: «Що за страшний був той дядько! Що за лихий! Моргатий, патлатий, рудий та головатий!» Однак коли людину хвалять, теж говорять, що вона головата, тобто розумна. І це стало можливим завдяки переосмисленню первісного значення слова.

Існує протилежний за значенням спрямуванням прикметниковий словотвірний тип з префіксом **без-**, що діє тоді, коли потрібно підкреслити відсутність ознаки, названої твірним іменником: безбородий, безвусий, безвухий, безкорий, безлистий, безногий, безросяний, безсніжний, без'язикий. Він часто буває антонімічним до прикметників з суфіксами **-ат(ий)**, **-аст(ий)**. Ви самі можете легко пересвідчитися в цьому, утворюючи слова на зразок: безбокий – бокастий, бокатий; безбровий – бровастий, броватий; безволосий – волосатий; беззубий – зубатий, зубастий; безкрилий – крилатий; безногий – ногатий; безрукий – рукатий, рукастий; безхвостий – хвостатий.

Характерною особливістю цього прикметникового словотвірного типу є те, що він формується на основі сполучення іменника з прийменником **без-** і здійснюється настільки продуктивно, що ніби доповнює словозмінні форми іменників: сумнів, без сумніву → безсумнівний; такт, без такту →

безтактний; характер, без характеру → безхарактерний; щастя, без щастя → безщасний.

Такі прикметники неодинокі. Є й інші типи їх творення на основі інших прийменникових форм непрямих відмінків іменників: міжмовний, міжмолекулярний, міжнародний, міжобласний, міжпланетний, міжреберний, міжреспубліканський, настінний, пристінний, присадибний, привіконний, пришкільний, післяжнивний, післяжовтневий, післяльодовиковий, післяпосівний, післяреволюційний, післясвятковий, післяукісний.

Однак тип прикметників із префіксом **без-** є найпоширенішим з усіх подібних до нього в сучасній українській мові. За його зразком утворюється також багато термінів, що називають принципово нові процеси, дії механізмів. Часто вони прямо протилежні тим, які практикували досі.

Лише з кінця ХІХ – початку ХХ століть у наше життя увійшли поїзди та електричні лампи. Всі звикли, що перші їздять по рейках, а другі дають тінь. Та ось порівняно недавно з'явилися безрейкові поїзди і безтіньові лампи, такі необхідні над операційними столами хірургів.

Ми вже звикли до того, що є безшовні труби, безаерогромна авіація, безпілотні літаки, безкондукторні трамваї і тролейбуси, як і безбілетний проїзд у транспорті.

У газетах читаємо і сприймаємо як звичні такі вислови, як безтарне збереження борошна на хлібозаводах, безопарний спосіб приготування тіста, безприв'язне утримання великої рогатої худоби, безполицева оранка. Ви чули також про безпокровний широкорядний спосіб сівби, коли насіння не загортають ґрунтом, і бездротовий зв'язок, коли передавання звуків та сигналів відбувається без допомоги дроту.

Специфіка цих термінів у тому, що вони ніби заперечують раніше прийняті способи обробки предметів або виступають антиподами поширених процесів.

Не будемо позичати приклади з інших наук, пошукаємо їх у мовознавстві. Скажімо, в текстах найпоширенішими є повні речення з підметами і присудками, але трапляються в них речення безпідметові або безприсудкові.

Серед дієслів української мови переважають префіксальні слова (*гописати, надивитися, роздумувати*), але багато і безпрефіксних (*говорити, мовити, ректи, кричати, мовчати*).

У граматиках натрапляємо на безприйменникові (писати пером, малювати фарбами) і прийменникові конструкції (починати з фізкультури, дивитися на грозу).

Ми переконалися, що прикметники з префіксом **без-**, утворювані на основі прийменникових конструкцій родового відмінка іменників, теж називають постійні ознаки предметів і явищ. Вони приходять до нас із повсякденного життя, позначають досягнення науки і техніки, які змінюють старі технології та механізми. Ось чому багато з них стає в опозицію до прийнятих раніше способів використання предметів.

ДІЯ В ПРОСТОРИ ТА ЧАСІ

Г І
Є Ю Я
Л Б
М К Ш
Q 8
A 0 P
0 0

Для початку теж виконаємо дію, розберемо вправу. З уривка, наведеного нижче, відберіть незвичні для вас дієслова: «Нервові клітини, на відміну від інших клітин організму, нездатні розмножуватися, регенерувати і лишаються незмінними протягом усього життя». Мабуть, із трьох дієслів незвичним здалося *регенерувати*. По-перше, це запозичене слово і ви не дуже чітко уявляєте його значення. По-друге, ви не знаєте точно, за яким зразком воно утворене. Але вправа вам під силу.

У словнику ви знайдете його пояснення і зрозумієте, що *регенерувати* в цьому контексті означає «відновлювати пошкоджені або утрачені клітини». Взагалі ж воно вказує на процес відновлення цінних вихідних властивостей матеріалів, органів, тканин і може означати дію або стан. Можна *регенерувати тепло* для теплосилових установок, повітря під час довготривалих орбітальних польотів. Разом із тим клітини можуть самі регенерувати.

Схему творення цього дієслова встановлюють лише шляхом зіставлення зі словом *генерувати*, тобто «викликати появу, утворення чого-небудь». Ви, мабуть, чули, що видатні вчені *генерують*, тобто породжують ідеї. Хлопці знають технічне значення цього слова, бо у старих радіопередавачах обов'язково був ламповий генератор, який генерує з великою точністю частоту коливань.

Отже, дієслово *регенерувати* є префіксальним і в основі його лежить словотвірний тип «твірне дієслово + префікс *ре-*, що надає слову значення повторно звершеної дії».

Не легшим буде для вас завдання назвати ще хоча б кілька дієслів, утворюваних за цим типом. Ви пригадаєте *реконструювати, репродукувати, реорганізувати*. Навіть коли ви старанно продивитесь словники, то відшукаєте в них ще десяток слів із цим префіксом, у яких на тлі їхніх безпрефіксних відповідників підкреслено значення «зворотного напрямку дії»: *реакліматизувати, ревакцинувати, реєвакувати, реекспортувати, реемігрувати, рекапітулювати, рекультивувати*.

Ви відчуваєте, що все це слова, запозичені в українській мові. Хоча такий словотвірний тип і живе в нашій мові, але сфера його вживання вузька. За його схемою утворюють в основному слова з термінологічними значеннями.

Така сама доля і в інших трьох дієслівних словотвірних типів, що використовують запозичений з латинської мови префікс *ge-/gez-* та *гиз-/гис-*, що є в грецькій і латинській мовах.

Зверніть увагу, префікси мають варіативні форми. У тих випадках, коли твірні дієслова починаються приголосною, приєднується *ge-* (*мобілізувати* → *демобілізувати*), голосною — *gez-* (*орієнтувати* → *дезорієнтувати*). Цю особливість префікс *ge-* успадкував разом з інтернаціоналізмами, що проникли в нашу мову. Значення його стандартні «здійснювати дію, протилежну тій, що вказана твірним дієсловом», або «ліквідувати дію, названу твірним». Мабуть, ви помітили, що префікс *ge-* повний антипод префіксові *ре-*. Ми вже аналізували з вами дієслова *генерувати, регенерувати* (зі значенням відновленої дії), а ось *дегенерувати* вказує на припинення дії і має значення «припиняти розвиток, вироджуватися».

Список слів із цим префіксом невеличкий і більшість із них старшокласники знають: *дезактивувати, дегазувати, дезинфікувати, дезінформувати, декваліфікувати, декодувати, деморалізувати, демонтувати, денационалізувати, деформувати, дехлорувати, децентралізувати, дешифрувати*.

Ще рідше трапляються похідні дієслова з префіксом *гиз-* (перед голосною) і *гис-* (перед приголосною). Він надає слову значення «анулювати дію, названу твірним». Порівняйте: *гармоніювати* (бути у відповідності з ким- або чим-небудь) →

дисгармоніювати (порушувати співзвучність), кваліфікувати (давати, оцінювати кваліфікацію) → дискваліфікувати (позбавляти кваліфікації).

Питома вага дієслів із префіксом **ge-** та **pe-** в словниках української мови невелика, тому їх характеризують як малоактивні. Однак їх із певністю можна віднести до продуктивних, оскільки з їхньою допомогою в останні десятиліття утворюються численні неологізми, особливо в суспільно-політичних текстах: *декомерціалізувати* → *декомерціалізація*, *делібералізувати* → *делібералізація*, *деприватизувати* → *деприватизація*, *дерусифікувати* → *дерусифікація*, *реінтегрувати* → *реінтегрування*, *реінвестувати* → *реінвестування*. Тут подано парами дієслова та утворені від них іменники абстрактної дії. Однак у мові трапляються випадки творення таких іменників без дієслів на зразок: *сталінізація* → *десталінізація*, *тінізація* → *детінізація*, *окупація* → *геоокупація*, *олігархізація* → *геолігархізація*, *геядеризація*, *десербізація* тощо.

Ми навмисне розпочали знайомство з префіксальними словотвірними типами дієслів, за зразком яких утворюється незначна кількість слів. На їхньому тлі виразніше виділяється багато інших з давніми слов'янськими префіксами, успадкованими українською мовою з давньоруської. Вони стають основою творення багатьох тисяч слів.

Серед них трапляються **в-(vi-)** / **у-(yvi-)**: *входити*, *війти*, *ухопити*, *увібрати*; **ви-**: *вибігти*, *виходити*, *вихопити*; **vig-(vigi-)** / **og-(ogi-)**: *відходити*, *відійти*, *одзиватися*, *одізнатися*; **go-(gi-)**: *довезти*, *дібрати*; **за-**: *заходити*, *захопити*, **з-(zi-, zo-)/с-**: *збирати*, *зібрати*, *зобачити*, *сказати*; **на-**: *набачити*, *находитися*; **наg-(nagi-)**: *надпити*, *надіслати*; **о-(ob-, obi-)**: *оглянути*, *обвести*, *обігнати*; **пере-**: *перехопити*, *переказати*; **перег-**: *передбачити*; **pig-(pigi-)**: *підстрибнути*, *підіслати*; **по-(pi-)**: *поїхати*, *пізнати*; **при-**: *приходити*, **про-**: *проходити*; **роз-(rozi-)**: *розходитися*, *розіслати*.

Отже, близько двох десятків префіксів. Вони трапляються в багатьох слов'янських мовах. На перших місцях за частотою вживання в різних словах чеської мови стоять **vy-**, **pa-**, **po-**, української – **по-**, **на-**, **ви-**, російської – **за-**, **вы-**, **в-**. Це той арсенал словотвірних засобів мови, який використовується в ній із високою ефективністю. З їхньою допомогою утворюється переважна більшість дієслів.

Знаєте, яка морфемна структура слова найбільше поширена серед дієслів, засвідчених у Словнику морфем? –

PKSS, тобто «префікс + корінь + суфікс + суфікс»: виорати, відіслати, дописати. Таких слів майже 20 тисяч. На них припадає близько 12 % слів усього словникового складу мови.

Справді, до якого б словотвірного гнізда української мови ви не звернулися, коли в ньому є дієслова, ви знайдете серед них префіксальні похідні. Префікси надають твірним словам найрізноманітніших значень. Однак здебільшого їх можна звести до просторових, часових, об'єктних і розподільчих. Звичайно, існує безліч відтінків у кожному з них, але є в них і спільна основа. Сформована вона семантикою тих прийменників, від яких колись утворилися префікси і з якими вони співвідносяться і сьогодні. Недаремно ж такі прийменники та префікси часто доповнюють одне одного в реченні: *доказати до кінця, зайти за хату, зійти з гори, відокремити від цілого*.

Виходить, що в дієслівного префікса є основне значення, те, що ріднить його з прийменниками. Всі інші, що виникають внаслідок поєднання префікса з різними коренями, підпорядковані йому.

Ось подивіться, як по-різному характеризують простір префікси в дієслівних похідних.

В- вказує на проникнення якогось предмета (об'єкта) в середину іншого: *вбігти, увійти, вповзти*.

Його антипод **ви-** окреслює дію з середини об'єкта назовні: *вибігти, вийти, виповзти*.

Можна рухатися, наближаючись до предмета: *добігти, дійти, доповзти*, а можна, віддаляючись від нього: *відбігти, відійти, відповзти*.

Ви, мабуть, помітили: дієслівні префікси так пов'язані між собою, що несуть у собі різне спрямування руху: згори ↓ вниз (*навісити, набити*), знизу ↑ вгору (*підбити, підвісити*).

Ці ж самі префікси здебільшого виражають і часові значення. **В-** і **за-** здатні вказувати на початок дії (*заспівати, засвітити, увімкнути*), **ви-** — на тривалий час її протікання (*вибігати, висидіти, виходити, виплакати*), **віг-** — припинення дуже інтенсивної дії (*відзеленіти, відгоріти*), **го-** — досягнення результату дії за якийсь час (*добігти, дотрибати, доїхати*).

Кожен префікс обирає також свій аспект характеристики об'єктних значень. **До-** підкреслює додаткове проведення дії, названої твірним дієсловом (*добудувати, досолити*,

доукомплектувати), **о-** (**об-**, **обі-**) – дію навколо об'єкта (**об-**мотати, **об-**плести, **об-**горнути, **об-**крутити, **об-**чухрати), **наг-** – збільшення або зменшення об'єму предмета (**наг-**ібрати, **наг-**кусити).

Розподільчі значення префіксів виявляються в тому, що вони підкреслюють поширення дії на всі об'єкти (**ви-**бити, **ви-**нищити), багато з них (**на-**купити, **на-**стріляти), кілька з них (**на-**їхати, **пере-**бити, **поло-**вити, **поже-**нити, **потру-**сити).

Як бачимо, дієслівні префікси багатозначні. Це часто спричинює співіснування в межах одного полісемічного дієслова кількох прямо протилежних значень: **в-**бити цвях і **в-**бити (знищити) людину, **на-**бити обруч на бочку і **на-**бити скла (подрібнити його).

Однак багатозначність не заважає префіксам бути гнучким засобом творення слів. Практично в кожного безпрефіксного дієслова є можливість у той чи інший спосіб передати просторові або часові значення, приєднавши префікси. Водночас чітко виявляється різний словотвірний почерк двох класів дієслів – тих, які передають дії, і тих, що виражають стан.

Придивіться до них: **класти** – **лежати**, **ставити** – **стояти**, **вішати** – **висіти**. Дієслова стану не мають таких можливостей просторових, часових і особливо об'єктних характеристик, які є в дієслів дії. Адже сама дія у них перебуває ніби в стані спокою, тому вони приєднують, як правило, менше префіксів. Ось порівняйте. **Дія:** **класти** → **викласти**, **відкласти**, **докласти**, **закласти**, **накласти**, **перекласти**, **підкласти**, **прикласти**, **прокласти**, **скласти**, **розкласти**, **укласти**.

Стан: **лежати** → **влежати**, **вилежати**, **відлежати**, **голежати**, **залежати**, **злежати**, **належати**, **перележати**, **пролежати**, **розлежати**.

Це ще приклад словотворчо потужного дієслова стану. Коли ж ми візьмемо такі, як **височіти**, **гриміти**, **темніти**, **сутеніти**, то відразу помітимо, наскільки звужується кількість префіксальних похідних від них.

Спробуйте самі утворити їх! У вас не набереться і півтора десятка слів.

За іншими словотвірними типами оформляють відіменникові дієслова. Їхню різницю ви відчуєте відразу, коли теж виконаєте вправу. Нехай у вас є **сагітвник**, **лікар**, **учитель**, а також значеннева схема «виконувати дію, властиву тому, що позначено твірним словом», і суфікс **-ува**. Потрібно

утворити похідні дієслова. Звичайно ж, ви одержите *сагів-никувати, лікарювати, вчителювати*. І що найцікавіше, ви легко продовжите цей ряд слів: *бондарювати, головувати, козакувати, князювати, кравцювати, наймитувати, слугувати, столярувати, старостувати, старцювати, шефствувати*. Серед них трапляються ті дієслова, що називають професійні дії людей, і ті, які визначають певну поведінку: *блзнювати, злидарювати, ледарювати, шахраювати, фіглярувати*. Ця ж значеннева схема лежить в основі іншого словотвірного типу дієслів з суфіксом **-и-**, який реалізується в меншій кількості слів: *злогіячити, коногонити, отаманити, скалозубити, тиранити, циганити, чабанити, шаманити, шпіонити*.

Навколо схеми «перетворювати(ся) в те, що названо твірним іменником», групуються типи: «іменник + суфікси – **і + ти**» *вдовіти, дитиніти, звіріти, нахабніти, сатаніти, сиротіти*; «+ суфікси – **и + ти**» *калічити*; «+суфікси – **и + ти +** постфікс **-ся**» *брижитися, бурунитися, горбитися, гробитися, жолобитися, іскритися, кущитися, пагорбити-ся, пінитися*.

Тут наочно виявляється перевага першого і третього типів.

Дієслова *бігувати, дубіти, лінуватися* характеризують стан людини. Всі вони утворені від іменників і можуть пояснюватися за схемою «перебувати в стані» або «приводити в стан». Кожне з них може розпочати свій ряд слів, спільних за значенням і з однаковими суфіксами.

Ось, будь ласка: *бігувати, блаженствувати, вдовувати, гарячкувати, голодувати, горювати, діувати, злобувати, нудьгувати, парубкувати, сумувати, торжествувати; дубіти, іржавіти, каменіти, совіти, стовпіти, струменіти, туманіти; лінуватися, зловтішатися*.

Дуже численну групу слів становлять дієслова зі значенням «набувати ознак того, що вказано твірним». Часто ці іменники називають речовини, якими вкривають різні поверхні або просочують інші речовини: *асфальтувати, бальзамувати, бетонувати, бронзувати, вапнувати, воскувати, гіпсувати, цементувати*. Тут протидіють два словотвірні типи – з суфіксом **-ува** (*ваксувати*) та **-и-** (*крохмалити, смолити, сталити, солити*) і, здається, перемагає перший.

У родині відіменникових дієслів порівняно з іншими рідко реалізується значеннева схема «діяти за допомогою того, що названо твірним»: *боронувати, веслувати, граб-*

кувати, коткувати, прасувати, пресувати, свердлувати, фрезерувати. 217

А ось значення «розташовувати в місце, назване твірним іменником», «перебувати в ньому» представлене в кількох дієсловах: госпіталізувати, збочити, сторонитися.

Можливо, це явище пояснюється загальною тенденцією називати і характеризувати місце дії переважно іменниками, похідними від дієслів: *грукарня, згарище, їдальня, лікарня, прядильня, сортувальня, приймальня, пральня, спальня, читальня*. Що поробиш! У кожній частини мови є своя сфера впливу!

Другий: твірне дієслово → назва машини, що виконує дію, окреслену дієсловом, із суфіксом **-арк**: *молотити* → *молотарка*, *дробити* → *дробарка* і біля неї всі оті *вугледробарки*, *зернодробарки*, *каменедробарки*, *кормодробарки*, *кукурудзодробарки*, *льондробарки*, *макуходробарки*. Звичайно, жінки теж уміють косити трави і косять їх, а ось косарками їх назвати вже не можна.

Одиноко і *кочегарові*, що обслуговує печі парових казанів у *кочегарці* – приміщенні, де містяться ці печі. *Штукатур* – назва професії чоловіків. Жінок, які виконують ту саму роботу, тобто покривають поверхню стіни, стелі шаром штукатурки, називають *штукатурницями*. Це слово утворене за іншим, ніж у *штукатурка*, словотвірним типом. Причина одна – місце зайняте словом *штукатурка* зі значенням назви будівельного розчину.

Не подумайте тільки, що так буває лише у цих випадках. Візьмімо ще й інші. Ось назви національностей, представників і представниць чоловічої і жіночої частини населення: *білорус* → *білоруска*, *ескімос* → *ескімоска*, *зулус* → *зулуска*, *хорват* → *хорватка*, *папуас* → *папуаска*. Ви добре знаєте цей словотвірний тип і раптом вам трапляється у творі класика української літератури О.Т. Гончара «Пісня і хліб» словосполучення «генерал у черкесці». Виявляється *черкеска* буває не тільки назвою жінки – представниці народності, яка проживає в Карачаєво-Черкеській автономній області Росії. Це ще й найменування поширеного на Кавказі старовинного верхнього чоловічого одягу з сукна з прорізами і відкидними рукавами.

Слово *черкеска* в цьому значенні – непоодинокий приклад наступу назв одягу на назви осіб жіночого роду. Серед подібних слів зайняли «чужі» місця такі іменники як *матроска*, *пілотка*, розмовні *водолазка*, *олімпійка*, *ескімоска*. Адже *матроска* – це формена блуза матроса з великим виложистим коміром особливого крою. Час від часу стають модними дитячі або жіночі блузи такого самого фасону, як і *матроски*.

Пілотку носять не лише пілоти, а й багато військовослужбовців, для яких вона стала літнім форменим чоловічим убором.

У розмовному мовленні *водолазками* називають в'язані теплі кофти з великим коміром, схожі на светри водолазів. *Олімпійками* нарекли майки, костюми з емблемами олімпіади, а *ескімоска* – це куртка з капюшоном.

Коли ви придивитесь до іменників *електрик* і *електричка*, зрозумієте, що вони різні за значеннями. Перший називає особу чоловічого роду за професією. Другий – це поїзд, що рухається за допомогою електричної енергії.

Спробуймо ще проникнути в мовну лабораторію оформлення слів за певними словотвірними типами. Тут сама мова пропонує нам безліч прикладів і загадок. Чому, наприклад, *колісник*, який виготовляє колеса до тисячі різних возів, не має другого члена словотвірної пари жіночого роду. Це тому, що *колісниця* називає не жінку – *колісного майстра*, а *двоколісний візок* стародавніх греків і римлян. На ньому вони їздили під час боїв, ігор. За легендами і міфами, на *колісницях* пересувалися також *царі й боги*.

У нас ще й досі в Україні під час грози з великим громом і блискавкою інколи кажуть, що то святий Ілія мчить на вогняній *колісниці*. То в нас, сучасних, говорять голоси наших далеких слов'янських предків, які вірили в Перуна, а також у те, що він носився по небу на *колісниці*, побиваючи вогняними стрілами злих духів, або в Ілію, якого бог посилав на вогняній *колісниці* вбити сатану.

Друга загадка про Китай. Житель Китаю – *китаєць*. Пригадуєте початок чудової казки Ганса Крістіана Андерсена «Соловей»? – «У Китаї, як ти знаєш, і сам імператор, і всі його піддані – *китайці*». Отож він – *китаєць*. А вона? – Вона – *китаянка*. Чому ж так? Адже в інших подібних парах маємо: *австралієць* → *австралійка*, *австрієць* → *австрійка*, *ассирієць* → *ассирійка*, *візантієць* → *візантійка*, *іберієць* → *іберійка*, *італієць* → *італійка*, *кімерієць* → *кімерійка*, *латвієць* → *латвійка*, *лідієць* → *лідійка*, *меланезієць* → *меланезійка*, *полінезієць* → *полінезійка*, *сицілієць* → *сицілійка*, *сирієць* → *сирійка*, *чилієць* → *чилька*. І скрізь дотримано одного правила. Від власної назви, основа якої закінчується приголосним **й**, найменування мешканця країни чоловічого роду утворюється за допомогою суфікса **-ець**, жіночого – суфікса **-к**: Англія (*англієць*, *англійка*). Тоді чому ж *китаянка*? Тому, що місце *китайка* зайняте. Ви вже читали – це назва тканини родом з Китаю.

Наведені приклади свідчать, що в іменникових словотвірних типах одні похідні витискують інші, займаючи їхнє місце. В інших частинах мови теж діють обмеження, скажімо, значенневі, на сполучуваність твірних основ і певних суфіксів. Тому ми й не маємо абсолютно заповнених рядів слів, утворюваних за типізованими схемами. У якісних прикметників на зразок *слабий* ↔ *сильний*, *грубий* ↔ *ніжний*, *поганий* ↔ *гарний*, *скупий* ↔ *щедрий* перший антонім називає негативні або «слабкі» людські риси. Від них за допомогою суфікса **-уват** утворюються інші прикметники зі зна-

ченням слабого ступеня вияву ознаки: *слабуватий, грубуватий, погануватий, скупуватий*.

Натомість прикметники, що називають позитивні людські риси, часто не мають таких похідних. Про людину великого розуму можна з повагою сказати, що вона *розумака, розумаха*, а ось із прикметником – тільки *розумна, розумненька людина*. Про недалекого чоловіка кажемо, що він *глупак або глупуватий, тупуватий*. Товстий буває *товстуном, товстющим, товстеним, товстезним, товстелезним, товстуватим, жирний – жирнючим і жирнуватим*, а ось *худий – худющим та худорлявим*.

Таку саму картину помічаємо, коли прикметники характеризують предмети. Хліб буває *свіжим і черствим або черствуватим*, річка – *глибокою і мілкою*, а також *мілкуватою*.

Що ж виходить? На тлі антонімічних прикметників, у яких обидва члени зіставлення мають похідні зі значенням неповно вираженої ознаки *вогкий: вогкуватий = сухий: сухуватий; рідкий: рідкуватий = густий: густуватий; теплий: теплуватий = холодний: холоднуватий; вузький: вузькуватий = широкий: широкуватий*, виділяються і такі, у яких похідні цього типу відсутні *веселий: ... = похмурий: похмуруватий*.

У цьому плані найчастіше не щастить тому антонімові, який несе позитивний заряд. Зате йому щастить в іншому. В нашій мові здебільшого тільки антонім, що виражає «сильну» ознаку, приєднує суфікси **-енн(ий)**, **-езн(ий)**, **-елезн(ий)**. Прикметники зі «слабким» ступенем вираження ознаки цих суфіксів не приєднують.

Ви й самі можете переконатися в цьому. Ось утворіть із їхньою допомогою похідні від прикметників *широкий ↔ вузький, довгий ↔ короткий, високий ↔ малий*. Ви бачите, що є *широченний, широчезний, довжезний, довжелезний, довженний, височенний, височезний* і немає «*вузезного*», «*коротенного*» чи «*малезного*».

Не думайте, що в цьому виявляються якісь недоліки мови. Навпаки. Природна мова є дуже гнучкою системою. Вона налаштована на безліч ситуацій. І ось уявіть собі, що в ній усе використано, заповнені на 100 % усі її словотвірні типи, доведені до краю всі відношення. Така система за найменших змін відразу зламається. Тоді ж, коли є «порожні» клітини в системі, можливі маневри, перебудова рядів слів, зміна місць між членами системи. Тільки так і може розвиватися процес словотворення.

Сьогодні, наприклад, у цій групі лексики виразно перемагає словотвірний тип із суфіксом **-льник**: клепальник, лущильник, мастильний, плескальний, плющильник, правильник, стругальник, садильник, чесальник. І це не випадково. Є в нього ряд переваг порівняно з іншими. По-перше, **-льник** приєднується винятково до дієслівних основ. По-друге, ці основи найчастіше називають різні виробничі процеси і до того ж залишаються без змін і у процесі словотворення. У них шляхом додавання словотворчого суфікса не відбувається чергування чи відсікання їхніх частин: білувати → білувальник, вербувати → вербувальник, змазувати → змазувальник, намазувати → намазувальник, обмивати → обмивальник, обмазувати → обмазувальник.

Словотвірний тип із суфіксом **-ник**, за яким утворюються іменники, що теж називають сталі заняття, професію або дію, також активно використовують у мові. Однак він дещо поступається типові на **-льник**. Це зумовлено тим, що дієслівні основи, до яких приєднується суфікс **-ник**, часто укорочуються (обкладати → обкладник, обсадити → обсадник, обслідувати → обслідник, розвідувати → розвідник) або в них відбувається чергування (спостерегти → спостережник). До того ж **-ник** додається і до іменних основ: грубник, жалібник, скарбник, срібник, травник, хлібник. Оця ускладненість словотвірних процесів послаблює позиції типу на **-ник**.

Порівняно з ними тип на **-ник** / **-щик**, що характеризує особу як виконавця певної дії, малопродуктивний. Цей суфікс має солідний вік і виник ще в давньоруський період із суфікса **-ик**, але він так і не став продуктивним в українській мові.

Починаючи з XVI сторіччя його живлять у нашій мові запозичення з російської. Саме тоді в пам'ятках української мови були засвідчені зборщик, обманщик, прикажчик. Цей тип дуже продуктивний у російській мові. Він займає перше місце в оформленні назв професій.

Російські іменники з суфіксом **-ник** / **-щик** в українській мові здебільшого перекладаються словами з суфіксами **-ник** (захватчик — загарбник, канатчик — канатник, конопатчик — конопатник, обкладчик — обкладник), **-льник** (вырубщик — вирубувальник, завёртчик — завертальник, обливщик — відливальник) або рідше **-ач** (доносчик — виказувач, нагрузчик — навантажувач, обрубщик — обрубувач, разгрузчик — розвантажувач).

Частина слів з суфіксом **-ник** / **-щик** і сьогодні запозичується в українську мову і в такий спосіб продовжує довго-

тривале життя цього словотвірного типу: *наладчик, паяльщик, піарщик*, хоча й суперечить сучасній мовній нормі.

Цей уривок описує конкуренцію продуктивних і малопродуктивних словотвірних типів. Однак у нашій мові багато різних непродуктивних типів, існування яких ще більше пронизане боротьбою за виживання. Нових слів за ними здебільшого не утворюють. Часом їх підтримують усього кілька похідних. Ось придивіться до назв осіб за дією з суфіксами **-ак** / **-як**: *вожак, вояк, жебрак, приймак, -ай / **-тай, -яй** (*глашатай, глитай, гультай, оратай, шахрай; -аль (*каталь, коваль*). Їхні ряди і справді важко продовжити.**

Незважаючи на те, що такі слова, як *учень, лежень, сидень, в'язень*, належать до вживаних в українській мові, їхній словотвірний тип віддієслівних похідних із суфіксом **-ень** непродуктивний.

Усього кілька слів підтримують віддієслівні словотвірні типи з суфіксами **-аг** / **-яг(а)** *бродяга, мотяга, плутяга, -уг / **-юг(а)** *волоцюга, грімлюга, хапуга, -иг(а)* *свербига, товпига, -с(а)* *плакса, рюмса, -ур(а)* *замазура*.*

Такі типи ледве жевріють серед інших. Однак їм ще нічого. Їхні суфікси трапляються в іменниках, похідних від іменників (*паруб'яга, ледарюга, хлопцюга, старцюга, звірюга*) чи від прикметників (*бідняга, добряга, здоров'яга, скуп'яга*). А ось слово *пастух* єдине тримає на собі словотвірний тип назв осіб за дією з суфіксом **-тух**.

Довге-довге життя у словотвірних типів. І не відразу, не в одну мить вони здають свої позиції. Навпаки витримують різні бурі, різні соціальні зміни. І головне – живуть навіть тоді, коли не дають нових паростків. Живляться старими коренями і продовжують існувати.

Для того, щоб у цьому переконалися остаточно, давайте оглянемо ще ряд похідних із суфіксом **-ин(я)**. Їхніми твірними є іменники чоловічого роду: *бог* → *богиня, раб* → *рабиня, слуга* → *слугиня*. Вони вказують на соціальне становище жінки (*бояриня, газдиня, господиня, государиня, графиня, герцогиня, ерцгерцогиня, княгиня, маркграфиня, монахиня, шахиня, шахиншахиня*), рідко – на її професію (*кравчиня, майстриня*), родинні зв'язки (*своякиня*) чи національну приналежність (*бойкиня, грекиня*).

Через соціальні причини частина цих слів вийшла з активного вжитку. Зараз у літературній мові широко використовують хіба що слова *господиня, героїня*, можливо, *кравчи-*

ня. Ще можуть сказати жартівливо *геологиня, філологиня*, але це стилістично забарвлені слова розмовної мови. Віднедавна цей непродуктивний тип активізувався у розмовній мові та засобах масової інформації: *продавчиня, плавчиня, мисткиня, авторчиня, борчиня, виборчиня, видавчиня, психологиня, філософиня, фахівчиня, шефиня*.

Ось так і співіснують у мові типи продуктивні, що з високим ступенем регулярності реалізуються в словах, чії основи та словотворчі афікси мають стандартні значення, і типи, що на наших очах втрачають продуктивність, але не згасують остаточно і продовжують жити.

ний, малиновий, оливковий, пшеничний, салатний, солом'яний, фісташковий пов'язуються з кольорами плодів чи листя рослин. Вони розшифровуються чітко тому, що ми розпізнаємо характерні ознаки рослин, їхніх квіток чи плодів у кольорі.

Однак існують слова, що прочитуються не так легко. Відбулося це тому, що перестала бути прозорою основа формування назви кольору. Щоб довідатись, який *аквамариновий* чи *смарагдовий* кольори, читаємо пояснення тлумачного словника і переконуємося, що це блакитнувато-зелений і яскраво-зелений. І лише в довідниках прочитуємо відомості про фарби, що дали назву відповідним кольорам: *ультрамариновий* – яскраво-синій, *індиговий* – темно-синій, *кармінний*, *шарлаховий* – яскраво-червоний. Дізнаємося також про історію фарб, які спершу добували з рослин (*індиго*), тварин (*кармін*, *пурпур*), а зараз дедалі більше утворюють хімічним способом. *Пурпур*, наприклад, червоно-фіолетового кольору, його одержували в давні часи з залоз морського молюска, а *кармін* (яскраво-червоний) – із кошенілі. До речі, слово *червоний*, що сягає корінням давньоруської мови, одержало назву від червів, тих самих комах кошенілі, з тіла самиць яких добували червону фарбу.

Хто з нас не впізнає зозулястого (з світло-сірим оперенням) півня чи *тигрових* (чорно-жовтих) плям на вигорілій траві. Обидва прикметники називають колір, подібний до забарвлення тварини чи птаха. Але слів цього різновиду в українській мові дуже мало, немає і десяти.

Ось так і засіваються в мові цілі поля слів, кожне з яких тягнеться до назви основного спектрального кольору, збагачуючи його новими відтінками, полиском, чи поєднанням кількох різних кольорів. На них мирно уживаються слова давні і зовсім нові. Візьмімо *червоний*. У цій смузі поля є такі слова, як *багряний*, *бордовий*, *буряковий*, *вишневий*, *вогненний*, *гранатовий*, *жаристий*, *калиновий*, *кармінний*, *кривавий*, *маковий*, *малиновий*, *пурпуровий*, *рубіновий*, *шарлаховий*.

Подивившись у післядощову погоду на веселку, бачимо безліч відтінків одного кольору і веселу гру різних кольорів. Недарма ж *веселковий* – це різнобарвний. А якщо існує таке розмаїття відтінків одного кольору, можлива поява в мові і різних найменувань для них. Ми вже не дивуємося тому, що до *жовтого* горнуть *брунатний*, *гірчичний*, *золотий*, *кремовий*, *оранжевий*, *палевий*, *пергаментний*, *пшеничний*,

228 солом'яний, шафрановий, а до зеленого – ізумрудний, малахітовий, салатний, смарагдовий, фісташковий, хакі.

Цікаво, що ті кольори, які з давніх-давен існують в українській мові і прийшли до неї ще з давньоруської, мають багатьох родичів і зараз. Так, синій об'єднує групу слів, куди входять васильковий, індиговий, кобальтовий, сапфіровий, смальтовий, ультрамариновий. Близький до нього голубий притягує до себе бірюзовий, блакитний, електрик, лазурний. А ось назви кольорів, що визначилися в спектрі пізно, лише в XVII сторіччі – *оранжевий* і *фіолетовий* майже самотні. Вони все тягнуться до інших близьких кольорів.

Один до жовтого, другий – до голубого з синім та ще відсвічується у відтінках бузкового і фіалкового, хоча обидва широко використовують у науковому і художньому стилях. Пригадуєте, як М.Т. Рильський писав про сон-траву:

Волохатий, фіолетовий,
Сон і справді ніби снить.

Іноді слово є назвою такого кольору, який є наслідком перетину кількох кольорів. Пригадаймо: *рожевий* – це білий з червоним, *голубий* – білий і синій, *коричневий* – чорний і жовтий, *карий* – чорний та жовтий. *Золотий*, *рижий*, *рудий*, *мігний* є поєднанням червоного з жовтим. Отже, в одних словах найменування кольорів висвітлено або затемнено основний колір, в інших відбито співіснування різних кольорів спектру.

Існують слова на позначення безбарвних кольорів. Виходить, безбарвні кольори? Так. До них належать *білий* і *чорний*. Учені довели, що саме ці кольори були властиві первісному уявленню людини. Спершу люди бачили світ світлотемним. В історії людської культури відмінності кольорів, що мають значення для всіх членів певного суспільства, формувалися в певній послідовності. На межі темного і світлого згодом з'явився червоний колір, за ним зелений і синій. Кожен із них поступово обростав словами, близькими або протилежними їм за значенням. Синонімами *чорного* стали *агативий*, *аспінний*, *смолистий*, *темний*, *білого* – *алебастровий*, *блідий*, *прозорий*, *світлий*. Обидва ці кольори супроводжував *сірий*, середній між чорним і білим, – колір диму (*димчастий*), землі (*землистий*), попелу (*попелястий*), свинцю (*свинцевий*), сталі (*сталевий*), сивини (*сивий*).

У науці навіть було висловлене припущення, що слова – позначення кольорів, які найдавніше виділилися в кольоро-

вому полі, є найбільш уживаними й у сучасній мові. За даними частотного словника української мови, в якому слова розташовані за частотою використання в текстах, у прозових творах українських письменників, написаних після Другої Світової війни, найбільше трапляються прикметники білий (78), чорний (73), жовтий (46), синій (40), червоний (37), зелений (36). Ряд цей упорядкований за спадом частот. Очевидна перевага в ньому біло-чорних кольорів.

Більшість прикметників – назв кольорів буває означеннями до багатьох іменників. Червоними можуть бути сонце, небо, яблуко, полум'я, олівець, пальто і та ін. Але ось ви прочитали в українській народній казці «Дотепний жарт», як убогий (бідний) чоловік звертається до волів: «Гей, сірі, цабе, мурий!» І самі себе запитали: Який же це мурий віл? Він теж сірий, але темний, із плямами.

Виявляється, в українській мові є група прикметників, які позначають лише масть. Вони сполучаються з іменниками – назвами тварин. Коні, наприклад, є булані, вороні, гніді, карі, мишасті, чалі. Воронько – це кінь чорний, аж з синюватим полиском, як галка. У гнідка забарвлення темно-коричневе, в карого – темно-жовте, а в буланого – світло-руде. Чалий кінь сіро-коричневий. Шерсть мишастого нагадує сіру шерсть миші.

У вірші В. Сосюри «Догорає вечір» ви прочитали рядок:

Де-не-де у вікнах світло янтаріє,
ліхтарі хитливі, тіні без кінця.

Всі слова Вам зрозумілі, крім янтаріє. Мабуть, воно у Вашій пам'яті викличе біліє, зеленіє, синіє, або котрісь інші, що передають значення «виднітися своїм білим, зеленим, синім кольором». Отже, янтаріти – це виділятися янтарним кольором. А він який? Такий, що схожий на янтар, жовтий. Поетове «світло янтаріє» близьке до «світло жовтіє». Виходить, що дієслова теж можуть належати до групи слів, пов'язаних із кольором? Так. Проте переважна більшість із них утворена від прикметників: багрянний → багрянити, багряніти, бурий → буріти, сірий → сіріти, чорний → чорнити, чорніти. Лише деякі дієслова є похідними від іменників – назв фарб або металів, за допомогою яких наноситься певний колір. Згадаймо, сурмити вуса (брови), тобто фарбувати їх чорною фарбою – сурмою, бронзувати – покривати металеві вироби тонким шаром бронзи, фарбувати в бронзовий колір.

Вам знайомі й такі іменники, як *багровість, блакить, білота, голубінь, жовтавість, жовтизна, жовтяк, просинь, рижик, рожевість, рудяк, синява*. Вони теж утворені від прикметників. Як бачимо, ядром, що притягує до себе всі слова в українській мові на позначення кольору, є прикметники. Утворювані від них дієслова виражають значення «наділяти кольором, названим прикметником» та «набувати такої ознаки». *Жовтити* – це робити що-небудь жовтим, а *жовтіти* – це ставати жовтим, набирати жовтого кольору.

Іменники, пов'язані з прикметниками на позначення кольору, називають абстраговані ознаки, властивості: *білість, сивина, синь*. Можуть вони вказувати також на носія певної кольорової ознаки: *біляк* – заєць з білим хвостом, *сірко* – собака сірої масті, *рябчик* – птах із рябим оперенням, *рярко* – собака з пістрявою шерстю.

Самі прикметники ознаку кольору характеризують порізному. Одні з них, ті, що перебувають у ядрі цієї групи слів, називають ознаку безвідносно до ступеня її вияву: *рожевий, синій, червоний*. Інші похідні прикметники підкреслюють неповний (*синявий, синюватий, синястий* – тобто трохи синій) або надмірно виявлений ступінь ознаки (*білісінький, білий-білий, забілий* – це надто білий). Цікаво, що неповнота ознаки кольору виражена в мові значно більшою кількістю слів, ніж її надмір. Від багатьох непохідних у сучасній мові прикметників на позначення кольору утворюються слова з суфіксами **-уват(ий)**: *білуватий, блакитнуватий, білдуватий, голубуватий, сизуватий, сіруватий, червонуватий, чорнуватий*. До них додаються цілі серії слів зі значенням неповно вираженої ознаки та іншими суфіксами: *біластий, білястий, білявий, зеленавий, зеленистий, зеленястий, русавий, сивавий, сивастий, сір'явий, чорнявий*. Надмір ознаки кольору виявляється в меншій кількості слів типу *зеленісінький, зазелений, пречорний, сивезний*, хоча мовець завжди може виразити згадану ознаку шляхом повторення того самого слова: *темний-претемний, зелений-зелений, синій-синій*. Можливо, це відбувається тому, що мова надає перевагу граматичному способу вираження вищого і найвищого ступеня вияву ознаки. Ви вже здогадалися, що йдеться про ступені порівняння прикметників: *білий – біліший – найбіліший, сірий – сіріший – найсіріший*. До речі, від тих із них, що мають ступені порівняння і називаються якісними, утворюються також прислівники з суфіксом **-о**: *рожево,*

рум'яно, рябо, сиво, сизо, синьо, сіро, темно, строкато, фіолетово, червоно, чорно. Проте це правило не є всеохопним. Трапляються винятки. Немає прислівників на -о від слів голубий, рудий, русий та деяких інших.

Часто вживані й давні в українській мові прикметники на позначення кольорів стають твірними для слів пестливих, оцінних: біленький, білесенький, білявенький, голубенький, голубесенький, зелененький, зеленесенький, чорненький, чорнявенький. Ви можете легко продовжити цей ряд. А от спробуйте утворити нові прикметники від запозичених слів – назв кольорів і ви пересвідчитесь, що зробити це важче. Одні з них з'явилися в українській мові відразу з суфіксами (оранжевий, фіолетовий), другі обросли суфіксами згодом (пор. бордо – бордовий, беж – бежевий, індиго – індиговий), а треті ще й досі лишаються незмінними і безсуфіксними (електрик, фрез, хакі). Для всіх таких чужоземців характерна спільна риса – від них рідко утворюються інші похідні – дієслова, іменники і навіть прикметники на позначення вияву ознаки. Очевидно, на заваді стоїть відчутна носіями мови іншомовність цих слів.

Ви вже помітили, що досі згадували як приклади прості слова з одним коренем. Однак у мові поширене основокладання як спосіб творення прикметників, які виражають відтінки одного кольору (блякло-синій, світло-синій, ясно-синій, темно-синій, тьмяно-синій), ступінь його інтенсивності (яскраво-синій), або проміжні кольори (чорно-синій, синювато-зелений, синювато-сірий, синювато-фіолетовий, синьо-біло-зелений, світло-рудувато-коричневий). Найбільш регулярними є ряди слів, у яких зіставлено світло-темні відтінки одного кольору: світло-зелений – темно-зелений, світло-червоний – темно-червоний, світло-жовтий – темно-жовтий. Ступінь яскравості одного кольору підкреслено такими основами, як **густо-** (густо-червоний, густо-зелений), **яскраво-** (яскраво-зелений, яскраво-червоний, яскраво-білий), **яро-** (яро-чорний), **інтенсивно-** (інтенсивно-зелений), **отруйно-** (отруйно-жовтий), **сліпучо-** (сліпучо-білий), **ніжно-** (ніжно-зелений).

У сучасній мові часто оживають порівняння як основа творення прикметників на позначення кольору і водночас для його підсилення чи окреслення відтінків. Вони теж реалізуються в межах складних слів із кількома коренями. Іноді мало сказати буряковий, хочеться висловитися ще точніше. Так з'являються буряково-червоний, винно-червоний, вогнен-

но-червоний, коралово-червоний, криваво-червоний, мідно-червоний, пурпурово-червоний, пурпурово-малиновий. Образно характеризуються відтінки сірого в словах вапнисто-сірий, димчасто-сірий, землясто-сірий, оливково-сірий, сіро-попелястий, сіро-свинцевий. Коли ви захочете довідатися, чи градуються відтінки безбарвних кольорів, у словниках відшукаєте прикметники – синоніми чорного: вугільно-чорний, оксамитово-чорний, смолисто-чорний, агатово-чорний чи білого – алебастрово-білий, молочно-білий, сніжно-білий, цукрово-білий.

У мові існує ще один поширений спосіб збагачення словесної колірної палітри, коли словосполучення з прикметником – назвою кольору та іменником згортається в складне слово. Воно передає сталу, повторювану в часі ознаку істоти чи предмета. З року в рік на яблунях спіють яблука з рожевими боками. Їх так і визначають – рожевобокі яблука. Здалеку помітний чоловік з чорною бородою. Про нього кажуть: «Чорнобородий *ige!*». Це теж опис людини, предмета в кольорі. У складі таких прикметників обов'язково представлено основу, співвідносну з іменником – назвою частини тіла людини чи тварини. Давайте пригадувати: борода, брова, вуса, волосся, вид (лице), губа, зір, зуб, коса, лоб, рот, рука, чуб, чуприна, щока. Всі вони можуть мати певний колір, що відрізняє одну людину з-поміж інших, і, отже, стати твірними для складних прикметників.

У мові кольорові ознаки елементів людського організму зіставлено в парах на зразок: світло-косий – чорнокосий. Часто присутній прикметник, в якому це протиставлення нейтралізовано: сивокосий. Здебільшого в ряді ознак представлені 1) чорний, 2) білий, 3) чорно-білий або 4) червоно-жовті кольори. Спробуємо формувати деякі такі ряди разом, наприклад, для характеристики волосся: 1–2) чорноволосяй, біловолосий, світловолосий; 3) сивоволосий, срібловолосий; 4) золотоволосий, рудоволосий.

Візьмемо ще іменник борода і його означення: 1–2) темнобородий, чорнобородий, білобородий; 3) сивобородий, сріблородий; 4) міднородий, рижобородий, рудобородий, русобородий. Такі ряди бувають повними (темнобровий, чорнобровий, білобровий, світлобровий, сивобровий, рудобровий, русобровий; чорновусий, біловусий, сивовусий, мідновусий, рижовусий, рудовусий) і неповними, з одного слова (сивочупринний). Рідше використовують їх для характеристики

тварин: 1–2) чорногривий – білогоривий; 3) сивогривий, срібногривий, сірогривий; 4) золотогривий.

До двох десятків прикметників – назв кольорів (рожевий, карий, золотий, рижий, рудий, мідний, сивий, сірий, срібний, голубий) використано в сучасній українській мові в складних словах. Згадаймо: *рожевощокий, кароокий, золотокосий, рижобородий, рудовусий, міднобородий, сивогривий, сірогривий, срібнобородий, голубоокий*. Проте перевагу віддано шістьом із них: *чорному, білому, червоному, жовтому, зеленому, синьому*. Саме їхні основи найчастіше вживаються в словах типу *чорновусий, білоголовий, червонобокий, жовторотий, зеленоверхий, синьогрудий*. Ви вже помітили, що це ті самі прикметники, які з найбільшою частотою використовують серед назв кольорів у сучасній українській художній прозі. Такий збіг не є випадковим. Мабуть, праві ті вчені, що висунули гіпотезу про існування в мові, на відміну від фізичного спектру, системи кольорів, упорядкованої мовними засобами.

У ній зіставлено біле і чорне, світле та темне, співіснують зелене з синім, жовте з червоним. За законами цієї системи найпродуктивнішим способом творення нових слів на позначення кольорів є основоскладання. Отож, коли ви хочете передати гаму жовтого і зеленого, то утворюйте сміливо одне слово *жовто-зелений*.

ОДИН, ДВА, ...БАГАТО

Мабуть, усі гралися в дитинстві в піжмурки. Пригадуєте, хто жмурився. Той, на кого вказувала лічилка. Мені через роки пригадується ось така хованка:

Котилася торба
З високого горба.
А в тій торбі
Хліб-паляниця.
Хто їх знайде,
Буде жмуриться.

Це сюжетна лічилка з шести рядків. Жмурило той, на кого випало останнє слово. Яка ж це лічилка без чисел? Лічба в ній прихована, чисел немає, але все одно вона дає змогу ділити гурт дітей на тих, хто ховається, і того, хто жмуриється.

Поділ здійснюється за допомогою легко вгадуваної ритмічної схеми лічилки, чергування наголошуваних і ненаголошуваних частин слова.

Фольклористи, які вивчають народні пісні, приповідки, звичаї, говорять, що лічилки мають довгий вік. Вони пов'язані з давніми замовляннями і вірою в числа, що відбито, наприклад, в українському прислів'ї: *Раховані вівці вовк не бере*. Поступово лічилки втратили зв'язок із вірою в числа, закріпилися за грою в піжмурки. У багатьох із них використано числа:

Раз, два, три,
Стара баба – ти.

Без називання чисел чи прихованої лічби в лічилках-іграх не обійтися. А як з числами в нашій мові? У ній є безліч слів-назв понять кількості, чисел, які передають і кількість, і лічбу. На вираженні їх спеціалізується навіть окрема частина мови – числівники.

Кількісна визначеність предметів, явищ, подій настільки важлива, що мова оформляє її граматично, за допомогою певних закінчень. Чисел існує багато, а ось сучасна граматикика визнає усього два з них – одинину і множину.

Грамматичне число виконує важливу роль у тексті, вказуючи на синтаксичні зв'язки між складниками речення. Ціла множина закінчень прикметників та дієслів сигналізує про число, що залежить від іменників, ужитих разом із ними в реченні. Одне прикметникове закінчення відразу вказує на рід, число, відмінок. Досить прочитати рядок великого Кобзаря «*Реве та стогне Дніпр широкий*», щоб помітити: назву нашого Славутича поет вживає в чоловічому роді. Підтверджує це закінчення **-ий** у прикметника *широкий*.

Дієслівне число тісно пов'язане з особою. Речення «*Караясь, мучуся, але не каюсь*» сказане від першої особи однини. А запитання молодого Павла Тичини «*Ви знаєте, як липа шелестить / У місячні весняні ночі?*» оформлене в другій особі множини. Займенник *Ви* вимагає дієслівного закінчення **-ете**.

Іменники на відміну від прикметників та дієслів мають синтаксично незалежну категорію числа. Сусід іменника в реченні не визначає його числа. З іменниками все просто, – вирішите ви. Кожен із них вживається в однині та множині і нав'язує свою волю залежним від нього прикметникам або дієсловам. У багатьох випадках це так. Але...

Є іменники, що мають лише одинину. Найчастіше серед них трапляються збірні назви: *волосся, каміння, листя*. Всі усвідомлюють, що *волосся* складається з окремих волосин, *каміння* – з каменів, *листя* – з листків. Проте цим словам властива тільки одинина. Саме вона вказує на єдність багатьох розрізнених компонентів. У деяких таких іменників у сучасній мові з'являються ще і форми множини. Порівняймо два речення з роману О. Гончара «Прапорonoсці», виділивши в них словосполучення з іменником *багаття*. 1) *Попирхували поблизу коні, жуучи овес, тріскуче соснове багаття обдавало ласкавим теплом; гори гули й гули, як порожні металеві коробки*. 2) *Понад шляхом палахкотили багаття*. У першому реченні *багаття* вжите в називному відмінку од-

нини. На це вказують прикметники *трісчуч(е)*, *соснов(е)*. У другому воно в називному відмінку множини. Про це говорить пов'язане з ним дієслово *палахкотіл(и)*. Візьмемо ще один приклад із твору Л. Дмитерка «Кроки на шляху»: *Вже пригасали свічки каштанів, сизий гим цвітіння покинув зелені багаття бузків. Знову багаття вжите в множині. Отже, ми помічаємо явище підпорядкування слів-винятків у мові загальним правилам.*

Існують іменники, для яких характерні тільки форми множини. Вони називають складні дії (*входини*), предмети парні (*вила, двері, нарти, ножиці, санки, штани*) або непарні складні (*вершки, дрова, опади, чорнила, шахи*).

Багато загадок ховається за граматичним співвідношенням іменників, яким властива й однина, і множина. Найчастіше значення іменника у формах однини та множини тотожне: *море – моря, яблуко – яблука*. А буває так, що який-небудь елемент значення присутній потенційно у формі однини, а в множині він стає реальним. Утворюючи форму множини від іменника *пісок*, ви міркуєте в такий спосіб. *Пісок* у однині виражає збірне поняття. Це маса піщинок. *Піски* означають простори, наповнені піском. Ви відчуваєте, що тут у множині відбувається ніби розширення об'єму того значення, яке характерне для однини. А коли ви пригадаєте ще *вітер – вітри, вода – води, дощ – дощі, сніг – сніги, туман – тумани, холод – холоди, шторм – шторми*, то переконаєтеся, що у формах множини регулярно передається значення просторів, укритих речовинами, названими в однині, природних явищ, поширених у просторі чи часі. Порівнявши *нафта – нафти, спирт – спирти* або *біль – болі, мука – муки*, побачите, що у множині до значень однини додаються ще і такі, як «речовина + сорт речовини» або «дія, відчуття + інтенсивність дії». Отже, у множині багатьох іменників з'являються додаткові значення порівняно з одиною. Саме так. Але ж тоді це явище словотворення, а не відмінювання, – заперечите ви. Не поспішайте. Звичайно, найкраще всі граматичні форми поділити так, щоб вони були тільки в одному класі. Однак жива мова живе, у ній існує безліч перехідних явищ. Так і з названими словозмінними формами множини, що набувають рис словотворення і мандрують із класу в клас.

Ви легко погодитеся з тим, що є значення подільної множини. Її елементи існують окремо один від одного (*зірки, світи*). А як бути з неподільною множиною? Невже є і така? Є. Її

елементи утворюють єдине ціле. Після двійок у ваших щоденниках бабусі п'ють *валеріанові краплі*. Але ж це не просто багато крапель (як краплин дощу), а одні ліки, що приймаються у вигляді крапель.

На уроках з літератури ви вивчали, що строфа вірша називається куплетом. Скільки куплетів у вірші П. Тичини «А я у гай ходила», який написаний 1917 року і з яким виросло багато поколінь дітей? Два. А в чому тут загадка? – здивуєтесь ви. Хіба куплети можуть означати ще щось? Так. Куплети – це ще і одна сатирична пісня з кількох строф на побутову або політичну тему. До того ж у ній повторюється приспів. Пригадуєте «Давню казку» Лесі Українки? У цю поему вмонтовано багато пісень поета, про долю якого оповідається в казці. Одна з них, що жалить панів, і є в'дливими куплетами:

В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості.

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

От вам і множина. Вона, виявляється, буває подільною і неподільною (цілою, збірною). Подільне ціле складається з елементів, які можна розглядати окремо. Такими є іменники-назви органів тіла (*зуби, кишки, кігті, нігті*). Інше єдине ціле у формі множини утворюють парні назви органів тіла (*вуса, крила, ноги, нирки, очі, руки*), одягу (*панчохи, рукавиці, черевики*), знарядь симетричної будови (*лижі, гантелі*).

Всім названим прикладам властива спільна риса – вони утворюють співвідносні за коренем форми однини і множини, хоча в множині багатьох іменників з'являються додаткові значення, порівняйте: *роса – роси та рука – руки (пара рук і ліс рук)*. Повторюваність цих значень у межах числових форм іменника свідчить про таку словозміну, що межує зі словотворенням.

Проте існує чисто словотворчий спосіб оформлення кількісних ознак і здійснюється він у складних прикметниках. Ви здивуєтесь: прикметники і кількість? Так. Цьому сприяє використання основ кількісних, порядкових, неозначено-кількісних числівників у творенні складних прикметників. Про-

дивившись ряд слів *однострунний, двострунний, триструнний, чотириструнний, семиструнний, чотирнадцятиструнний* переконуємося в тому, що відмінність музичних щипкових інструментів полягає саме в кількості струн і оформлено її за допомогою означень-прикметників. Вас зацікавить, який ряд складних прикметників з основами підряд перерахованих чисел натурального ряду найдовший? – З основами-синонімами **-річн(ий)**, **-літн(ий)**. *Однорічний, дворічний, трирічний...* Далі продовжуйте самі. Найповніший тлумачний словник української мови засвідчує, що слова в цьому ряді заповнюються більш-менш регулярно до 30, а далі фіксуються різні величини: *тристап'ятдесятирічний* і *тисячоп'ятсотлітній*. Легко, але до певної межі продовжуються ряди з основами **-годинн(ий)**, **-гранн(ий)**, **-денн(ий)**, **-поверхов(ий)**. Межа ця вичерпується числами першого десятка, далі ряд переривається і можливий перелік деяких із них не по порядку: *одноденний, дводенний, триденний, чотириденний, п'ятиденний, шестиденний, семиденний, восьмиденний, дев'ятиденний, десятиденний*, далі *тринадцятиденний* і *стоденний*. Отже, з одного боку, такі ряди відкриті, їх можна поповнювати безкінечно. З другого, мова використовує лише частину своїх можливостей. У складних словах цього типу найбільше вживаються основи числівників – назв першого десятка. Далі зі збільшенням числа натурального ряду, зменшується кількість прикметників, які б використовували основу такого числівника. Це у найпоширеніших других основ, співвідносних зі словами – назвами проміжків часу (*рік, година, день* тощо). А як з менш уживаними основами? Візьмімо одну з них – **-корпусн(ий)**. Які слова з нею вам пригадуються? – *Двокорпусний* (наприклад *вулик*), *трикорпусний*, *п'ятикорпусний* (такими бувають *глути*). А далі? Далі навіть спеціалістам важко визначити, скільки ще корпусів буває у творіннях рук людських. І тут сама мова пропонує прекрасний вихід – замінити точну кількість на невизначену. Так з'являються *багатогодинний, багатокорпусний, багатоярусний* і *кількагодинний, кількахвилинний, кількаярусний*. З основ, співвідносних із першими числами натурального ряду, найчастіше використовуються **одно-** (*одноактний, одноатомний, одновершинний*) та **дво-** (*двобарвний, двобатальйонний, двобаштовий*). Ось і виходить, що в складних прикметниках сучасної мови кількість відображена так, як у наших далеких предків. У давньоруській мові вона була представлена як *один, два, ...тьма* (тобто багато).

З основ кількісних числівників виняток становлять ще **СТО-** (стоголовий, стокрилий, столикий, стоокий) і **Тисячо-** (тисячовустий, тисячоокий, тисячотонний). Їх теж широко використовують у складі кількісних прикметників, але з деяким переосмисленням. Такі слова називають не стільки точну кількість чого-небудь, скільки дуже велику, приблизну. Отже, їхнє значення метафоризується: *стоголовий* (який складається зі ста або дуже багатьох голів), *тисячоголосий* (утворений тисячею або величезною кількістю голосів).

Вони зближуються з прикметниками, до складу яких входять основи порядкових числівників. Їх набагато менше, ніж слів з основами кількісних числівників, але більшість із них спеціалізується якраз на вираженні метафоризованих і переносних значень. *Першосортний* визначає не лише товари першого сорту, але товари найкращої якості. *Третьосортний*, *третьокласний* вказують на їх посередні, поганенькі якості. Ви вже помітили, що це не просто кількісна оцінка предметів, а якісна.

Як же впорядковано у складних прикметників значення кількості? Насамперед у них зіставлено точну малу і невідзначено велику кількість: *одноквартирний*, *двоквартирний*, *багатоквартирний*.

Цікаво, що в сучасній мові, особливо в галузі термінології, регулярно зіставляються одинична кількість з неозначено великою. Пригадаймо терміни: архітектурні (*одноярусний* – *багатоярусний*), ботанічні (*одноклітинний* – *багатоклітинний*, *однонасінний* – *багатонасінний*, *одностовбурний* – *багатовствурний*), електротехнічні (*однотельний* – *багатотельний*, *одноламповий* – *багатоламповий*).

Часті зіставлення неозначено великої кількості з точною одиничною та парною: *багатоденний* – *одноденний* – *дводенний*, *багатоколірний* – *одноколірний* – *двоколірний*.

Неозначені кількості співіснують як велика і мала: *великосімейний* (який має багато дітей у сім'ї) – *малосімейний* (який має невелику родину). На уроках математики, фізики висоту, ширину інші розміри вимірюють кілометрами, сантиметрами, міліметрами. Однак у житті їх часто визначають на око. І тут у пригоді стають складні прикметники, які точну міру названих величин замінюють на приблизну: *великогабаритний* – *малогогабаритний*; *великокаліберний* – *дрібнокаліберний*, *малюкаліберний*.

Нас цілком задовольняють визначення висоти на зразок *високостеблій* – *низькостеблій*, *високоногий* – *низько-*

ногий; товщини — товстоногий — тонконогий, товстостеб-
лий — тонкостеблий; ширини — ширококоліїний — вузько-
коліїний, широкоплечий — вузькоплечий, широкорядний —
вузькорядний. І саме в таких випадках для вираження
приблизних, неточних кількостей використовуються осно-
ви оцінних прикметників. Що ж це за основи? Уявімо собі
на хвилину діяльність комісії, що атестує лікарів. Одних
вона оцінює високо, іншим вказує на недостатню кваліфі-
кацію, третіх пропонує звільнити з роботи за професійною
непридатністю. Ці висновки повинні бути короткими в
кожній характеристиці. І ось з'являються записи: *гарний*
лікар, *поганий лікар*. Як бачимо, оцінку оформлено слово-
сполученнями. Більше того, елемент оцінки є в значеннях
простих прикметників. Згадаймо ще, крім *гарного* і *пога-*
ного, пари *великий* — *малий*; *високий* — *низький*; *вузький* —
широкий; *глибокий* — *мілкий*.

Всі такі слова належать до кількісно-оцінних прикмет-
ників. За їх допомогою можна кваліфікувати події, предме-
ти як «приємні/неприємні», «великі/малі», «корисні/шкід-
ливі», «швидкі/повільні». Це і дає змогу співвідносити пред-
мети за кількісними та якісними ознаками, відповідністю
певній нормі. За означеннями-прикметниками явища гра-
дують у межах зіставлень: високої — середньої — низької
або гарної — поганої якості; достатньої — недостатньої щодо
норми кількості. Завдяки цьому в характеристиці можемо
визначити людину, якусь її певну властивість одним, але
вже складним словом, застосувавши співвідносні між собою
одиниці: *висококваліфікований*, *малокваліфікований*, *низь-*
кокваліфікований лікар.

Наявність елемента оцінки в значеннях простих прик-
метників дає можливість використовувати їх основи у тво-
ренні багатьох складних прикметників: *багатоводний*, *пов-*
новодний, *глибоководний*, *маловодний*, *мілководний*.

І в цьому яскраво проявляється зв'язок лексики зі слово-
творенням. У мові всі явища тісно пов'язані між собою. В
цьому разі характер лексичного значення слова сприяє ви-
користанню його основи у творенні іншого слова і, отже, по-
повненню лексичного складу мови новими одиницями.

Візьмімо ще три слова: *маловивчений* (не досить вивче-
ний), *малоздібний* (не досить здібний), *малознайомий* (не-
достатньо знайомий). У поясненнях до них трапляються
слова *недостатньо*, *менше*, *ніж треба*, *не досить*, значення

яких увібрала основа *мало-*. Коли вона є в складі слова, цілі ряди прикметників тлумачаться однаково, підкреслюючи низьку щодо норми позицію: *малоістотний, малокомпетентний, малокорисний, малокультурний, малопідготовлений*.

Складні кількісно-оцінні прикметники в мові часто об'єднують у зіставлювані антонімічні пари. Один їх член називає верхню (високу) позицію, другий – низьку: *високоврожайний* (який відзначається високою врожайністю) – *маловрожайний, низьковрожайний* (недостатньо врожайний). У такий спосіб ми одержуємо можливість градувати властивості явищ за показниками: перевищує прийняту норму, недостатній щодо норми, не досягає її: *висококалорійний – низькокалорійний, малокалорійний; високопродуктивний – малопродуктивний, низькопродуктивний*.

До того ж, у мові існують слова, що ілюструють нейтралізацію крайніх полюсів. Це прикметники з основою *середньо-*: *великозернистий – середньозернистий – малозернистий*.

Аналізуючи ці ряди, ви пересвідчуєтеся, наскільки тісно взаємодіють словотворення і лексика.

твірних стосунків між словами говорить про те, що звичним порядком творення іменників є оформлення назв жіночого роду від чоловічого. У крайньому випадку можливе і зворотнє словотворення, але воно стає реальним за умови повного викидання зі слова ознак жіночості, як це сталося з *доярком* (*доярка* → *дояр*).

Надлишок показників роду в одному слові неприпустимий. Мова обходить циклами з двох періодів. У наведеному прикладі словотворення пішло б на третій цикл, а такий крок заборонений системою мови. Ви скажете: Але ж є ще і середній рід! Є, але він словотворчо теж поставлений у межі вибору з двох можливих ситуацій. Такі іменники утворюються від слів або чоловічого, або жіночого роду. Всі оті *звірята*, *вовченята*, *зайчата*, *лисенята*, *орлята*, *тигреньята* утворюються здебільшого від іменників чоловічого роду. Лише деякі – від слів жіночого роду: *гадюка* → *гадюченя*, *жаба* → *жабенья*, *коза* → *козеня*, *сова* → *совеня*. А вже від середнього роду немає ходу до іншого роду – тільки до собі подібних зменшено-пестливих слів: *лисенятко*, *слоненятко*, *совенятко*.

Ми справді повинні знати правила словотвірної системи мови, що забороняють оформляти які завгодно слова. Адже вони дають можливість нам запобігти помилок, уникнути непорозуміння.

Однак система передбачає не лише заборони, це ще і вибір з багатьох можливих, дозволених варіантів. Скажімо, в нашій мові існує кілька типів творення найменувань жителів від власних географічних назв. Є *киянин*, *москвич*, *вишгородець*. Добре мешканцям великих міст. Їхні назви усталені й відомі в загальнолітературній мові. А от у селах і невеличких населених пунктах їм не щастить. Там жителі часто називають себе по-різному.

Скажімо, на Черкащині в селі Антипівка вони *антипівці* і *антипівчани*, у Меликівці – *меликівці* та *меликівчани*, у Медвині – то *медвинці*, то *медвинчани*.

На запитання, хто ви? – в селі Крива відповідають *кривчани*, а також *кривчанці*, у Логвині – *логвинці*, *логвиняни*. Отже, носії мови здійснюють вибір між кількома словотвірними типами і утворюють прийнятну назву. Проте одному з них у говірках Середньої Наддніпрянщини всіма мовцями віддається перевага – це типу з суфіксом **-ець**.

Виходить, словотвірну систему можна ще визначити як систему переваг. Коли є вибір, існують різні можливості його

реалізації. Так перед мовцем відкривається простір для творення різних слів. Якщо він – письменник, то стає творцем нових похідних, які мають шанс або потрапити в мову, або лишитися особливістю авторського стилю. Найкраще, коли новотвір відповідає законам словотвірної системи мови, тоді є гарантії засвоєння цього слова всіма носіями мови.

О.Т. Гончар у «Бригантині» вибудував такі слова, як *бурсачата, вчителята, дикунчата, хуліганчата, школярчата, спецшколярчата*, що відтінюють значення неповної дорослості. Можливо, деякі з них приживуться в мові, адже вони утворені за продуктивним словотвірним типом іменників – назв малих істот.

У цьому творі натрапляємо на авторські неологізми, що є найменуваннями осіб на зразок: *наївняк, тиняйло, тихар, розхристанець, озлобленець*. Усі вони сконструйовані за правилами, всі можуть доповнити ряди іменників, похідних від прикметників чи дієслів і утворюваних за допомогою суфіксів **-як** (*бідняк, голяк, злидняк, мерзляк, середняк, сміляк, смугляк, східняк*), **-л-** (*громило, дурило, зубрило, мазило, чудило*), **-ар-** (*глухар, ледар*), **-ець** (*біженець, виселенець, запроганець, засланець, мешканець, посланець, ставленець, улюбленець, утриманець*).

Щоправда, є деякі «але». Словотвірний тип із суфіксом **-л-** малопродуктивний у сучасній мові, іменники на **-ар-** здебільшого пов'язані з іншими іменниками, а не прикметниками. Проте у автора є право вибору. Він може вдихнути життя в непродуктивні типи, активізувати призабуте в мові. Хто знає, може, приживуться назавжди *Довженків прагуб, празима і праосінь* М.Т. Рильського, як і *праріка* О.Т. Гончара.

Багато новотворів давно живуть у поезії та прозі, але так і не увійшли до словникового складу мови нарівні з іншими звичними словами. Скажімо, П.Г. Тичина започаткував в українській літературній мові традицію творення прислівників від відносних прикметників. Це він подарував нам *виноградно, дощоросно, прометейно, пшенично, сонцебризно, яблуневоцвітно*. Однак вони так і не прийшли до словників загальної літературної мови. Їх охоче утворюють і інші поети.

У А. Малишка читаємо *трубно*:

Світанки в сурми грають *трубно*
І сушать ночі каламуть.

О.Т. Гончар у «Тронці» вживає білогрудо та п'ятикутно,
І.Ф. Драчеві до вподоби слово соборно:

День одбіліє.
Ніч зачорніє.
Стане собору
Соборно, ніяково.

245

Дуже цікаві речі дає змогу нам побачити Частотний словник сучасної української художньої прози. Адже він фіксує лексичне багатство нашої мови за 30 повоєнних років (від 1945 до 1975). Особливо показові ті слова в ньому, які ще не засвідчені іншими словниками. Знаєте, яких нових іменників найбільше? Тих, що утворені словоскладанням: *ідальня-автомат, замок-блискавка, жуки-срібляники, камінь-самоцвіт, костюм-трійка, льотчик-винищувач, льотчик-випробувач, філософ-позитивіст.*

Серед них багато слів, що сприймаються як органічно притаманні літературній мові, і ми дивуємося, чому їх немає в словниках: *будинок-велетень, гіганти-новобудови, гриб-боровик, огірки-жовтяки, оченята-гудзики.* А є такі, в яких виразно видніється нестертий слід авторських творчих пошуків: *грубіян-бруднолайко, дощик-накрапайчик* (О. Гончар), *гречкосії-гніздюки* (П. Панч).

Коли аналізуємо ці іменники, а також багато десятків прикметників, прислівників, подібних до них за способом словотворення, то відчуваємо могутній подих живого й у сучасній мові словоскладання. Його живить фольклор, усне мовлення. Ви тільки прислухайтеся до того, як красиво звучать *ситі-напиті* (А. Головка), *сміхи-пересміхи* (Г. Тютюнника). А всі оті емоційні і властиві розмовній мові нашого народу прикметники типу *густий-прегустий, голий-босий, грібний-грібний, живий-здоровий, сумний-пресумний* чи прислівники *насилу-силу, поволі-волі, помалу-малу.*

Полонить нас повноголосся дієслів, почутих майстрами з уст народу і перенесених у їхні твори: *питати-гриміти, цвісти-сміятися, ходити-походжати.* Вони йдуть до нас із глибин віків. Великі письменники завжди використовували такі дієслова для відтворення народно-розмовної стихії. Досить пригадати Панаса Мирного, у творах якого дослідники виділили *просити-ригати, пити-гуляти, ждять-пождать, клявся-божився, божитися-присягатися, горіти-палати, ни-ти-боліти.*

Ми стаємо свідками того, як поповнюється наша мова афіксальними похідними, утворюваннями від композитів. Тут абстрактні іменники якості *рідкоборіддя*, *синьоокість*, назви осіб *далекобійники*, *псевдощасливці*, *лівобережці*, *правобережці* і навіть пестливі слова *аерогромчик*, *електромашинка*, *кіноактрисочка*, *прямокутнички*.

І у нас росте відчуття того, що мова наша невичерпна. Словотворення, щедро віддаючи свої запаси носіям мови, щоразу стає ще багатшим. На його знаменах ніби написане вічне гасло слів: Нашому роду немає переводу!

ПІСЛЯМОВА

Ось і завершується наша розповідь про словотворення української мови. Це та могутня сила, що зберігає і примножує словникове багатство мови. Воно відповідає за спадковість родоvodu слів, озброює мовців засобами називання нових надбань думки і працьовитих мозолястих рук народу.

На його знаменах написано гасло: Твори, не забуваючи про корені слів і правила їх походності! Цього можна досягти, лише знаючи і шануючи свій народ, його історію, культуру, рідну мову.

Словотворення надзвичайно щедре. Воно віддає все, що є в його розпорядженні, мовцям. Потрібно лише вміло користуватися його багатствами. Тут будівельний матеріал різного призначення та походження, схеми-зразки творення слів, правила поведінки в сім'ї-гнізді. Тут також традиційні та новаторські способи побудови слова.

Від нас вимагається одне: старанно й допитливо вивчати його правила і закони. Знаючи їх, ми зможемо зробити нашу мову багатшою, краще зрозуміти майстрів слова, розпізнавши в їхніх текстах новотвори й оцінивши силу їхнього словотворчого арсеналу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Г І

Є Ю Я

Л Б

М К Ш

Љ ґ

А

Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. — К. : ТОВ КММ, 2013. — 416 с.

Вихованець І.Р. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. — К. : Пульсари, 2012. — 160 с.

Вихованець І.Р. Таїна слова. — К. : Рад. шк., 1990. — 284 с.

Вихованець І.Р. У світі граматики. — К. : Рад. шк., 1987. — 191 с.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Негозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. — К. : Інститут мовознавства НАН України, 1998. — 435 с.

Коптілов В.В. У світі крилатих слів.— К. : Веселка, 1976. — 200 с.

Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г. Гринчишина. — 2-ге вид. перероб. і доп. — К. : Рад. шк., 1988. — 320 с.

Лопатин В.В. Рождение слова. — М. : Наука, 1973. — 152 с.

Максимов В.И. К тайнам словообразования. — М. : Просвещение, 1980. — 160 с.

Паранговский Ян. Алхимия слова. — М. : Прогресс, 1982. — 528 с.

Русанівський В.М., Ермоленко С.Я. Життя слова. — К. : Вища шк., 1978. — 158 с.

- Селігей П.О. Етимологічний словник запозичених суфіксів та суфіксоїдів в українській мові. — К. : Академперіодика, 2014. — 324 с.
- Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — Вид. друге, випр. і доповн. — К. : УРЕ, 1985. — 908 с.
- Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2006 — 789 с.
- Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. — М. : Русск. яз., 1985. — Т. 1—2.
- Український орфографічний словник. — Вид. 9-те, переробл. і доповн. — К. : Довіра, 2009. — 1011 с.
- Шкільний словотвірний словник сучасної української мови: 15600 слів у складі 127 гнізд / Уклад. : Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Наук. думка, 2005. — 264 с.
- Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник: В 2 т.— К. : Вища шк., 1980—1981. — Т. 1—2.

ЗМІСТ

- 3** Передмова
- 6** На шляху до слова
- 14** Розгадування мовних таємниць
- 23** Перелицьовані слова
- 30** Будуємо із запозиченого матеріалу
- 43** Як карлик потрапив до найновіших наукових технологій?
- 49** Як кіборг зустрівся з ехоборгом
- 53** Від малого до великого
- 62** Зубр, бізон і зубробізон
- 67** Побратими
- 80** Навіщо рибі меч?
- 87** Як виник тол?
- 93** Від лавсану до мелану
- 101** Складно і просто
- 107** Як дояр став допомагати доярці
- 114** Закувала та сива зозуля
- 117** Чому зебра пішла по асфальту?
- 122** Як молодший рейтинг потіснив старшого
- 128** У гнізді найкраще
- 136** Як відьма посварилася зі знахарем
- 141** Самотні слова
- 147** Чому ми ходимо вздовж і впоперек, а голова у нас іде обертом?
- 154** Спускаймося східцями
- 164** Гармонію на алгебрі я звірив...

- 170** Рости завглибшки чи завдовжки?
- 178** Нумо змагатись, хто кого перетягне!
- 182** Укорочуйся, щоб вижити!
- 188** І що воно за тип?
- 194** І вередун, і вередій, і вереда
- 199** Знаменитий іноземець **-ист**
- 207** Бородач і безбородий
- 211** Дія в просторі та часі
- 218** Місце зайняте
- 222** Вулкани згасають, а типи гаснуть
- 226** Коли де не візьмись кінь, такий вороний, як галка
- 234** Один, два ...багато
- 242** Вибір слова
- 247** Післямова
- 248** Список рекомендованої літератури

Науково-популярне видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

КЛИМЕНКО
Ніна Федорівна

**ЯК
НАРОДЖУЄТЬСЯ
СЛОВО**

Видання 2-ге
доповнене і перероблене

Видається в авторській редакції

Коректор
З.А. Болкотун

Художнє оформлення
Є.О. Ільницького, О.В. Вакаренко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Комп'ютерна верстка
О.В. Вакаренко

Підписано до друку 13.10.2017.
Формат 60 × 90/16. Гарн. Bandera Pro.
Ум. друк. арк. 13,23. Обл.-вид. арк. 14,55.
Тираж 400 прим. (у т. ч. 300 прим.
за державні кошти). Зам. № 5047

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001